

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ
ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Ο ΛΟΥΝΤΒΙΧ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ
ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΧΟΛΙΑ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΠΛΑΝΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΤΩ

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

— — —

ΘΕΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ
ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ

ΦΡΙΝΤΡΙΧ
ΕΝΓΚΕΛΣ

— — —

Ο
ΛΟΥΝΤΒΙΧ
ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ
ΚΑΙ ΤΟ
ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ
ΚΛΑΣΙΚΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΕΡΑΤΩ

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ
ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ

— — —

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Ο ΛΟΥΝΤΒΙΧ ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ ΚΑΙ
ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

— — —

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΤΩ

ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ

Karl F. Wunder

Friedrichstraße

Hannover.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ
ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Ο ΛΟΥΝΤΒΙΧ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ
ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια

Γιώργος Μπλάνας

Τίτλος πρωτοτύπων:

Karl Marx

Ad Feuerbach

Friedrich Engels

Ludwig Feuerbach und der Ausgang der

Klassischen Deutschen Philosophie

Copyright για τη μετάφραση:

Γιώργος Μπλάνας & Ερατώ εκδόσεις, Αθήνα 2004

ISBN 960-229-159-1

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΠΛΑΝΑΣ
Ο κόσμος ανάποδα

9

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
Θέσεις για τον Φόουερμπαχ

55

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
*Μια επιστολή του Καρλ Μαρξ
στον Λούντβιχ Φόουερμπαχ*

133

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ
*Ο Λούντβιχ Φόουερμπαχ και το τέλος της
κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*

143

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
259

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ
323

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΑΝΑΠΟΔΑ

ΑΝ ΑΝΟΙΞΟΥΜΕ ΜΙΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, ΘΑ ΣΧΗΜΑΤΙΣΟΥΜΕ ΙΣΩΣ ΤΗΝ ΕΝΤΥΠΩΣΗ ΠΩΣ ΑΥΤΗ Η ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥΠΛΟΚΗ ΜΟΡΦΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΜΑΣ ΘΕΤΕΙ Η ΥΠΑΡΞΗ ΜΑΣ, ΕΙΝΑΙ ΣΥΜΦΥΤΗ ΜΕ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ, ΥΠΑΡΧΕΙ ΑΠΟ ΤΟΤΕ ΠΟΥ ΥΠΑΡΧΕΙ ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΕΙΔΟΣ. ΚΑΤΙ ΤΕΤΟΙΟ ΕΙΝΑΙ ΕΝΤΕΛΩΣ ΑΠΙΘΑΝΟ. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΪΟΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ. ΧΡΕΙΑΣΤΗΚΑΝ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΧΡΟΝΙΑ ΓΙΑ ΝΑ ΓΙΝΕΙ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΒΗΜΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΠΙΝΟΗΣΗ ΤΗΣ. ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΑΥΤΟ ΒΗΜΑ, ΠΟΥ ΑΣΦΑΛΩΣ ΣΧΕΤΙΖΟΤΑΝ ΜΕ ΤΗΝ ΕΝΤΟΠΙΣΗ, ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΔΙΟ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ, ΤΗΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΝΑ ΕΠΙΝΟΕΙ, ΔΙΕΝΕΡΓΗΘΗΚΕ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΓΟΝΗΣ, ΜΑΓΙΚΗΣ ΣΚΕΦΗΣ.

Μόνο ένα σταθερό πράγμα υπάρχει στους ανθρώπους: γεννιούνται, αναπτύσσονται και πεθαίνουν. Στο μεταξύ θα πρέπει να επιβιώσουν ικανοποιώντας τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους. Η προσπάθεια επιβίωσης, που απαιτεί από αυτούς ν' αναπτύξουν τρόπους δράσης, τους κάνει να σχηματίσουν κάποιες πολύ γενικές αλλά βέβαιες ιδέες για

το εαυτό τους και το περιβάλλον. Μέσα τους νιώθουν πως υπάρχουν σαν ξεχωριστά πλάσματα απέναντι σ' έναν κόσμο με τον οποίον διατηρούν σχέσεις ανάγκης. Εύκολα ξεχωρίζουμε ακόμη και εδώ, σ' αυτή την πρωταρχική αίσθηση του υπάρχειν, ορισμένες βασικές έννοιες της φιλοσοφίας, που για τον πρωτόγονο άνθρωπο είναι απλά βιώματα, εσωτερικές βεβαιότητες, συγκεχυμένες ιδέες, ανακατεμένες με συναισθήματα. Είναι οι έννοιες: ύπαρξη, υποκείμενο, αντικείμενο, πραγματικότητα. Ακόμη και η πιο ακατέργαστη μαγική σκέψη είναι υποχρεωμένη να διακρίνει αυτές τις έννοιες, έστω και σαν απλές διαισθήσεις.

Μόλις ο άνθρωπος αποκτήσει μια ορισμένη αίσθηση του εαυτού του, στέκεται απέναντι στην πραγματικότητα σαν υποκείμενο, προσπαθεί να αποσπάσει από αυτήν ό,τι επιθυμεί ή χρειάζεται για να ζήσει. Φυσικά, η πραγματικότητα προβάλλει αντιστάσεις. Ο άνθρωπος πρέπει να ενεργήσει και ενεργώντας φέρνει αποτελέσματα που τον βεβαιώνουν πως η πραγματικότητα βρίσκεται σε κάποια ιδιαίτερη σχέση μαζί του. Η πείρα της καθημερινής πάλης τον βεβαιώνει πως κάποιες συγκεκριμένες ενέργειες φέρνουν συγκεκριμένα αποτελέσματα. Άρα, αν γνωρίζει τι θέλει και πώς πρέπει να το επιδιώξει, ίσως και να το πετύχει. Αυτός ο τρόπος συσχετισμού με την πραγματικότητα είναι πρακτικά δραστικός αλλά προϋποθέτει ή

και δημιουργεί μια γνωστική σχέση. Να λοιπόν άλλη μια φιλοσοφική έννοια: η γνώση, που προβάλλει σαν θολή συναισθηματική ταραχή μέσα στα στήθη του πρωτόγονου ανθρώπου. Ο άνθρωπος είναι από δω και ο κόσμος από κει. Ανάμεσά τους υπάρχει απόσταση που την γεφυρώνει η πράξη και η γνώση. Η πράξη, γιατί τα αντικείμενα μεταβάλλονται, λυγίζουν, υποχωρούν κάτω από την ανθρώπινη δύναμη. Η γνώση, γιατί η πράξη είναι πιο αποτελεσματική, όταν οι πληροφορίες περί της πραγματικότητας είναι πολλές και ακριβείς. Η φιλοσοφική έννοια της αλήθειας βρίσκεται ήδη στην ιδέα της μαγικής αποτελεσματικότητας: την ακρίβεια, όπως το πουλάκι στο αυγό του.

Εξοπλισμένη μ' αυτές τις πολύ γενικές ιδέες, η πρωτόγονη μαγεία ανέπτυξε μια πρακτική επιβολής του ανθρώπου στο περιβάλλον, η οποία συνίστατο στην γλωσσική ή και δραματική απομίμηση των φυσικών διαδικασιών. Αναπαρίστανε, δηλαδή, φυσικά φαινόμενα είτε κατασκευάζοντας ομοιώματα είτε περιγράφοντάς τα με επιβλητικά εκφωνήματα. Αυτές οι πρακτικές, αν το καλοσκεφθεί κανείς, έχουν ορισμένες προϋποθέσεις, μας ειδοποιούν ό,τι —το δίχως άλλο— οι πρώτοι ανθρώπινοι πολιτισμοί πίστευαν ακράδαντα πως μια φυσική διαδικασία έχει σαν αποτέλεσμα μιαν άλλη που της μοιάζει και πως τα πράγματα που βρίσκονται σε κάποια σχέση μεταξύ τους, ακόμη και όταν απομακρυνθούν, συνεχίζουν να δια-

τηρούν αυτή την σχέση. Σαν να λέμε, με τους δικούς μας σύγχρονους όρους, πως Αίτιο και Αποτέλεσμα μοιάζουν και πως οι σχέσεις των αντικειμένων υπερβαίνουν την απλή σωματική επαφή τους. Έννοιες όπως η ομοιότητα, η αναλογία, η στάση, η κίνηση, το μέσο μετάδοσης ενέργειας και η αιτιότητα ξεχωρίζουν ήδη εδώ.

Αλλά όλα αυτά, οι πρωτόγονοι άνθρωποι τα αντιλαμβάνονται μόνο με τη μορφή της δραστηριότητας, όχι της σκέψης. Μέσα στην πράξη τα γνωρίζουν και μόνο μέσα στην πράξη τα αντιλαμβάνονται ως διαδραματιζόμενα. Οι πρωτόγονοι άνθρωποι δεν κάθονται να σκεφθούν τη σημασία που έχουν οι πράξεις τους, τον τρόπο με τον οποίον σκέφτονται όταν ενεργούν. Δεν έχουν την πολυτέλεια να το κάνουν. Οι πόροι ζωής είναι ελάχιστοι. Κυνηγούν και καταναλώνουν το κρέας των ζώων που συλλαμβάνουν. Δρέπουν καρπούς, ξεχώνουν ρίζες και κόβουν χορτάρια, με τα οποία παρασκευάζουν φτωχικά γεύματα. Καθένας πρέπει να είναι κυνηγός, μάγειρας και μάγος. Στην πραγματικότητα, οι πληροφορίες που παίρνουν από το περιβάλλον δεν είναι εντελώς αντικειμενικές, είναι διαμεσολαβημένες, περνούν πρώτα από το «φίλτρο» των πρωτόγωνων αντιλήψεών τους. Μαζί με τα γεγονότα, εισπράττουν και ό,τι οι ίδιοι προβάλλουν στο περιβάλλον. Οι άνθρωποι διαθέτουν από μιας αρχής πνευματικό και συναισθηματικό κόσμο. Και η παραμικρή λειτουργία του οργανισμού

τους, συσσωρεύει μέσα τους έναν «εαυτό», από την οπτική γωνία του οποίου βλέπουν τον κόσμο. Τα χαρακτηριστικά με τα οποία η πρωτόγονη μαγεία προικίζει τα πράγματα, είναι στην ουσία τα χαρακτηριστικά των πνευματικών οντοτήτων, των στοχαστικών αντικειμένων, των συναισθημάτων, των παραστάσεων, των επιθυμιών, των ιδεών. Ο πρώτος άνθρωπος αποδίδει στη φύση τον τρόπο με τον οποίον λειτουργεί η σκέψη του. Αυτόματα, ασυνείδητα το κάνει. Όπως μια μνήμη τραβάει μαζί της άλλες όμοιες, έτσι σχετίζονται μεταξύ τους και τα πράγματα του κόσμου. Επειδή δεν υπάρχει χρόνος—ούτε και συστηματική δεξιότητα—για δεύτερες σκέψεις, απουσιάζει ακόμη εκείνο το είδος στοχασμού, το οποίο η φιλοσοφία ονομάζει αναστοχασμό, η ικανότητα να σκεπτόμαστε περί του τρόπου με τον οποίον σκεπτόμαστε, περί των διαδικασιών και των περιεχομένων των σκέψεών μας. Όταν κατακτήθηκε αυτή η ικανότητα, δημιουργήθηκε η δυνατότητα μιας συστηματικής φιλοσοφίας, και οι εξελίξεις ήρθαν πολύ γρήγορα, σε σχέση με τις χιλιετίες κυριαρχίας της μαγικής σκέψης.

Αλλά μέχρι την ανάπτυξη και την αξιοποίηση του αναστοχασμού, υπήρχε πολύς δρόμος ακόμη. Από τη μια, η προβολή του ανθρώπινου «εαυτού» στο περιβάλλον ήταν ένα λογικό σφάλμα, από την άλλη όμως ήταν η μήτρα του ανθρώπινου πολιτισμού. Βέβαια, δεν είναι σωστό πως

κάθε αντικείμενο, κάθε φυτό, κάθε ζώο, έχει μέσα στο υλικό σώμα του σκέψη. Είναι όμως σωστό πως οτιδήποτε ανήκει στην γύρω πραγματικότητα διαθέτει δυνάμεις, με τις οποίες συμμετέχει κάπως συγκεκριμένα στα όσα διαδραματίζονται, διαθέτει δηλαδή μια εσωτερική δύναμη εν πολλοίς παρόμοια με την ανθρώπινη ψυχή. Η καθημερινή πείρα δίδαξε στον άνθρωπο, πως το καθετί είναι ένα ον με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που αν τα εκμεταλλευτείς σωστά μπορείς να τα οικειοποιηθείς αποτελεσματικά. Ο μόνος τρόπος με τον οποίον μπορούσε να κωδικοποιήσει τα όντα και τα χαρακτηριστικά τους, ήταν εκείνη η βαθιά, απροσδιόριστη, αλλά βέβαιη γνώση των λειτουργιών και της κατασκευής τους, που προερχόταν από την καθημερινή πράξη. Τα πρώτα ανθρώπινα εργαλεία είναι υλικά μορφοποιημένα έτσι ώστε να ταιριάζουν, να εφαρμόζουν στο ανθρώπινο χέρι ή αντικείμενα που ήδη παρουσίαζαν ομοιότητες με τα μέλη του ανθρώπινου σώματος. Από τη στιγμή που μια ψυχοσωματική οντότητα, όπως ο άνθρωπος, αγγίζει ένα αντικείμενο, έχει την τάση εν μέρει να προσαρμοστεί σ' αυτό και εν μέρει να το προσαρμόσει στον εαυτό της. Έτσι, δημιουργείται μια σχέση που επιβάλλει την αίσθηση πως υπάρχει κάτι κοινό ανάμεσα στον άνθρωπο και τον κόσμο. Παράλληλα, η αύξηση των δραστηριοτήτων, η εκλέπτυνσή τους και η συνεχής αντίσταση του περιβάλλοντος συνεπιφέρουν την αίσθηση πως ο

κόσμος υπερβαίνει τον άνθρωπο, είναι διαφορετικός και ανώτερος από αυτόν, πάντα μέσα στην αδιάσπαστη ενότητά τους.

Η ιδέα πως τα πράγματα είναι γεμάτα ανθρωπόμορφες ψυχές, τις οποίες πρέπει να εξορκίσει κανείς για να κάνει σωστά τη δουλειά του, αργά ή γρήγορα επέβαλε την ιδέα της ιερότητας του κόσμου. Και επειδή η ιερότητα ήταν στενά συνδεδεμένη με την επίτευξη συγκεκριμένων επιδιώξεων, εμφανίστηκε στην ανθρώπινη σκέψη το πρώτο δίπολο, η πρώτη αντίθεση: ιερό-ανίερο. Η θρησκεία ήταν ήδη πραγματικότητα, μια πραγματικότητα που συστηματοποιούσε τις πρακτικές της πρωτόγονης μαγείας, χωρίς όμως να ξεφεύγει από τον πρακτικό προσανατολισμό της επιβίωσης.

Καθώς οι άνθρωποι μονιμοποιούσαν τις εγκαταστάσεις τους, καλλιεργούσαν τη γη, εκτρέφανε κοπάδια ζώων και βελτίωναν τα εργαλεία τους, παράγοντας όλο και πιο σύνθετα προϊόντα, παρουσιάστηκε η ανάγκη καταμερισμού της εργασίας. Οι πρώτες μεγάλες πόλεις ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένα χωριά καλλιεργητών. Η αγροτική παραγωγή, ακόμη και σ' αυτή την πρόχειρη μορφή της, έχει μια πολυπλοκότητα αρκετά προβληματική για τον ελάχιστα γυμνασμένο σε τεχνικά ζητήματα άνθρωπο. Τα χωράφια δεν είναι ατέλειωτα, το νερό δεν βρίσκεται παντού και η καλλιέργεια απαιτεί πολύπλοκα εργαλεία. Οι παλιές

μαγικές πρακτικές δεν αρκούν για να αντιμετωπιστούν όλα αυτά τα προβλήματα. Έτσι, η εργασία κατανέμεται. Άλλοι καλλιεργούν, άλλοι κατασκευάζουν τα αγροτικά εργαλεία και άλλοι αναλαμβάνουν τη ρύθμιση διοικητικών θεμάτων, όπως η μέτρηση και ο χωρισμός των αγροτεμαχίων, η διανομή του νερού, οι κανόνες ανταλλαγής των προϊόντων. Παράλληλα, οι μαγικές πρακτικές εν μέρει περιορίζονται στα πλαίσια της οικογενείας, για την αντιμετώπιση των απλούστερων ζητημάτων της οικιακής οικονομίας και εν μέρει γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας από τους διοικητικούς «υπαλλήλους», τα μέλη του ιερατείου. Η εξειδίκευση της εργασίας, έφερε την εξειδίκευση στη διαχείριση των πόρων και την άνιση κατανομή του πλούτου που παρήγαγαν οι οικισμοί. Οι κοινωνικοί σχηματισμοί ιεραρχήθηκαν, δημιουργήθηκαν βαθμίδες εξουσίας, ανάλογες με την σπουδαιότητα των υλικών και των μεθόδων που είχαν οι άνθρωποι στη διάθεσή τους. Αυτή η ιεραρχία σχηματίστηκε και θεσμοθετήθηκε στη βάση των πρωτόγονων αντιλήψεων για την αντίθεση ιερού-ανίερου.

Σήμερα, όταν φανταζόμαστε εκείνες τις διαδικασίες, έχουμε την εντύπωση πως υπήρχε μια υλική, πρακτική, καθημερινή βάση εργασίας, πάνω στην οποία και από την οποία ξεπετάχτηκε ένα ιδεολογικό οικοδόμημα: οι θεσμοί, η θρησκεία, η ιερατική τέχνη. Αυτό συνέβη στην

πραγματικότητα και αυτό ισχυρίστηκε ο Μαρξ [Karl Heinrich Marx, 1818-1883] πως συνέβη. Όμως, αρκετοί αργόστροφοι οπαδοί των ιδεών του, σχημάτισαν μια μονοκόμματη, αφελή και παιδαριώδη θεωρία, σύμφωνα με την οποία οι Θεσμοί και οι ιδέες προκύπτουν από τις οικονομικές δραστηριότητες των ανθρώπων αυτόματα, μηχανικά. Έτσι ξανακύλησαν σε έναν ιδεαλισμό –της ύλης αυτήν τη φορά– παραγνωρίζοντας μια πολύ σπουδαία πρόταση ερμηνείας των ανθρώπινων πολιτισμών. Ο Μαρξ δίδαξε –κυρίως στην πρώτη Θέση για τον Φόυερμπαχ– πως η σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο δεν εξαντλείται στην σχέση του γνωστικού υποκειμένου με το γνωστικό αντικείμενο αλλά είναι μια αμφίδρομη σχέση παραγωγού προϊόντος. Ο άνθρωπος παράγει τον κόσμο που βρίσκεται απέναντί του, υπό την έννοια πως η οικονομία, οι παραγωγικές δραστηριότητες είναι πάντα ένα προϊόν των ιδεών του, των γνώσεων και των μεθόδων που ακολουθεί για να δράσει, του ιδεολογικού οικοδομήματος ή «εποικοδομήματος» δηλαδή. Την ίδια στιγμή, ο άνθρωπος παράγει και τον ίδιο του τον εαυτό, ο οποίος ήδη δέχεται τις διαμορφωτικές επιδράσεις του περιβάλλοντος. Όλα αυτά σημαίνουν πως η βάση των ιστορικών μεταβολών είναι άλλοτε οι ιδέες –με τη μορφή των διανοητικών δραστηριοτήτων– και άλλοτε οι πράξεις – με τη μορφή των υλικών, κατασκευαστικών δραστηριοτήτων. Από μια σκοπιά, οι Θεσμοί

χτίζονται πάνω στις υλικές προϋποθέσεις και από μίαν άλλη, οι υλικές προϋποθέσεις μορφοποιούνται, διευκολύνονται, εξελίσσονται στη βάση των ιδεών. Λόγου χάρη, η ανάγκη των επαναστατών των αρχών του 20ού αιώνα να δώσουν μια ρητή και αμετακίνητη απάντηση στο ζήτημα του τι πρέσβευαν και να δράσουν αποτελεσματικά, τους υπαγόρευσε το δόγμα της απόλυτης πρωταρχικότητας, της κυριαρχίας του οικονομικού στοιχείου στην κοινωνία. Με αυτό το δόγμα –με μίαν ισχυρή ιδέα δηλαδή– κατάφεραν να μετατρέφουν τις οικονομίες αρκετών χωρών. Εδώ είναι φανερό πως ο δογματισμός υπερτόνισε το ιδεολογικό στοιχείο και κατάφερε να του εξασφαλίσει μίαν ηγετική θέση στην ιστορία. Στην πράξη όμως, ακύρωνε αυτό που ισχυριζόταν στη θεωρία και έτσι έκανε δυο φορές λάθος. Το πρώτο λάθος ήταν ερμηνευτικό: απέκλεισε τις ιδέες από την ιστορική δράση. Το δεύτερο λάθος ήταν στρατηγικό: υποβίβασε το υλικό οικονομικό στοιχείο σε ένα εργαλείο των επαναστατικών ιδεών. Στο μεταξύ οι διαδραστικές σχέσεις ανάμεσα στην οικονομία και τους θεσμούς πήραν δικούς τους δρόμους, ώσπου κάποτε οι οικονομίες των σοσιαλιστικών χωρών κατέρρευσαν και οι θεσμοί δεν ήσαν ικανοί να στηρίξουν το παραμικρό. Απλά ακολούθησαν. Η ίδια η ιστορία έδωσε απάντηση στο ζήτημα της πρωταρχικότητας της ύλης ή του πνεύματος. Όμως ο Μαρξ δεν ζού-

σε πια. Αν ζούσε, πρώτος θα είχε επισημάνει –για μια ακόμη φορά– τον ιδεαλισμό που κρυβόταν πίσω από αυτό το υλιστικό δόγμα.

Οι πρώτες εξουσίες λοιπόν –για να επιστρέψουμε στους αρχαίους ανθρώπους– μορφοποιήθηκαν στη βάση του πνευματικού δίπολου ιερό-ανίερο. Οι ιερείς αποτελούσαν μια ομάδα υπαλλήλων συγκεντρωμένων γύρω από τον βασιλιά, τον κύριο παράγοντα συσώρευσης πλούτου. Διαχειρίζονταν, προγραμματίζαν και συντόνιζαν τις ομαδικές δραστηριότητες. Ήλεγχαν τη διάθεση των πόρων, όριζαν τους κανόνες συνεργασίας των παραγωγών και αποσπούσαν ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής για τη συντήρηση και την ενίσχυση της δύναμης του βασιλιά. Ο ρόλος τους ήταν ρόλος διαμεσολαβητή ανάμεσα στους παραγωγούς και στα υλικά παραγωγής και ρόλος διαμεσολαβητή ανάμεσα στο ανθρώπινο υποκείμενο και την ιερή φύση. Οι ιερείς επεξεργάστηκαν τις πρωτόγονες μαγικές ιδέες, τυποποιώντας τα διάφορα «πνεύματα» που αποδίδονταν στα υλικά αντικείμενα, σε λιγότερες ή περισσότερες θεότητες. Κύριο εργαλείο τους ήσαν οι μύθοι. Τόσο οι τελετές όσο και οι μύθοι, δεν βρίσκονταν έξω απ' την περιοχή της μαγείας. Μέσα σ' αυτή την περιοχή βρίσκονταν και οι θεότητες. Η προσεκτική παρατήρηση των σύγχρονων ιστορικών κατέδειξε πως οι διάφοροι θεοί των αρχαίων λαών αντιστοιχούν σε ομάδες ομοειδών φαινο-

μένων της φύσης. Εξάλλου υπήρχαν και «τεχνικοί» λόγοι, οι οποίοι επέβαλαν τη δημιουργία θεοτήτων. Οι ιερείς, στην προσπάθειά τους να περιορίσουν την πολλαπλότητα των μαγικών τελετουργιών, στηρίχτηκαν στην –ούτως ή άλλως– εξελισσόμενη ομαδοποίηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Λόγου χάρη, απ’ την στιγμή που συστηματοποιείται η αγροτική παραγωγή, τυποποιείται μια ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στην βλάστηση και την άρδευση, ανάμεσα στις διαθέσιμες ποσότητες νερού και τις βροχοπτώσεις. Αυτό σημαίνει πως η βλάστηση είναι μια ομάδα φαινομένων που διαθέτουν το δικό τους «πνεύμα» και πως το «πνεύμα» αυτό έχει μια συγκεκριμένη σχέση με την ομάδα φαινομένων που συνιστούν την βροχόπτωση. Το πνεύμα της βροχόπτωσης των Ελλήνων είναι ο Δίας. Η Δήμητρα, η θεά της βλάστησης, είναι κόρη του. Οι Σουμέριοι, που ζούσαν με το μόνιμο άγχος της παρατεταμένης ξηρασίας ή της εκτεταμένης πλημμύρας, διάθεται τον Ενκί [Enki], τον μεγάλο θεό των υδάτων. «Όταν πλησιάζω τους κίτρινους αγρούς, μόνο με μίαν εντολή μου σωρεύονται θημωνιές», λέει ένα ξόρκι. Οι μύθοι, παρ’ όλο που σήμερα αναζητούμε σ’ αυτούς εξηγητικές λειτουργίες, δεν είναι παρά συστηματοποιημένα και διευρυμένα ξόρκια: αφηγήσεις, λεκτικές αναπαραστάσεις των εξωτερικών και εσωτερικών διαδικασιών. Ο αρχαίος άνθρωπος δεν γνωρίζει άλλη λειτουργία του μύθου. Αφηγείται για να μιμηθεί και

να εξευμενίσει μέσω της μίμησης μια διαδικασία, πιστεύοντας πως έτσι θα προκληθεί ένα ανάλογο αποτέλεσμα. Φυσικά, σ' αυτή την μιμητική, εξορκιστική δραστηριότητα, συμφύρονται η φυσική τάση του ανθρώπου να εκφράζει τα συναισθήματά του και η επιθυμία ένταξης στο περιβάλλον. Το γεγονός πως η τέχνη, τουλάχιστον σαν σύνολο πρακτικών, πήγασε από την αφηγηματικότητα των μύθων, δεν σημαίνει πως οι μύθοι ήσαν πνευματικά δημιουργήματα κάποιας αισθητικής ή πρώιμης καλλιτεχνικής συνείδησης. Οι μύθοι ήσαν εργαλεία. Είχαν όλα τα χαρακτηριστικά της προσπάθειας να κατανικηθεί και να διαμορφωθεί το περιβάλλον. Τα πρώτα καλλιτεχνήματα είναι εργαλεία διαχείρισης των διαθέσιμων πόρων. Η τέχνη γεννήθηκε στην πράξη, από την εργασία. Το μεγαλείο της έγκειται στο γεγονός πως δημιούργησε την δική της αυτόνομη οντότητα, καθώς οι άνθρωποι άρχισαν να κάνουν «δεύτερες σκέψεις γύρω» από τη λειτουργία της. Το ίδιο συνέβη ασφαλώς και με τη φιλοσοφία.

Αυτές οι «δεύτερες σκέψεις», που έσπειραν την φιλοσοφική πρακτική, αντιστοιχούσαν στη δραματικά εξελισσόμενη νόηση του ανθρώπου, αλλά απαντούσαν σε μια σειρά οξύτατων πρακτικών προβλημάτων, τα οποία –από την άποψη της ιστορίας του δυτικού κόσμου– προέκυφαν στην Ιωνία του 7ου π.Χ. αιώνα. Οί Έλληνες μετανάστευσαν από πολύ παλιά στα παράλια της Μικράς Ασίας. Όμως,

κατά τη διάρκεια του 7ου π.Χ. αιώνα, η πληθυσμιακή έκρηξη του κυρίως ελλαδικού χώρου, τους οδήγησε σε συστηματικό αποικισμό της περιοχής. Δημιούργησαν μεγάλες πόλεις, οι οποίες κατόρθωσαν να αναπτύξουν σπουδαίο πολιτισμό.

Ο ελληνικός χώρος διέθετε, από την αυγή της ιστορίας του, ορισμένες ιδιομορφίες που τον έκαναν μοναδικό. Το φυσικό περιβάλλον έχει ήπιες εκδηλώσεις. Τα φυσικά φαινόμενα εξελίσσονται ομαλά και δεν συντρίβουν τα πάντα γύρω τους. Η πραγματικότητα είναι φιλική προς τον άνθρωπο και διαυγής στο περίγραμμά της. Οι πόροι είναι περιορισμένοι και αυτό ευνοεί την κατάκτηση του πλούτου, βοηθά την μικρή ιδιοκτησία να παίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική σύνθεση και στη νομή της εξουσίας. Η κεντρική αρχή είναι κάτι δυσκολοκατόρθωτο στον ελληνικό χώρο, ακόμη και σήμερα. Πολύ γρήγορα, η αρχαϊκή βασιλική εξουσία έχασε την απόλυτη, κληρονομική εξουσία της. Ο βασιλιάς μεταβλήθηκε σε ένα είδος αιρετού άρχοντα που συντόνιζε τις δικαστικές, θρησκευτικές και στρατιωτικές δραστηριότητες των αριστοκρατικών οικογενειών, οι οποίες παρέμεναν οικογένειες μικροϊδιοκτητών. Περίεργη –αλλά όχι αδύνατο να ερμηνευθεί– είναι η εμμονή των αριστοκρατών να περιφρονούν την εργασία. Ο πλούτος που διέθεταν δεν ήταν τόσο μεγάλος, ώστε να τους επιτρέπει να στηρίζουν τις αντιλήψεις τους

αποκλειστικά στη δύναμή του. Ιδεολογικοί παράγοντες ενδέχεται να καθόρισαν αυτή την περιφρόνηση, η οποία εισήγαγε το πνευματικό δίπολο σκέψη-πράξη και το συσχέτισε με το δίπολο ιερό-ανίερο. Ο συσχετισμός αυτός δημιούργησε μια τάση στροφής προς τις λειτουργίες της ανθρώπινης νόησης και «θέρμανε» κατά κάποιον τρόπο το περιβάλλον, δημιουργώντας μια θεμελιώδη προϋπόθεση για τη γένεση της φιλοσοφίας: την στοχαστικότητα. Η στοχαστικότητα, πήρε από νωρίς το χαρακτήρα της ριζικής, απροκάλυπτης και επίμονης κριτικής. Η στενότητα των παραγωγικών πόρων, ανάγκαζε τους Έλληνες να ταξιδεύουν συχνά. Η διαρκής κινητικότητα τούς εξέθετε σε συγκρίσεις με άλλους λαούς, και —όπως είναι φυσικό— σε ιδανικές συνθήκες αυτονομίας απέναντι στους θεσμούς τους. Ο άνθρωπος που ταξιδεύει, βλέπει πολλά και έχει τη δυνατότητα να τα σκεφθεί, μακριά από την πίεση του γενέθλιου περιβάλλοντός του. Εξάλλου, αυτή η πίεση δεν ήταν τόσο έντονη. Στην Ελλάδα δεν υπήρχε οργανωμένο ιερατείο, για να καθορίζει ένα επίσημο θρησκευτικό δόγμα και να καλύπτει ιδεολογικά τις ενέργειες μιας κεντρικής εξουσίας, όπως στην Αίγυπτο. Στρατός, θρησκεία, παιδεία, δικαιοσύνη και δημόσια διοίκηση διατηρούσαν δεσμούς, αλλά όχι στη βάση μιας κεντρικής αντίληψης για τον κόσμο, όχι μέσω μιας κυρίαρχης ιδεολογίας. Φαίνεται πως η αριστοκρατία κατέβαλε κατά καιρούς νωθρές προ-

σπάθειες, ώστε να επιβάλλει τη λατρεία ενός δωδεκάθεου κεντροευρωπαϊκής προέλευσης, ενώ ο λαός ήταν δοσμένος σε λατρείες κάπως ασαφείς τα γνωστά «μυστήρια». Το κλασικό έπος προσπάθησε να πετύχει μια κάποια ενοποίηση των θρησκευτικών αντιλήψεων και να τυποποιήσει την σχέση των θεών με τους ανθρώπους, αλλά δεν κατάφερε να υπερβεί τα όρια της μαγικής αφήγησης: περιέγραφε τους θεούς να δρουν στο πλευρό των ανθρώπων, να είναι πιο «ανθρώπινοι» κι από τους ίδιους τους θνητούς. Πολύ αργότερα, ο Πλάτωνας [427-347 π.Χ.] θα επιτεθεί σ' αυτή την αδυναμία του έπους, χαρακτηρίζοντάς την πηγή φεύδους και δημιουργώντας μια σύγχυση για την αντιπαλότητα ποίησης - φιλοσοφίας, αντιπαλότητα η οποία, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, έφθασε μέχρι και τις μέρες μας. Ο Πλάτωνας επετέθη κατ' ενός χαρακτηριστικού, το οποίο είχε τότε η ποίηση αλλά δεν έχει σήμερα. Κατηγόρησε την ποίηση ως μέθοδο ερμηνείας της πραγματικότητας, όχι ως μέθοδο δημιουργίας καλλιτεχνικών οντοτήτων, οι οποίες μας βοηθούν να συνειδητοποιήσουμε την ύπαρξή μας.

Γύρω στον 8ο π.Χ. αιώνα, τα ομηρικά έπη είχαν δημιουργήσει ένα κοσμοείδωλο που ήταν αδύνατο να λειτουργήσει στα πλαίσια των εμπορικών πόλεων του 7ου αιώνα. Η παραγωγή εξελισσόταν ταχύτατα, δημιουργώντας αλλά και ενσωματώνοντας τεχνικές μεθόδους εξαι-

ρετικής ακρίβειας. Οι άνθρωποι γνώριζαν πια σε αρκετό βαθμό τι μπορούν να περιμένουν από τις δραστηριότητές τους αλλά οι θεοί παρέμεναν κάπως πρωτόγονοι στις δεξιότητές τους και πάντα υποκείμενοι σε μια ακαθόριστη μοίρα. Είναι απίστευτο το μπέρδεμα που υπάρχει ανάμεσα στη βούληση των θεών και την «αστάθμητη» βούληση της μοίρας, η οποία δεν αντιστοιχούσε σε κάποια οντότητα αλλά σε μια λειτουργία χωρίς καθορισμένους φορείς. Αντίθετα οι άνθρωποι ζούσαν μια ζωή λιγότερο αστάθμητη. Αυτό τους πληροφορούσε η καθημερινή εμπειρία τους. Από την άλλη, οι θεοί παραβίαζαν συνεχώς τα όρια μεταξύ του ιερού και του ανίερου. Όλα αυτά σήμαιναν είτε πως τα πράγματα δεν ήσαν όπως φαίνονταν και πίσω τους κρυβόταν μια άλλη –σημαντικότερη και απ’ τους θεούς και από τη μοίρα δύναμη– είτε πως ήταν όπως ακριβώς φαίνονταν και κάπου αλλού υπήρχε μια φαινομενικότητα της οποίας αποτελούσαν την κρυμμένη δύναμη. Στην πραγματικότητα, οι δύο αυτές εκδοχές είναι μία. Η διαφορά τους έγκειται όχι στην λογική σχέση των όρων τους αλλά στην θρησκευτική τους σχέση, στο τι αντιπροσώπευαν οι όροι «φανερό» και «αποκαλυμμένο» για τη λατρεία του δωδεκάθεου και τι για τις μυστηριακές λατρείες. Η εξαιρετική αστάθεια των εννοιών της λεγόμενης προσωκρατικής φιλοσοφίας, προέρχεται από αυτήν ακριβώς την αδιερεύνητη θρησκευτική αντιπαλότητα. Πάντως, οι απαντήσεις

στα προβλήματα που έθεταν οι δύο αυτές εκδοχές γέννησαν δύο στάσεις απέναντι στο γεγονός της ύπαρξης και σταθεροποίησαν τις πρώτες φιλοσοφικές έννοιες. Αλλά το σημαντικότερο είναι πως αυτή η πρώτο-φιλοσοφική προβληματική εισήγαγε ένα τρίτο διανοητικό δίπολο, το δίπολο ουσία-φαινόμενο. Έτσι, από μιας αρχής, η θεματολογία της φιλοσοφικής σκέψης προβάλλει στα μάτια μας ολοκληρωμένη. Για αιώνες μετά, οι φιλόσοφοι θα προσπαθούν να ορίσουν, να μελετήσουν να ερμηνεύσουν τρία ζευγάρια εννοιών: ιερό-ανίερο, σκέψη-πράξη, ουσία-φαινόμενο, με κύριο ζητούμενο την αλήθεια και κύρια μέθοδο την αφηρημένη σκέψη.

Η μεταφυσική, η γνωσιολογία και η ηθική, οι τρεις κύριες συστάδες προβληματικής της σύγχρονης φιλοσοφίας είναι ήδη εδώ, μέσα στις πνευματικές ανησυχίες και τα πρακτικά προβλήματα που δημιουργούν αυτά τα πρώτο-φιλοσοφικά διανοητικά δίπολα. Η αντίθεση ιερού-ανίερου απαιτούσε αποφάσεις σχετικές με τον τρόπο ζωής, τη συμπεριφορά, τον σχετισμό του ανθρώπου με τους συνανθρώπους του. Με γοργά βήματα και στο βαθμό που η ίδια η ζωή δημιουργούσε τις κατάλληλες συνθήκες, πρόβαλαν προβληματισμοί που στρέφονταν γύρω από το ερώτημα: «Τι οφείλω να πράξω για να είμαι ευσεβής;» Το πρόβλημα των ηθικών αξιών είχε τεθεί. Η αντίθεση ουσίας-φαινομένου απαιτούσε απαντήσεις σχετικές με το

ερώτημα: «Τι και πώς είναι η πραγματικότητα;». Το πρόβλημα του όντος, του Είναι, της ύπαρξης είχε δρομολογηθεί. Τέλος, η αντίθεση σκέψης-πράξης έθετε το ζήτημα της αξίας, της χρησιμότητας, της αλήθειας όσων σκεπτόμαστε και πράττουμε. Η προβληματική της έγκυρης γνώσης είχε φανεί ανάμεσα στους ανθρώπους. Βέβαια, η εξέταση αυτών των προβλημάτων προόδευε στη βάση των διευκολύνσεων που πρόσφεραν οι υλικές συνθήκες, τα οικονομικά, πρακτικά, καθημερινά πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα, αλλά και στη βάση των μεθοδολογικών εξελίξεων της ίδιας της φιλοσοφικής σκέψης. Το μεγαλύτερο μέρος των σκέψεων γύρω από αυτά τα προβλήματα, πραγματοποιήθηκε στη σκιά δύο διαφορετικών αντιλήψεων.

Πρώτα πρώτα παρουσιάστηκε μια τάση απομόνωσης των διανοητικών πόλων, οι οποίοι άρχισαν να εκφράζουν διαφορετικές πραγματικότητες, διαφορετικές στάσεις απέναντι στον κόσμο και στον άνθρωπο. Επειδή οι φιλόσοφοι είναι και αυτοί άνθρωποι που ζουν στον ίδιο κόσμο με τους υπόλοιπους, μοιραία μετέφεραν στις θεωρίες τους την προσωπική τους οπτική, την ιδιαίτερη σχέση τους με έναν από τους δύο πόλους. Την προβληματικότητα αυτής της συνήθειας την διέγνωσαν σχετικά νωρίς και θέλησαν να την αποβάλουν, αντιπαραθέτοντας την γνώση στην γνώμη, την αλήθεια στις καθημερινές βιαστικές και γεμάτες υλικές προσδοκίες απόψεις. Μεγάλο ρόλο έπαιξαν οι

τεχνικές πρόοδοι στο βασικό εργαλείο της μεθοδικής σκέψης, τη Λογική. Η Λογική, έστω και αν έπρεπε να φθάσουμε στον Αριστοτέλη [384-322 π.Χ.] για να συστηματοποιηθεί, δουλευόταν και εξελισσόταν ήδη από τους λεγόμενους προσωκρατικούς φιλοσόφους, οι οποίοι κατέβαλαν κάθε προσπάθεια για να παράγουν αφηρημένες έννοιες και ασφαλείς τρόπους συλλογισμού. Για να παραχθεί μια έννοια, θα πρέπει να αφαιρεθεί οτιδήποτε μεταβλητό από την ιδέα, την πνευματική εικόνα που έχουμε για ένα πράγμα. Όλοι ξέρουμε τι είναι οι πέτρες, όλοι βλέπουμε γύρω μας πολλές πέτρες που διαφέρουν μεταξύ τους αλλά παραμένουν πέτρες. Μάλιστα, μέσα στην σκέψη μας έχουμε μια κάποια ιδέα γι' αυτές. Είναι μια εικόνα, τις περισσότερες φορές κάποιας ή κάποιων συγκεκριμένων λίθων. Όμως η ίδια η έννοια της πέτρας, δεν είναι παρά μια νοητική κατασκευή χωρίς αντίστοιχη νοητική εικόνα, μια κατασκευή που περιέχει αποκλειστικά τα μόνιμα χαρακτηριστικά όλων των πραγματικών πετρών. Η μόνη υλική υπόσταση μιας έννοιας είναι ο ορισμός της, δηλαδή μια γλωσσική κατασκευή που εκθέτει τα απαραίτητα στοιχεία της. Η Λογική δημιουργεί έναν πνευματικό κόσμο, παράλληλο με τον πραγματικό και αυτό υπήρξε αιτία για πολλές παρανοήσεις στην ιστορία της φιλοσοφίας. Συχνά, οι φιλόσοφοι θεώρησαν αυτόν τον πνευματικό κόσμο σαν «πραγματικότερο» από τον πραγματικό, γιατί είναι πιο

σαφής, πιο σταθερός. Όταν λοιπόν χρειάστηκε να προσαρμοστούν τα διανοητικά δίπολα στις εξελίξεις του εργαλείου της Λογικής, έπρεπε αναγκαστικά να χωριστούν, για να οριστούν. Φυσικά, η πρακτική αντιπαράθεση των πόλων τους, που εξέφραζε κοινωνικές, ιδεολογικές και ιδιοσυγκρασιακές διαφορές, κλώσησε στην κυριολεξία τα αποτελέσματα αυτού του χωρισμού. Χρειάστηκε να φθάσουμε στον Χέγκελ [Georg W.F. Hegel, 1770-1831], για να παρουσιαστεί η απαίτηση επιστροφής στην αρχαία διαλεκτική, στη συνεξέταση των εννοιών και χρειάστηκε να φθάσουμε στον Μαρξ για να τεθεί το ζήτημα της πραγματικής κοινωνικής πρακτικής σημασίας που έχουν αυτοί οι πόλοι. Πάντως, το μεγαλύτερο μέρος της αρχαίας ελληνικής σκέψης είναι διαλεκτικό. Δηλαδή, οι φιλόσοφοι συνεξέταζαν τους όρους των διανοητικών δίπολων, διαλέγονταν με τους πόλους και αντιπαρέθεταν τις απόψεις που απέρρεαν από την αποδοχή του ενός ή του άλλου, χωρίς να τους χάνουν από το νοητικό πεδίο τους, έχοντας την αίσθηση πως ο ένας δεν υφίσταται χωρίς τον άλλον.

Η δεύτερη διανοητική συνήθεια, υπό την σκιά της οποίας εξετάστηκαν τα βασικά προβλήματα της φιλοσοφίας, είναι η αδυναμία των φιλοσόφων να αντιληφθούν πως, στην ουσία, τα διανοητικά δίπολα είχαν πρακτική, υλική προέλευση και πως βασίζονται στο πρωταρχικό δίπολο ψυχή-σώμα. Όπως είδαμε, στην αρχή ο άνθρωπος δεν

είχε άλλον τρόπο για να πλησιάσει τον κόσμο που βρίσκεται γύρω του, παρά μόνο προβάλλοντας πάνω του την δική του, ανθρώπινη κατασκευή. Αυτό έχει ένα καλό και ένα κακό. Το κακό είναι πως προϋποτίθενται πράγματα που δεν ανταποκρίνονται πάντα στην πραγματικότητα. Το καλό είναι πως τίθεται ήδη μια υπόθεση εργασίας, η οποία σαν μεταφυσική θεωρία είναι αρχικά σωστή. Ασφαλώς, ο άνθρωπος είναι φτιαγμένος από την ίδια ύλη, από την οποία είναι φτιαγμένη η πραγματικότητα. Ασφαλώς, δεν έρχεται από αλλού, γιατί τα πάντα είναι εδώ. Ασφαλώς, τα πάντα σ' αυτόν τον κόσμο διαθέτουν μια «ψυχή», μια δύναμη κίνησης, μια εσωτερικότητα. Οι διαφορές είναι διαφορές ποσοτικές, που όταν ξεπεράσουν ορισμένα όρια γίνονται ποιοτικές. Η ανθρώπινη ψυχή, το σύνολο των λειτουργιών που ονομάζουμε ψυχή, δεν έχει ουσιαστική διαφορά από το σύνολο των λειτουργιών με τις οποίες ένα φυτό στρέφεται προς το φως ή το σκοτάδι. Οι διαφορές τους είναι διαφορά βαθμού, όχι ουσίας. Η ουσία είναι μία, τόσο «μία», που συνεχώς απουσιάζει, υπό την έννοια πως μπορεί να κάνει κανείς και χωρίς αυτήν. Απομένει στον άνθρωπο να εξελίξει τις μεθόδους του, έτσι ώστε να περιγράψει με ακρίβεια αυτές τις βαθμίδες, αυτές τις ποιοτικές και ποσοτικές διαφορές. Αλλά αυτό δεν μπορεί να γίνει παρά στην πράξη, μέσα στην πρώτη, απόλυτα σωστή συνθήκη της ομοιότητας του κόσμου με τον άνθρωπο. Στην

πραγματικότητα, αυτό είναι το σημαντικότερο, το θεμελιώδες ζήτημα της φιλοσοφίας και μόνο ο Μαρξ το έθεσε με αποφασιστικότητα. Το ζήτημα αυτό λέει πως αν θέλουμε να γνωρίσουμε τους εαυτούς μας και τον κόσμο, θα πρέπει να αποφασίσουμε πώς θα το κάνουμε. Μέσα στη συνθήκη ομοιότητας του ανθρώπου με τον κόσμο ή μέσα στη συνθήκη της ανωτερότητας του ανθρώπου. Πρέπει να διαλέξουμε. Ή θα δεχθούμε πως εμείς και ο κόσμος είμαστε ύλη και πως η σκέψη μας είναι μια μορφή περίπλοκης οργάνωσης της ύλης, ή θα δεχθούμε πως ερχόμαστε από κάπου αλλού, προικισμένοι με πνεύμα εντελώς διαφορετικό από κάθε φυσική διαδικασία. Αν δεχθούμε την πρώτη άποψη, συνεχίζουμε να κάνουμε φιλοσοφία, έχοντας συνείδηση του γεγονότος πως και η φιλοσοφία είναι μια μορφή αφομοίωσης, συνεργασίας και μεταβολής του κόσμου. Αν δεχθούμε το δεύτερο, κάνουμε θεολογία και δεν χρειάζεται να πάμε πιο μακριά από τα θρησκευτικά δόγματα. Αρκεί να κάνουμε αυτό που υποτίθεται πως μας διατάσσει ο Θεός και να περιμένουμε τότε θα αποφασίσει να αποκαλύψει από μόνος του το σχέδιό του. Οι δύο αυτές στάσεις διαγράφουν δυο κοσμοθεωρίες, την υλιστική και την ιδεαλιστική. Οπωσδήποτε, το ποιος φιλόσοφος υπήρξε και ποιος δεν υπήρξε υλιστής ή ιδεαλιστής, χρειάζεται πάντα αποσαφήνιση. Ο ίδιος ο Μαρξ εντόπιζε συχνά την ιδεαλιστική στάση απέναντι στο βασικό ζήτημα της

φιλοσοφίας, εκεί που δεν υπήρχαν παρά μόνο υλιστικές αντιλήψεις. Το ζήτημα του ιδεαλισμού και του υλισμού τέθηκε από τον Μαρξ επί της πρωταρχικότητας της ύλης ή του πνεύματος, αλλά με τη φιλοσοφική διάλεκτο της εποχής του, η οποία κάθε άλλο παρά διαυγής είναι. Στην πραγματικότητα, οι δύο αυτές έννοιες περιέγραφαν δύο διαφορετικές στάσεις απέναντι στο γεγονός της ύπαρξης και όχι το χοντροκομμένο ζήτημα του αν τα πράγματα δημιουργούν τις εικόνες που έχουμε μέσα στα κεφάλια μας ή οι εικόνες τα πράγματα. Αυτό το ζήτημα το έλυσαν, στην πράξη, η φυσιολογία και η ψυχολογία. Όμως ο δρόμος μέχρι τον Μαρξ ήταν μακρύς, αν και γεμάτος ραγδαίες εξελίξεις.

Σύμφωνα με την φιλοσοφική παράδοση, ο πρώτος φιλόσοφος, ο Θαλής από τη Μίλητο [περ. 585 π.Χ.] ήταν ένας πολύ επιδέξιος επινοητής ή εισαγωγέας τεχνολογίας, η οποία βοήθησε τους Έλληνες αποίκους της Ιωνίας να συσσωρεύσουν αρκετό πλούτο και να αναδειχθούν σε ρυθμιστές της κοινωνικής και οικονομικής ζωής στην ανατολική Μεσόγειο. Εισήγαγε το πρώτο είδος, μονιστικής θεωρίας για την καταγωγή του κόσμου. Ισχυριζόταν πως ο κόσμος προήλθε από το νερό. Ο ισχυρισμός αυτός μπορεί να ήταν καινοφανής, αλλά όχι χωρίς προηγούμενο. Η κατά κάποιον τρόπο επίσημη ομηρική κοσμολογία ήταν εντελώς πλουραλιστική και χαώδης αλλά η ορφική μυστηρια-

κή κοσμογονία ανέφερε ήδη πως ο κόσμος είχε προκύψει από ένα αυγό, προϊόν του έρωτα του χάους με τη γη. Η θέση του Θαλή μοιάζει περισσότερο με απάντηση στους ορφικούς προβληματισμούς, παρά στην «επίσημη» κοσμογονία του δωδεκάθεου. Έχουμε ήδη πει πως ένα μέρος του αξιόλογου υλικού της πρώτο-φιλοσοφικής ελληνικής σκέψης, βρισκόταν συγκεντρωμένο στους μύθους που πλαισιώναν τα «μυστήρια». Οι μύθοι αυτοί είχαν περισσότερη σχέση με τη φύση και την δράση της ψυχής, παρά με τον κόσμο, σαν ενότητα όλων των υπάρξεων. Όπως και να έχει το πράγμα, η προφορικότητα της μυστηριακής παράδοσης την κατέστησε γρήγορα ακατάλληλη για φιλοσοφική επεξεργασία. Αντίθετα, οι ασχολούμενοι με τα απόκρυφα, εκτίμησαν ιδιαίτερα τις αρχαίες μυθικές διδασκαλίες, απομακρύνοντάς τες ακόμη περισσότερο από κάθε πιθανότητα να ασχοληθεί μαζί τους η φιλοσοφία. Το νερό του Θαλή έχει αυτή την προνομιακή θέση, οπωσδήποτε λόγω των ιδιοτήτων του, ιδιότητες που ο άνθρωπος δεν περίμενε τη φιλοσοφία για να τις διαπιστώσει. Η πρόταση: «Η αρχή όλων είναι το νερό» είναι μια εμπειρική πρόταση. Στηρίζεται στην εμπειρία, παρατηρεί το νερό, συνάγει το συμπέρασμα πως έχει πολύ σημαντικότερες ιδιότητες από οποιοδήποτε άλλο υλικό και του αποδίδει το κατηγορήμα της αρχής, χωρίς να εξετάσει αν αυτές οι ιδιότητες αρκούν για να καλύψουν την έννοια της αρχής.

Το πραγματικά μεγάλο βήμα προς την παραγωγή της πρώτης φιλοσοφικής έννοιας το έκανε ο μαθητής του Θαλή, Αναξίμανδρος [611-547 π.Χ.]. Ο Αναξίμανδρος απέρριψε το ενδεχόμενο κάποιο από τα υπάρχοντα υλικά στοιχεία να είναι πηγή όλων των υπολοίπων. Πρώτα σκέφθηκε τις απαραίτητες ιδιότητες που πρέπει να έχει η αρχή και έπειτα τις απέδωσε σε μιαν οντότητα που την ονόμασε «άπειρον». Ήδη αυτή η μέθοδος είναι μια μέθοδος κατασκευής εννοιών. Δεν χρειάζεται κάποιο εποπτικό υλικό για να στηθεί ο συλλογισμός. Χρειάζονται μόνο η ιδέα ενός όντος που υπάρχει και οι ιδέες ορισμένων ιδιοτήτων. Η μέθοδος αυτή ήταν ήδη κτήμα του ανθρώπου, μέσα στη διαδικασία παραγωγής προϊόντων. Από καιρό, δεν χρειαζόταν πια να βρει έτοιμα αντικείμενα για να τα χρησιμοποιήσει σαν εργαλεία. Οι αυξανόμενες απαιτήσεις της παραγωγής και η εξειδίκευσή της, του είχαν διδάξει πως αν ξέρει τι θέλει, μπορεί να φανταστεί ένα εργαλείο που θα κάνει κάποια συγκεκριμένη δουλειά και να το κατασκευάσει, χωρίς να το έχει ξαναδεί μπροστά του. Ο ιδεαλισμός, σαν στοχαστική στάση απέναντι στα πράγματα οφείλει τη δομή του και σ' αυτό το γεγονός. Η ικανότητα των ανθρώπων να υλοποιούν τις σκέψεις τους κατασκευάζοντας εργαλεία, εύκολα μπορεί να δημιουργήσει σύγχυση, σχετικά με το ζήτημα του τι προηγείται, η ιδέα ενός πράγματος ή το πράγμα το ίδιο. Ο ιδεαλισμός είναι φετιχο-

ποίηση της ικανότητας του ανθρώπου να μεταμορφώνει την πραγματικότητα και γι' αυτό δεν έχει καμιά σχέση με τον στόχο της φιλοσοφίας, την αλήθεια. Η μεγάλη προσφορά του, έγκειται στον πραγματικά υπεράνθρωπο αγώνα που έδωσε για να κατακτήσει την γνώση του τρόπου με τον οποίον λειτουργεί το ανθρώπινο υποκείμενο. Αλλά αυτό είναι μισή φιλοσοφία.

Απ' την στιγμή που η αρχή τέθηκε –με τη μορφή του απείρου– στο κέντρο της «ημερήσιας διάταξης» του φιλοσοφικού στοχασμού, οι τοποθετήσεις άρχισαν να τριγυρίζουν το ζήτημα από κάθε πλευρά, δημιουργώντας παράλληλα και παράπλευρα κέρδη. Ο Αναξιμένης [περ. 550 π.Χ.] προκρίνει τον αέρα ως πηγή του κόσμου, αλλά βασιζόμενος στις ιδιόμορφες ιδιότητές του (να εισχωρεί παντού, να απλώνεται και να καταλαμβάνει μεγάλα διαστήματα χώρου, να καθίσταται πότε αόρατος και πότε ορατός), καταλήγει να ταυτίσει την νοητική παράσταση του κόσμου με τον ίδιο τον κόσμο. Όσο πρωτόγονη και αν είναι η άποψή του, καταφέρνει να ξεχωρίσει την ανθρώπινη αντίληψη ως λειτουργία, γιατί αποδίδει οντότητα στα προϊόντα της, τις παραστάσεις. Για μια στιγμή, το ζήτημα της αρχής και συνεπώς της τάξης του κόσμου, φάνηκε να μετατοπίζεται στην υλικότητα των πραγμάτων, αλλά η παρέμβαση του Αναξιμένη, ο οποίος βέβαια θα πρέπει να εξέφραζε μια ευρύτερη τάση, ξαναμάζεψε τον κόσμο στο

εσωτερικό της ανθρώπινης νόησης. Προφανώς, το ζήτημα που υποκίνησε αυτή την επιστροφή ήταν όχι η σύνθεση, αλλά η μορφή του κόσμου. Το ζήτημα αυτό, αν κρίνουμε από την επιμονή με την οποία αναζητούσε την τάξη ένας λαός με ιδιαίτερη τάση προς την κοινωνική και πολιτική αταξία, πρέπει να ήταν φλέγον. Ο κόσμος θα μπορούσε κάλλιστα να είναι φτιαγμένος από κάποιο υλικό, κάποια αρχή με τα χαρακτηριστικά που της είχε δώσει ο Αναξίμανδρος: άμορφη, άφθαρτη, αιώνια. Τίποτα όμως δεν ερμηνεύει τη μορφή που έχει ο κόσμος. Γιατί είναι έτσι και όχι αλλιώς; Οι πλαστικές μορφές βρίσκονταν πιο κοντά στις νοητικές παραστάσεις, παρά στον ίδιο τον κόσμο. Εμείς, ως κατασκευαστές, μπορούμε να σχηματίσουμε μορφές. Στον κόσμο, απλά υπάρχουν. Ο Πυθαγόρας [585-497 π.Χ.] από την Ιωνία εστιάστηκε αποφασιστικά στα νοητά αντικείμενα, τις σκέψεις, τα στοχαστικά προϊόντα της πάλης του ανθρώπου με το περιβάλλον, που ήσαν κυρίως οι αριθμοί και τα γεωμετρικά σχήματα. Θεώρησε αρχή των πάντων τους αριθμούς και διασφάλισε τον ιδεαλισμό που είχε ήδη δρομολογηθεί σαν φιλοσοφική στάση. Τον ιδεαλισμό αυτό δεν πρέπει να τον εκλάβουμε με την ίδια έννοια που εκλαμβάνουμε τον ιδεαλισμό του 19ου αιώνα. Για τους πρώτους φιλοσόφους, οι σκέψεις μας αποτελούν τμήματα του κόσμου, της φύσης· δεν υπάρχει σαφής συνείδηση της διαφοράς, που ισχυρίστηκε αργότερα

ο Πλάτωνας και αποδέχθηκε σαν απόλυτη οντολογική αρχή ο Χριστιανισμός. Οι πρώτοι ιδεαλιστές έχουν –στην ουσία– υλιστική στάση απέναντι στο βασικό φιλοσοφικό ζήτημα, γιατί η φιλοσοφία δεν είναι όργανο μιας ξεχωριστής κάστας διανοουμένων, οι οποίοι υπηρετούν συγκεκριμένα συμφέροντα. Η παρατήρηση του Πυθαγόρα, πως τα πάντα διέπονται από μαθηματικές σχέσεις, είναι υλιστική και απόλυτα σωστή. Ωστόσο, είχε δημιουργηθεί ήδη η πρώτη πόλωση ανάμεσα στους φιλοσόφους. Υπήρχαν αυτοί που θεωρούσαν πως έπρεπε πρώτα να εντοπίσουν την αρχή και έπειτα να της αποδώσουν θεϊκές ιδιότητες –οπότε θα προέκυπτε και η μορφή του κόσμου– και υπήρχαν εκείνοι που προσανατολίζονταν αρχικά στην ερμηνεία των μορφών, προκειμένου να συνάγουν τις ιδιότητες της αρχής. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της πόλωσης είναι χαμένο και έτσι δύσκολα μπορούμε να εικάσουμε τα επιχειρήματα που αντηλλάγησαν, αν βέβαια υπήρξαν. Εκείνο που σίγουρα μπορούμε να δεχθούμε, είναι πως η αντιπαράθεση ανάμεσα σε «ουσιολόγους» και «μορφολόγους» έχει χαρακτήρα κατά κάποιον τρόπο ηθικό. Είναι ένας διάλογος, ο οποίος αναπτύσσεται στο κατεξοχήν πλαίσιο ενδιαφέροντος για την εποχή, την πάλη ανάμεσα στην αρχή και την πολυαρχία, μια πάλη της οποίας ζητούμενο είναι η τάξη και όχι η αταξία. Όσο και αν η μόνη πνευματικά προωθημένη βάση επεξεργασίας είναι το δίπολο ιερό-

ανίερο, η πραγματικότητα, η καθημερινή δραστηριότητα και το βίωμα των μεγάλων εμπορικών πόλεων, προσανατολίζουν τον πρώτο φιλόσοφο σε μια νέα περιοχή πνευματικών ενδιαφερόντων. Αυτή η νέα περιοχή είναι η κοινωνική κριτική. Το δίπολο σκέψη-πράξη αρχίζει να έλκει όλη τη θεματολογία της εποχής.

Οι Έλληνες που εγκατέλειψαν τις μητροπόλεις της κυρίως Ελλάδας για να δημιουργήσουν ένα κοινωνικοοικονομικό θαύμα, πήραν μαζί τους τις θρησκευτικές παραδόσεις τους, αλλά οπωσδήποτε διακατέχονταν από μια τάση επαναπροσδιορισμού της ζωής τους. Η θρησκεία, η πολιτική, η εκπαίδευση και η τέχνη πέρασαν από αρκετές τρικυμίες μέχρι να σταθεροποιήσουν τις ιδέες και τις πρακτικές τους. Η αμφισβήτηση της παράδοσης έγινε συνήθεια. Οι άποικοι βρέθηκαν σε συνθήκες αυτονομίας. Εντελώς αμόρφωτοι άνθρωποι άρχισαν να αποφασίζουν από κοινού με πολύ μορφωμένους για θέματα πολύ σημαντικά. Η τέχνη άρχισε να χάνει σιγά σιγά τον τελετουργικό της χαρακτήρα. Οι τύραννοι υπήρξαν λαϊκιστές ηγέτες, οι οποίοι καταλάμβαναν την εξουσία στο όνομα μιας κοινής γνώμης. Στηρίζονταν στους κοινούς τόπους, τις «προφανείς» ιδέες και τις προκαταλήψεις που αναμασούσαν οι λαϊκοί άνθρωποι, για να επιβάλουν ένα καθεστώς δικτατορικό, ταιριαστό στον μέσο άνθρωπο, ο οποίος «κοίταξε» τη δουλειά του και ήταν απόλυτα ικανοποιημένος

όταν είχε να φάει. Το είδος αυτό διακυβέρνησης, που έγινε διάσημο και στον σύγχρονο κόσμο, δοκιμάζει με σκληρό τρόπο τις ίδιες τις ιδέες του λαού και δημιουργεί την αίσθηση μιας αλλοτρίωσης, μιας αποξένωσης του ανθρώπου από τον ίδιο του τον εαυτό. Η ιδεολογία της εξουσίας στηρίζεται μεν στην κοινή γνώμη, αλλά δεν την εκφράζει, δεν την αντιπροσωπεύει και τελικά την περιφρονεί. Στην πραγματικότητα, η κοινή γνώμη δεν είναι παρά ένα ακαθόριστο σύνολο πρόχειρων απόψεων για τα διαδραματιζόμενα, εντελώς ακατάλληλο να προσφέρει οτιδήποτε, όταν χρειαστεί να επιλυθούν πολύπλοκα κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά προβλήματα. Ο λαός μπορεί να κολακεύεται από την αποδοχή των ιδεών του εκ μέρους της εξουσίας, αλλά νιώθει πως δεν εκπροσωπείται ικανοποιητικά. Οι πιο έξυπνοι αρχίζουν να καταλαβαίνουν πως το πρόβλημα δεν βρίσκεται μόνο στον τρόπο με τον οποίον η εξουσία χρησιμοποιεί τις ιδέες, αλλά και στην ίδια την ανεπάρκεια των ιδεών. Καταλαβαίνουν την σχετικότητά τους, την προχειρότητά τους. Μ' αυτό τον τρόπο, στο πλαίσιο της προσωκρατικής φιλοσοφικής σκέψης, το δίπολο σκέψη-πράξη, μεταμορφώνεται σε γνώση-γνώμη. Ένα παράπλευρο κέρδος –και απώλεια από μίαν άποψη– αυτής της μεταμόρφωσης είναι η ταύτιση της γνώσης με την αλήθεια και της γνώμης με την πράξη και το φεύδος. Μια μέριμνα λοιπόν των φιλοσόφων, είναι η απαλλαγή

της γνώσης από τις γνώμες και για να γίνει αυτό πρέπει να βρεθεί ένα σταθερό θεμέλιο, μια αρχή. Η αρχή των προσωκρατικών δεν είναι, παρ' όλο που φαίνεται να είναι, μια έννοια οντολογική, μεταφυσική, μια έννοια για να στηριχθεί πάνω της ο υλικός κόσμος αλλά μια έννοια αξιολογική, ηθική, μια έννοια για να στηριχθεί πάνω της η πραγματικότητα, που αποτελείται από τον κόσμο και τον άνθρωπο, σαν ένα ενιαίο σύνολο. Ο φιλόσοφος αναζητά την αρχή για να θεμελιώσει πάνω της μια δίκαιη ζωή. Ένα δεύτερο μέλημά του είναι η συγκράτηση της ενότητας κόσμου-ανθρώπου. Τόσο η αποξένωση των ανθρώπων από τις αντιλήψεις τους—καθώς η κοινή γνώμη δημιουργεί μια νέα υπέρ-οικογενειακή, δημόσια πραγματικότητα, την οποία διαχειρίζεται ο τύραννος και η οποία μεσολαβεί πια ανάμεσα στους δρώντες ανθρώπους και την ίδια τη ζωή τους—όσο και τα παραδοσιακά «μυστήρια», με την εμμονή τους να αντιμετωπίζουν την ψυχή σαν μια οντότητα εντελώς αυτόνομη από τον κόσμο, κινδύνευαν να δημιουργήσουν ένα ρήγμα ανάμεσα στον κόσμο και στον άνθρωπο, το οποίο σε κάθε περίπτωση θα ήταν ένα ρήγμα μέσα στον ίδιο τον άνθρωπο. Η τάση για τη δημιουργία ενός υπερβατικού κόσμου, ενός κόσμου που υπερβαίνει τη δυνατότητά μας να έχουμε πρόσβαση σ' αυτόν, έχει την καταγωγή της σε δομικά χαρακτηριστικά του ανθρώπινου όντος. Η σκέψη μας είναι χτισμένη, διαμορφωμένη πάνω

στην γλωσσική μας ικανότητα. Το γλωσσικό σύστημα επικοινωνίας στηρίζεται πάνω στο συμβατικό συνδυασμό ιδεών, νοητικών εικόνων με ήχους. Το γεγονός πως αυτός ο συμβατικός συνδυασμός γίνεται μόνιμος, θεσμοθετείται με την καθημερινή χρήση, δεν σημαίνει πως παρουσιάζει μόνο σταθερότητα. Η σταθερότητα είναι η μία όψη της γλώσσας. Η διαρκής κινητικότητα είναι η άλλη. Στο εσωτερικό της ψυχικής μας σκευής, τόσο οι νοητικές εικόνες, οι σημασίες των λέξεων, όσο και οι ήχοι με τους οποίους τις σημαίνουμε, ακολουθούν διαδικασίες διαφορετικές από τις διαδικασίες των κοινωνικών και παραγωγικών δραστηριοτήτων μας. Στην κοινωνική ζωή, ένας ήχος παραμένει σταθερά προσκολλημένος σε ένα νόημα, γιατί αυτό είναι αποτελεσματικό. Στην ψυχική ζωή, ένας ήχος μπορεί να συνδεθεί με ένα διαφορετικό νόημα, στη βάση συνειρμικών διαδικασιών. Αυτό το χαρακτηριστικό, μας παρέχει τη δυνατότητα να έχουμε στο νου μας παρόν ένα συναίσθημα, εν τη απουσία του. Μεταφέρουμε το νοητικό φορτίο του σε έναν ήχο ή ήχους διαφορετικούς από τους θεσμοθετημένους και το εισπράττουμε εκ των υστέρων, χωρίς να είμαστε υποχρεωμένοι να το αντιμετωπίσουμε σαν αυτό που πραγματικά είναι, χωρίς να είμαστε υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουμε τις πραγματικές του συνέπειες. Σαν να λέμε, του δίνουμε έναν άλλο ρόλο, για να μη χρειαστεί να το πετάξουμε έξω από το έργο που

κάθε φορά παίζεται μέσα μας. Με αυτή την τακτική, ένας άνθρωπος μπορεί να αποξενωθεί εντελώς ή εν μέρει από την ίδια του την σκέψη. Στην καθημερινή ζωή λέμε πως αυτός ο άνθρωπος δεν έχει συνείδηση κάποιου πράγματος, κάποιου γεγονότος, κάποιας διαδικασίας. Ο Χέγκελ περιέγραφε αυτή την κατάσταση σαν αλλοτρίωση και ο Φρόιντ [Sigmund Freud, 1856-1939] σαν υστερικής φύσεως απώθηση. Ο Μαρξ εντόπισε την κατάσταση αυτή στην ίδια την φιλοσοφική σκέψη και στην ίδια την κοινωνία. Αντιμετώπισε την θρησκεία σαν μεταφορά των πρακτικών, καθημερινών προβλημάτων σε αφηρημένους όρους με ιερατική λειτουργία, και το εμπορικό προϊόν σαν μεταφορά της πραγματικής χρησιμότητας ενός αντικειμένου σε μια τυποποιημένη μορφή, η οποία αντιστοιχεί όχι στην ανάγκη του ανθρώπου για συντήρηση και αναπαραγωγή, αλλά στην ανάγκη κάποιων ανθρώπων να συσσωρεύσουν χρήμα. Πραγματικά, αν το καλοσκεφθούμε, όταν αγοράζουμε ένα κομμάτι τυρί, αγοράζουμε στην κυριολεξία μια τέτοιου είδους «μεταφορά» ή «απόθεση». Αυτό που πληρώνουμε είναι ένα προϊόν. Αυτό που καταγράφει το αυτόματο μηχάνημα του ταμείου δεν είναι τυρί, αλλά ένα προϊόν που αξίζει συγκεκριμένα χρήματα. Αυτό που βάζουμε στην τσάντα μας και ύστερα στο φυγείο μας είναι ένα προϊόν. Αυτό που βάζουμε στο στόμα μας όμως είναι τυρί. Μόνο σε αυτό το επίπεδο, της διατροφής και του μεταβολισμού,

το τυρί ξαναγίνεται τυρί. Μόνο ο οργανισμός μας, με τον πρωτογονισμό που διακρίνει τις βιολογικές λειτουργίες του, αναγνωρίζει το τυρί σαν τυρί. Μέχρι τότε όμως πού ήταν; Ήταν εκεί, με άλλη μορφή, με τη μορφή του προϊόντος. Από ψυχική άποψη, ο μηχανισμός είναι σχετικά απλός. Όταν έχουμε συνείδηση αυτής της μεταφοράς, αυτής της μεταμόρφωσης, είμαστε –κατά κάποιον τρόπο– ταυτισμένοι με το περιεχόμενο της συνείδησής μας. Όταν αγνοούμε τι ακριβώς συμβαίνει, τότε είμαστε ξένοι για ένα μέρος της σκέψης μας, φетиχοποιούμε μια όψη των πνευματικών μας παραστάσεων, για ν' αποφύγουμε την οδύνη που ενδεχομένως μπορεί να επιφέρει η άλλη όψη. Έχουμε μισή σκέψη. Την άλλη μισή την αντιμετωπίζουμε σαν ξένη.

Αν και οι πρώτοι φιλόσοφοι ήσαν πολύ μακριά από όλα αυτά, φαίνεται να αντιμετωπίσαν με επιθετικότητα το ενδεχόμενο να δημιουργηθεί μια νέα υπέρ-πραγματικότητα, μια πραγματικότητα όπως αυτή που δημιουργούσε ο δημόσιος χώρος των μεγάλων εμπορικών κέντρων. Γι' αυτό, φρόντισαν γρήγορα γρήγορα να συμμαζέψουν τον κόσμο και να του δώσουν μια αρχή μέσα στο υποκείμενο, μέσα στην ανθρώπινη σκέψη. Προφανώς, δεν είχαν συνείδηση του γεγονότος πως αυτή η τακτική θα γεννούσε τον ιδεαλισμό, μια πνευματική στάση που θα εξόριζε τον κόσμο από τον ίδιο του τον εαυτό. Αυτό ακριβώς

ήθελαν ν' αποφύγουν: τον ιδεαλισμό των αρχαίων «μυστηρίων», κυρίως των ορφικών.

Γι' αυτό ο επαγγελματίας ραφωδός Ξενοφάνης [570-475 π.Χ.] ισχυρίστηκε την εντυπωσιακή για την εποχή του ιδέα πως αν τα ζώα είχαν νου οι θεοί τους θα τους έμοιαζαν. Η αρχή βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίον οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο, δεν έχει καμιά σχέση με τίποτα εξωτερικό, με κανέναν θεό. Είναι μια αρχή που διέπεται από κάποιο είδος ομοιοστασίας. Οι άνθρωποι έχουν ανθρωπόμορφους θεούς, γιατί σκέπτονται ανθρώπινα. Αν τα ζώα σκέπτονταν, θα είχαν ζωόμορφους θεούς. Οι άνθρωποι και τα ζώα είναι κομμάτια του κόσμου. Άρα θεοί-δημιουργοί του κόσμου δεν μπορούν να υπάρξουν. Ή δεν θα ήσαν θεοί: αθάνατοι, μοναδικοί, ή ο κόσμος των ζώων και ο κόσμος των ανθρώπων θα έπρεπε να είναι διαφορετικοί, για να μην συναριθμήσουμε και τους διαφορετικούς κόσμους τόσων και τόσων ζωικών ειδών. Αυτό που έχει τη μεγαλύτερη σημασία στη θέση του Ξενοφάνη, είναι πως η ανθρώπινη σκέψη μπαίνει στο προσκήνιο της φιλοσοφίας με δυναμικό τρόπο και πως παρ' όλη την προσπάθειά του να μην κλονίσει την κοινή πεποίθηση για την ύπαρξη θεών, τους υποσκάπτει. Ο Ξενοφάνης διαβεβαίωνε τους πάντες, με τα ποιήματά του, πως οι θεοί είναι οπωσδήποτε πιο σοφοί, πιο σοβαροί από αυτά τα όντα που περιγράφουν οι μύθοι. Δεν γνωρίζουμε αν αυτή η υπο-

χώρηση στην αυθεντία της παράδοσης ήταν αδυναμία να επεξεργαστεί τις ίδιες τις ιδέες του ή προσπάθεια συμβιβασμού με την κοινή γνώμη. Ο Ηράκλειτος από την Έφεσο [540-475 π.Χ.], ο μέγας σκοτεινός Ηράκλειτος, θα επιτεθεί κατά μέτωπο στην θρησκευτική παράδοση, θα καυτηριάσει την κοινή γνώμη, θα ταυτίσει την σκέψη με το λόγο, αποδεχόμενος την πρωταρχικότητά της σε σχέση πάντα με τον καθορισμό μιας σταθερής βάσης αντιμετώπισης της ζωής. Η οντολογία, δεν είναι ακόμη χωρισμένη από τη θεωρία της γνώσης και αυτό –αν μη τι άλλο– σημαίνει πως οι πρώτοι φιλόσοφοι αποδέχονταν ως δεδομένη την ταυτότητα της ύπαρξης με την σκέψη. Μ' αυτό τον τρόπο πρέπει να αντιμετωπίσουμε την σαφή ταύτιση του όντος με την σκέψη, ταύτιση που πραγματοποίησε ο Παρμενίδης [γεν. 510 π.Χ.], πιθανότατα μαθητής του Ξενοφάνη. Όμως η ήδη συσσωρευμένη φιλοσοφική σκέψη είχε αρχίσει να δημιουργεί τον δικό της κόσμο και τα προβλήματα της αποσυνδέονταν σιγά σιγά από την πραγματική, κοινωνική βάση τους. Έκτοτε, η φιλοσοφία του Παρμενίδη θα τίθεται ως αντίπαλη της φιλοσοφίας του Ηράκλειτου, στη βάση δύο εννοιών, του Είναι και του γίνεσθαι. Έκτοτε, οι φιλόσοφοι θα πρέπει να κλείνουν τα μάτια μπροστά στην πραγματικότητα και να την επεξεργάζονται μόνο σαν γνωστικό αντικείμενο, σαν μιαν εξωτερικότητα, που τίθεται απέναντι στην ανθρώπινη συνείδηση.

Η φιλοσοφία είχε κερδίσει την αυτονομία της, χάνοντας τους δεσμούς της με τη ζωή.

Μέσα στους επόμενους αιώνες, η φιλοσοφία θα αποτελέσει το σπουδαιότερο εργαλείο μελέτης της νόησης και του κόσμου. Φυσικά, θα παραμείνει ένα από τα σημαντικότερα εργαλεία βελτίωσης της ίδιας της νόησης. Και όμως, όλα αυτά θα τα κάνει σε μια περίεργη στάση. Είχε το κεφάλι χωμένο στη γη και ονειρευόταν πνευματικούς κόσμους, και είχε τις πατούσες της στα σύννεφα, ακυρώνοντας το μόνο πραγματικά ιερό πράγμα που υπάρχει, τη γήινη δύναμη του ανθρώπου να φαντάζεται, να επινοεί τον ίδιο τον εαυτό του και τον κόσμο σαν μέρος μιας ενιαίας φυσικής δραστηριότητας. Ο Μαρξ έβαλε τα πράγματα στη θέση τους. Σκούνησε την φιλοσοφική σκέψη, ώστε να συναισθανθεί την «αναποδιά» της και να ορθοποδήσει, για να τελειώσει τη δουλειά που είχε αρχίσει πριν από κάμποσους αιώνες: να γνωρίσει τον τρόπο με τον οποίον οι άνθρωποι συμμετέχουν στο κοσμικό γεγονός και το αλλάζουν, αλλάζοντας οι ίδιοι. Όσο παράξενο και αν φαίνεται, οι πρώτοι φιλόσοφοι σκέπτονταν προκειμένου να αλλάξουν τον κόσμο. Οι έρευνές τους δεν ήσαν παρά ένα εργαλείο. Έστω και αν η φιλοσοφία κατάντησε να αναγνωρίζει σαν μόνο στόχο της την ανεξάρτητη από κάθε υλικό στοιχείο αλήθεια, το μόνο που πραγματικά κατάφερνε ήταν συνεχείς μεταβολές του κόσμου, θέτο-

ντας –συχνά εν αγνοία της– τα συμπεράσματά της στην υπηρεσία απόλυτα πρακτικών δυνάμεων, όπως η πολιτική εξουσία, η θρησκευτική ισχύς, η οικονομική βία. Όσο και αν πολέμησε την γνώμη, την ιδεολογία, στην πραγματικότητα παρέμεινε πάντα ένα είδος γνώμης, ένα είδος ιδεολογίας, η αξία της οποίας μόνο στην πράξη μπορούσε να διασφαλιστεί. Η φιλοσοφία ασχολούνταν με τη διαύγηση της ανθρώπινης συνείδησης, αλλά δεν είχε συνειδητοποιήσει τον εαυτό της. Η προσπάθεια του Καντ [Immanuel Kant, 1724-1804] αυτοπροσδιορίστηκε ως μια πρώτη προσπάθεια φιλοσοφικής αυτογνωσίας. Ο Καντ προσπάθησε να διαγράψει τα όρια του φιλοσοφικού λόγου, τις δυνατότητές του, τις αρμοδιότητές του. Υπέθεσε έναν άνθρωπο εξοπλισμένο με στοχαστικό μηχανισμό και έναν άγνωστο στην ουσία του κόσμο, του οποίου νοητική επεξεργασία είναι η γνώση. Ήταν μια πρόοδος αυτή η άποψη. Οι ιδέες, οι γνώσεις, οι σκέψεις, είχαν τουλάχιστον αποδοθεί στον ιδιοκτήτη τους, τον άνθρωπο. Η δικαιοσύνη όμως δεν σημαίνει αναγκαστικά και αλήθεια. Ο Καντ έδειξε στον άνθρωπο την εγκοσμιότητα των σκέψεών του, αλλά εξαφάνισε τον κόσμο. Ο Χέγκελ, βαθαίνοντας τις γνώσεις μας για τον τρόπο με τον οποίον σκεπτόμαστε, αποφάσισε να εμφανίσει πάλι τον αόρατο «καθεαυτό» κόσμο του Καντ και να τον συνδέσει με τον άνθρωπο. Την καίρια στιγμή, επέλεξε να κάνει αυτήν τη σύνδεση σε ένα

ουδέτερο έδαφος: ούτε μέσα στον υλικό κόσμο, ούτε μέσα στην ανθρώπινη συνείδηση. Πραγματοποίησε τις έρευνές του σε έναν φανταστικό, έναν ιδεατό κόσμο που τον ονόμασε «πνεύμα» και τον ταύτισε με την ίδια την ύπαρξη. Έδειξε τα πάντα και με δαιμόνια σωστό τρόπο ο Χέγκελ: πώς λειτουργεί ο υλικός κόσμος και η ανθρώπινη συνείδηση, πώς λειτουργούν οι κοινωνίες και τα άτομα που τις αποτελούν, πώς λειτουργεί η τέχνη και η επιστήμη. Παράδόξως πώς, ερμήνευσε τα πάντα, εξαφανίζοντας και τον άνθρωπο και τον κόσμο, μέσα στη βούληση του χριστιανικού «Θεού-λόγου». Η φιλοσοφία είχε φτάσει στην μεγαλύτερη στιγμή της συνείδησής της, εκδιώκοντας την ίδια την αυτοσυνειδησία της. Είχε τα πάντα μπροστά στα μάτια της, εν τη απουσία τους. Είχε την αλήθεια μέσα της, μεταμορφωμένη σε φαντασίωση. Γνώριζε τα πάντα, αλλά δεν ήθελε να συνειδητοποιήσει πως τα γνώριζε. Αν το έκανε εκείνη την στιγμή, θα έπρεπε να πάρει τη μοίρα της στα χέρια της, να σηκωθεί όρθια και να βαδίζει, όπως ο πρώτος άνθρωπος. Να οικοδομήσει έναν κόσμο στην πράξη. Αυτή την τόλμη, την είχε ο Μαρξ των Θέσεων για τον Φόουερπαχ [*ad Feuerbach*]. Μέσα στα επόμενα εκατό χρόνια, η αυτοσυνειδησία του μεγάλου φιλοσόφου θα γινόταν αυτοσυνειδησία της ίδιας της φιλοσοφίας. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπήρξαν –και δεν υπάρχουν ακόμη– φιλόσοφοι που προτιμούν να δουλεύουν ανάποδα, ξεκινώ-

ντας από φανταστικά δεδομένα κάποιων απόλυτων ιδεών ή του ίδιου του υπερβατικού όντος που οι μονοθεϊστές ονομάζουν Θεό. Οι τύχες τόσο της αναλυτικής φιλοσοφίας, όσο και της φαινομενολογίας δείχνουν τι μπορεί να πάθει η φιλοσοφία όταν αρνείται να δεχθεί τον εαυτό της, την πραγματικότητά της, το εντεύθεν της ύπαρξής της.

Η αναλυτική φιλοσοφία έκανε υπόθεσή της την επίτευξη της μέγιστης διαύγειας στη διαπραγμάτευση των φιλοσοφικών προβλημάτων. Προχώρησε, υποβάλλοντας σε εξαντλητική κριτική τις καθημερινές, ασαφείς, ιδεολογικές χρήσεις της γλώσσας, προκειμένου να αποκαλύψει τις λογικές και φιλοσοφικές προϋποθέσεις των αποφάνσεων, αλλά μετέτρεψε τον εαυτό της σε ένα απλό εργαλείο των φυσικών επιστημών, αποκόπτοντας κάθε δεσμό της με την πραγματικότητα. Η φαινομενολογία έθεσε το πρόσταγμα της ανάλυσης και περιγραφής της εμπειρίας, πρόσταγμα που είχε ήδη τεθεί από τον Μαρξ σαν μια από τις δύο προϋποθέσεις επαναστατικοποίησης της ύπαρξης. Με βασικό σύνθημα: «Πίσω στο ίδιο το πράγμα», προχώρησε προσεκτικά, αυστηρά λογικά, ζητώντας να φθάσει στο πρωτογενές βίωμα του υποκειμένου. Δέχθηκε προγραμματικά την ενότητα υποκειμένου και αντικειμένου, μιαν ενότητα που ήδη είχε τεθεί από τον Χέγκελ και θεμελιωθεί από τον Μαρξ αλλά απέρριψε κάθε ενασχόληση με τον ίδιο τον κόσμο. Τον αντιμετώπισε μόνο σαν ένα σκηνικό

μπροστά στο οποίο διαδραματίζεται η ανάπτυξη της συνείδησης. Η Θέση πως το υποκείμενο, κατά τη διαδικασία της γνώσης, συναντά στον κόσμο –μεταξύ άλλων– πράγματα που από πριν τοποθέτησε εκεί, ανήκει στον Μαρξ των Θέσεων για τον Φόουερμπαχ, πολύ πριν διακηρυχθεί από τον Χούσερλ [Edmund Husserl, 1859-1938]. Έχει σημασία όμως το γεγονός πως –κατά τον Μαρξ– η «τοποθέτηση» στοιχείων του υποκειμένου στον κόσμο γίνεται με την πράξη, με την ενεργητική μεταβολή του κόσμου από τον άνθρωπο, ενώ κατά τον Χούσερλ, γίνεται με την απόβλεψη, ένα είδος αφηρημένης επιθυμίας που δεν στρέφεται προς την άμεση υλική ικανοποίηση. Η απόβλεψη, αν είναι επιθυμία, έστω και αφηρημένη, δεν μπορεί παρά να αποτελεί κάποια μορφή επεξεργασμένης «βουλιμίας», ανάγκης για κατανάλωση και αφομοίωση υλικών στοιχείων. Αν δεν έχει οποιαδήποτε σχέση με επιθυμία, τότε δεν είναι ανθρώπινη, αλλά ανήκει σε ένα φανταστικό ον, όπως ο Θεός. Εξάλλου, στην πρώτη περίπτωση είναι μόνο μια μορφή ανθρώπινης δραστηριότητας, ενώ στην δεύτερη περίπτωση μια ακόμη επανάληψη του λάθους που έκανε ο Φόουερμπαχ [Ludwig Andreas Feuerbach, 1804-1872] και επεσήμανε ο Μαρξ. Το να γκρεμίζει κανείς το θεικό βασίλειο των απόλυτων, αφηρημένων ιδεών και να το εγκαθιστά μέσα στον άνθρωπο, δεν είναι παρά ένα τέχνασμα αποφυγής των επιτακτικών προβλημάτων που θέτει μπρο-

στά στον φιλόσοφο η αυτοσυνειδησία, η επίγνωση του εαυτού του και η ανάληψη των ευθυνών του απέναντι στην πραγματικότητα.

Καθένας μπορεί να καταλάβει πως, τόσο η αναλυτική φιλοσοφία όσο και η Φαινομενολογία –σε μικρότερο βαθμό οπωσδήποτε– θέλησαν να αποφύγουν την ευθύνη της τοποθέτησης απέναντι στο πρόβλημα της κοινωνικής ύπαρξης, θέλησαν να αποφύγουν την ανάληψη μιας σαφούς θέσης στο φλέγον ζήτημα της κοινωνικής κατάντιας. Η φιλοσοφία μπορεί να προοδεύει, αλλά ξέρουμε τι σημαίνει πρόοδος για μια κοινωνία ή μάλλον βλέπουμε, ακούμε και νοιώθουμε τι είναι. Όσο οι φιλοσοφικές αναλύσεις γίνονται λεπτότερες και φωτίζουν με επιδεξιότητα καίρια θέματα της νόησης –πράγμα που έκαναν όντως και οι δύο σύγχρονες φιλοσοφίες– τόσο η κατάσταση των μεγάλων μαζών γίνεται χειρότερη. Δεν είναι μόνο η φτώχεια, η εξαθλίωση, η ηθική κατάπτωση. Είναι –κυρίως αυτή– η πνευματική κατάσταση των ατόμων. Οι διαδικασίες των συγχρόνων «ανεπτυγμένων» κοινωνιών, μεταβάλλουν σταδιακά τους ανθρώπους σε «προβληματικούς». Η αντιληπτική ικανότητά τους μειώνεται, οι στοχαστικές δυνατότητές τους μειώνονται. Ως και αυτή η αντιληπτική ικανότητά τους, παρουσιάζει αναπηρίες, σύμφωνα με έρευνες γύρω από τον τρόπο με τον οποίον αντιλαμβάνονται θεμελιώδη ερεθίσματα οι κάτοικοι των πόλεων. Δηλαδή η

αιοθητηριακή δραστηριότητα μεταβάλλεται, με ευθύνη φυσικά των ιδίων των ανθρώπων. Ακόμη και αν η φιλοσοφία θα μπορούσε να ισχυριστεί πως δεν έχει ή δεν μπορεί να βρει τίποτα που να την συνδέει με το ζήτημα της φτώχειας και της κοινωνικής ανισότητας, δύσκολα θα μπορούσε να αρνηθεί την σχέση της με την πνευματική κατάσταση των ανθρώπων. Αυτή, η φιλοσοφία, ο μεγάλος διαχειριστής του «υπέρτατου πνεύματος», είναι δυνατόν να μην ευθύνεται για την πνευματική κατάσταση των όλων υποκειμένων; Πρέπει λοιπόν ή να εγκαταλείψει την μεγάλη ιδέα για τον εαυτό της –να παραδεχθεί πως δεν αποτελεί έκφραση του «παγκόσμιου πνεύματος»– ή να αποδεχθεί τις υποχρεώσεις που επιβάλλει αυτή η μεγάλη ιδέα για τον εαυτό της. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση, οφείλει να πράξει, να δράσει κοινωνικά, πολιτικά.

Υπάρχει και μια τρίτη λύση: να κρυφθεί μέσα στον εαυτό της και να αποφύγει την ίδια της τη συνείδηση, λέγοντας φέματα στον εαυτό της. Μπορεί να λέει «νόημα» και να μην εννοεί τη σημασία που έχει ένα πράγμα, μια λέξη, μια ιδέα, μέσα στην κοινωνική ζωή, αλλά ένα είδος επιστημονικής μεταγλωσσικής μονάδας, η οποία υφίσταται μόνο μέσα στο πλαίσιο της διαδικασίας απόδειξης επιστημονικών υποθέσεων. Μπορεί να λέει «απόβλεψη» και να μην εννοεί τη δύναμη κάθε ζωντανού οργανισμού να εποφθαλμιά τα πράγματα που θα του δώσουν ευχαρί-

σταση, αλλά ένα είδος «πνευματικότερης», λεπτότερης τάσης σχετισμού με τα αντικείμενα, μέσα στο πλαίσιο της γνωστικής διαδικασίας. Μπορεί να ερμηνεύει τον κόσμο, αλλά θέλει να αποφύγει το καθήκον της: να τον μεταβάλλει.

Οι Θέσεις για τον Φούερμπαχ τελειώνουν με την επισήμανση αυτού του καθήκοντος. Αρχίζουν όμως με τη διαπίστωση πως η ανθρώπινη δραστηριότητα, η αισθητηριακή δραστηριότητα, είναι το θεμέλιο κάθε ερμηνείας. Και έτσι το τέλος βρίσκεται στην αρχή, το οικοδόμημα στο θεμέλιό του. Συνεπώς, το φιλοσοφικό ερώτημα, «Από πού να αρχίσει κανείς;» δεν υφίσταται καν σαν ερώτημα, αφού έχει μόνο μια δυνατή απάντηση: «Από την αρχή ή από το τέλος», πράγμα το οποίο –σε οποιαδήποτε περίπτωση– σημαίνει: «Από την πράξη, από την ανθρώπινη δραστηριότητα».

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΠΛΑΝΑΣ

THESEN ÜBER FEUERBACH

I. *ad Feuerbach*

(1845)

ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ¹

Ι. *Περί Φούερμπαχ*²

(1845)

I

Der Hauptmangel alles bisherigen Materialismus [den Feuerbachschen mit eingerechnet] ist, daß der Gegenstand, die Wirklichkeit, Sinnlichkeit nur unter der Form des *Objekts oder der Anschauung* gefaßt wird; nicht aber als *sinnlich menschliche Tätigkeit*, Praxis; nicht subjektiv. Daher die *tätige* Seite abstrakt im Gegensatz zu dem Materialismus von dem Idealismus – der natürlich die wirkliche, sinnliche Tätigkeit als solche nicht kennt – entwickelt. Feuerbach will sinnliche – von den Gedankenobjekten wirklich unterschiedne Objekte: aber er faßt die menschliche Tätigkeit selbst nicht als *gegenständliche Tätigkeit*. Er betrachtet daher im *Wesen des Christentum* nur das theoretische Verhalten als das echt menschliche, während die Praxis nur in ihrer schmutzig jüdischen Erscheinungsform gefaßt und fixiert wird. Er begreift daher nicht die Bedeutung der “revolutionären”, der “praktisch-kritischen” Tätigkeit.

I

Μέχρι τώρα, το κύριο ελάττωμα κάθε υλισμού –συμπεριλαμβανομένου αυτού του Φούερμπαχ– είναι πως συλλαμβάνει το αντικείμενο, την πραγματικότητα, τον αισθητό κόσμο, μόνο με τη μορφή του Γνωστικού ή του Εποπτικού Αντικειμένου, όχι σαν ανθρώπινη αισθητηριακή δραστηριότητα, σαν Πράξη, όχι υποκειμενικά. Ως εκ τούτου, σε αντίθεση με τον υλισμό, την ενεργητική πλευρά την ανέπτυξε αφηρημένα ο ιδεαλισμός, ο οποίος φυσικά δεν γνωρίζει την πραγματική, αισθητηριακή δραστηριότητα ως αυτή που είναι³. Ο Φούερμπαχ διακρίνει όντως τα αισθητά από τα στοχαστικά αντικείμενα, αλλά δεν συλλαμβάνει την ίδια την ανθρώπινη δραστηριότητα ως αντικειμενική δραστηριότητα. Συνεπώς, στην Ουσία του Χριστιανισμού εξετάζει τη θεωρητική συμπεριφορά σαν την μόνη γνήσια ανθρώπινη, ενώ την πράξη την συλλαμβάνει και την ορίζει αποκλειστικά με την ακάθαρτη εβραϊκή μορφή της⁴. Γι' αυτό δεν κατανοεί την «επαναστατικότητα» της «πρακτικής-κριτικής» δραστηριότητας.

Die Frage, ob dem menschlichen Denken gegenständliche Wahrheit zukomme - ist keine Frage der Theorie, sondern eine *praktische* Frage. in der Praxis muß der Mensch die Wahrheit, i.e. Wirklichkeit und Macht, Diesseitigkeit seines Denkens beweisen. Der Streit über die Wirklichkeit oder Nichtwirklichkeit des. Denkens - das von der Praxis isoliert ist - ist eine rein *scholastische* Frage.

Το ερώτημα αν η ανθρώπινη νόηση μπορεί να συναντήσει την αντικειμενική αλήθεια δεν είναι θεωρητικό, αλλά πρακτικό. Στην πράξη ο άνθρωπος πρέπει να αποδείξει την αλήθεια, δηλαδή την πραγματικότητα και την ισχύ, το εντεύθεν της νόησής του. Η διχογνωμία για την υλικότητα ή μη υλικότητα της νόησης, απομονωμένη από την πράξη, είναι ένα καθαρά σχολαστικό πρόβλημα.

Die materialistische Lehre von der Veränderung der Umstände und der Erziehung vergißt, daß die Umstände von den Menschen verändert und der Erzieher selbst erzogen werden muß. Sie muß daher die Gesellschaft in zwei Teile –von denen der eine über ihr erhaben ist– sondieren. Das Zusammenfallen des Ändern[s] der Umstände und der menschlichen Tätigkeit oder Selbstveränderung kann nur als *revolutionäre Praxis* gefaßt und rationell verstanden werden.

Η υλιστική διδασκαλία για τη μεταβλητότητα των καταστάσεων και της εκπαίδευσης ξεχνά πως οι άνθρωποι μεταβάλλουν τις καταστάσεις, πως ο ίδιος ο εκπαιδευτής πρέπει πρώτα να εκπαιδευθεί, και ως εκ τούτου χωρίζει την κοινωνία σε δύο μέρη, εκ των οποίων το ένα υφώνεται πάνω από την ίδια. Η σύμπτωση της μεταβολής των καταστάσεων με τη δραστηριότητα του ανθρώπου ή την αυτομεταβολή του, μπορεί να συλληφθεί και να κατανοηθεί λογικά, μόνο σαν επαναστατική πράξη.

Feuerbach geht von dem Faktum der religiösen Selbstentfremdung, der Verdopplung der Welt in eine religiöse und eine weltliche aus. Seine Arbeit besteht darin, die religiöse Welt in ihre weltliche Grundlage aufzulösen. Aber da? die weltliche Grundlage sich von sich selbst abhebt und sich ein selbständiges Reich in den Wolken fixiert, ist nur aus der Selbstzerrissenheit und Sichselbstwidersprechen dieser weltlichen Grundlage zu erklären. Diese selbst muß also in sich selbst sowohl in ihrem Widerspruch verstanden als praktisch revolutioniert werden. Also nachdem z.B. die irdische Familie als das Geheimnis der heiligen Familie entdeckt ist, muß nun erstere selbst theoretisch und praktisch vernichtet werden.

Ο Φούερμπαχ ξεκινά από το δεδομένο της θρησκευτικής αλλοτρίωσης, του αναδιπλασιασμού του κόσμου σε έναν θρησκευτικό και έναν εγκόσμιο. Η εργασία του προσδιορίζεται ως αναγωγή του θρησκευτικού κόσμου στην εγκόσμια βάση του. Αλλά το ότι αυτή η εγκόσμια βάση ορθώνεται πάνω από τον εαυτό της και εγκαθιδρύει ένα αυθυπόστατο βασίλειο στα σύννεφα, μπορεί να εξηγηθεί μόνο με τις αυτοαντιθέσεις και αυτοαντιφάσεις της. Άρα, πρέπει να επαναστατικοποιηθεί εν εαυτή· τόσο μέσω της κατανόησης της αντιφατικότητας της όσο και στην πράξη. Έτσι, λ.χ. από την στιγμή που αποκαλύφθηκε πως η αγία οικογένεια έχει το μυστικό της στην γήινη οικογένεια, η πρώτη αυτή πρέπει να εκμηδενιστεί στη θεωρία και στην πράξη.

Feuerbach, mit dem *abstrakten Denken* nicht zufrieden, will die Anschauung; aber er faßt die Sinnlichkeit nicht als *praktische* menschlich-sinnliche Tätigkeit.

Ο Φόουερμπαχ δεν ικανοποιείται με την αφηρημένη νόηση, θέλει την *Εποπτεία*· μα δεν συλλαμβάνει τον αισθητό κόσμο σαν πρακτική, ανθρώπινη-αισθητηριακή δραστηριότητα.

Feuerbach löst das religiöse Wesen in das *menschliche* Wesen auf. Aber das menschliche Wesen ist kein dem einzelnen Individuum inwohnendes Abstraktum. In seiner Wirklichkeit ist es das ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse. Feuerbach, der auf die Kritik dieses wirklichen Wesens nicht eingeht, ist daher gezwungen: 1] von dem geschichtlichen Verlauf zu abstrahieren und das religiöse Gemüt für sich zu fixieren, und ein abstrakt –isoliert– menschliches Individuum vorauszusetzen. 2] Das Wesen kann daher nur als “Gattung”, als innere, stumme, die vielen Individuen *natürlich* verbindende Allgemeinheit gefaßt werden.

Ο Φόουερμπαχ ανάγει την θρησκευτική ουσία στην ανθρώπινη ουσία. Όμως η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφαίρεση εγκατεστημένη στο επιμέρους άτομο. Η πραγματικότητά της είναι το ενιαίο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων.

Ως εκ τούτου, ο Φόουερμπαχ, του οποίου η κριτική δεν υπεισέρχεται σ' αυτή την πραγματική ουσία, εξαναγκάζεται:

1. Να αφαιρέσει από την ιστορική πορεία και να ορίσει τη θρησκευτική νοοτροπία δι' εαυτή, και να προϋποθέσει ένα αφηρημένο –απομονωμένο– ανθρώπινο άτομο.

2. Να μη συλλάβει –συνεπώς– την ουσία παρά μόνο σαν «Γένος»⁶, σαν μια εσωτερική, βουβή καθολικότητα, η οποία συνδέει με τον τρόπο της φύσης τα επιμέρους άτομα.

Feuerbach sieht daher nicht, daß das "religiöse Gemut" selbst ein gesellschaftliches Produkt ist und daß das abstrakte Individuum, das er analysiert, einer bestimmten Gesellschaftsform angehört.

Κατά συνέπεια, ο Φούερμπαχ δεν βλέπει πως η «θρησκευτική νοοτροπία» είναι η ίδια ένα κοινωνικό προϊόν, και πως το αφηρημένο άτομο⁷, του οποίου την ανάλυση επιχειρεί, ανήκει σε μια καθορισμένη κοινωνική μορφή.

Alles gesellschaftliche Leben ist wesentlich *praktisch*.
 Alle Mysterien, welche die Theorie zum Mystizism[us]
 veranlassen, finden ihre rationelle Lösung in der men-
 schlichen Praxis und in dem Begreifen dieser Praxis.

Κάθε κοινωνική ζωή είναι ουσιαστικά πρακτική. Κάθε μυστήριο που οδηγεί τη θεωρία στο Μυστικισμό, βρίσκει την λογική αναγωγή του στην ανθρώπινη πράξη και στην κατανόηση αυτής της πράξης.

Das Höchste, wozu der anschauende Materialismus kommt, d.h. der Materialismus, der die Sinnlichkeit nicht als praktische Tätigkeit begreift, ist die Anschauung der einzelnen Individuen und der bürgerlichen Gesellschaft.

Το υψηλότερο σημείο στο οποίο φθάνει ο εποπτικός υλισμός, δηλαδή ο υλισμός που δεν κατανοεί τον αισθητό κόσμο ως πρακτική δραστηριότητα, είναι η επόπτευση των επιμέρους ατόμων και της αστικής κοινωνίας⁸.

Der Standpunkt des alten Materialismus ist die bürgerliche Gesellschaft, der Standpunkt des neuen die menschliche Gesellschaft oder die gesellschaftliche Menschheit.

Η σκοπιά του παλαιού υλισμού είναι η αστική κοινωνία – η σκοπιά του νέου είναι η ανθρώπινη κοινωνία ή η κοινωνική ανθρωπότητα.

II

Die Philosophen haben die Welt nur verschieden *interpretiert*, es kömmt drauf an, sie zu *verändern*.

Ι Ι

Οι φιλόσοφοι έχουν επιχειρήσει, με διάφορους τρόπους, μόνο την *ερμηνεία* του κόσμου – η πραγματική πρόκληση είναι η *μεταβολή* του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο γράφτηκε από τον Μαρξ στις Βρυξέλες, πιθανώς την Άνοιξη του 1845. Βρέθηκε στο σημειωματάριο των ετών 1844-1847, με τον τίτλο: 1. περί Φόουερμπαχ (1. *ad Feuerbach*) και σχετίζεται οπωσδήποτε με τη συγγραφή ενός μεγαλύτερου έργου κριτικής της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας, το οποίο τελικά ο Μαρξ πραγματοποίησε, σε συνεργασία με τον Ένγκελς [Friedrich Engels, 1820-1895]. Πρόκειται για το περίφημο *Η γερμανική ιδεολογία* (*Die Deutsche Ideologie*). Το 1. περί Φόουερμπαχ πρωτοδημοσιεύτηκε το 1886 μεταφρασμένο στα αγγλικά, στο επίμετρο του βιβλίου του Ένγκελς *Ο Λούντβιχ Φόουερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας* (*Ludwig Feuerbach und der End Ausgang der Klassischen Deutschen Philosophie*). Ο Ένγκελς το χαρακτηρίζει «ανεκτίμητο, δεδομένου ότι πρόκειται για το πρώτο κείμενο στο οποίο τοποθετήθηκε ο μεγαλοφυής σπόρος της νέας άποψης για τον κόσμο». Εξ ου και ο τίτλος που του έδωσε: *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ* (*Thesen über Feuerbach*). Σε εκείνη την έκδοση, ο συνεργάτης του Μαρξ είχε κάνει ορισμένες εκδοτικού τύπου αλλαγές, απαραίτητες για τη δημοσίευση ενός χειρογράφου που

δεν είχε δεχθεί καμιά φιλολογική επιμέλεια, μέχρι τότε. Η πρώτη έκδοση του γερμανικού πρωτοτύπου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού, το 1924 στη Μόσχα. Οι εκφραστικά επιγραμματικές και στοχαστικά άμεσες θέσεις για τον Φόουερμπαχ θέτουν ενώπιόν μας τις θεμελιώδεις αρχές τις μαρξιστικής σκέψης: 1) Ο αντικειμενικός κόσμος είναι και αποτέλεσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως ο άνθρωπος είναι και αποτέλεσμα της φυσικής δραστηριότητας. 2) Η σχέση ύλης και νόησης μόνο μέσα στην πράξη μπορεί να καθοριστεί. 3) Οι πνευματικές μορφές, οι θεωρίες, οι νοοτροπίες, είναι αποτελέσματα της διαδραστικής σχέσης του ανθρώπου με το περιβάλλον. 4) Κάθε άνθρωπος είναι αποτέλεσμα και δημιουργός μιας καθορισμένης κοινωνικής μορφής. 5) Η κοινωνική ζωή είναι το σύνολο των πρακτικών δραστηριοτήτων του ανθρώπου. 6) Η γνώση είναι μια μορφή πράξης. 7) Η κοινωνία δεν είναι το προϊόν μιας σύμβασης μεταξύ ιδιοκτητών, αλλά προϊόν της διαπάλης ανθρώπων μεταξύ τους και με το περιβάλλον. Ο ιδιοκτήτης είναι μόνο μία πλευρά του ανθρώπου. 8) Η ερμηνεία του κόσμου από τη φιλοσοφία δεν είναι παρά μόνο ένα από τα εργαλεία που δημιουργεί και χρησιμοποιεί ο άνθρωπος, για να μεταβάλει τον κόσμο, προσαρμόζοντάς τον στις ανάγκες του.

2. Πέντε σημαντικοί στοχαστές του 19ου αιώνα υπέσκαφαν τα θεμέλια του επιβλητικού οικοδομήματος που όρθωσε η γερμανική πανεπιστημιακή φιλοσοφία. Ο Καρλ Μάρξ, ο

Σόρεν Κίρκεγκααρ [Søren Kierkegaard, 1813-1885], ο Άρθουρ Σοπενάουερ [Arthur Schopenhauer, 1788-1860], ο Φρίντριχ Νίτσε [Friedrich Nietzsche, 1844-1900] και ο Λούντβιχ Φόουερμπαχ [Ludwig Andreas Feuerbach, 1804-1872]. Ο Φόουερμπαχ, παρ' όλο που ξεκίνησε την συγγραφική του καριέρα σαν ένθερμος οπαδός των ιδεών του Χέγκελ [Georg W.F. Hegel, 1770-1831], το 1840 ξεχώρισε σαν ηγετική φυσιογνωμία των Νέων Χεγκελιανών, μιας ομάδας ριζοσπαστών αριστοτελιστών φιλοσόφων, οι οποίοι εμπνέονταν από το επαναστατικό πολιτικό κλίμα που σάρωνε την Ευρώπη, και οι οποίοι υιοθετούσαν την κριτική πλευρά της χεγκελιανής φιλοσοφίας. Σκοπός τους ήταν να υπονομεύσουν τη φιλοσοφία –η οποία είχε καταντήσει εντελώς αντιδραστική– το πρωσικό κράτος και τον Χριστιανισμό. Όταν η λογοκρισία και η αστυνομία άρχισαν να προβαίνουν σε αντίποινα, η ομάδα στράφηκε κατά των ίδιων των χεγκελιανών ιδεών. Αποκομμένοι πια από το φυσικό τους χώρο, το πανεπιστήμιο, στερημένοι από το δικαίωμα της διδασκαλίας, για την οποία στο κάτω κάτω είχαν εκπαιδευθεί, πολλοί από αυτούς έγιναν δημοσιογράφοι, συγγραφείς επαναστατικών φυλλαδίων και ιδιωτικοί δάσκαλοι. Ο Φόουερμπαχ είναι γνωστός κυρίως για την κριτική που άσκησε στον ιδεαλισμό και την θρησκεία –ειδικά στον χριστιανισμό– ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1840. Πίστευε πως κάθε πρόοδος του ανθρώπινου πολιτισμού απαιτεί την αποκήρυξη και των δύο αυτών θεωρητικών συστημάτων. Αργότερα,

στράφηκε προς τη δημιουργία ενός υλιστικού ανθρωπισμού και μιας ηθικής βασισμένης στην ανθρώπινη αλληλεγγύη. Τα γραπτά του πέρασαν γρήγορα στη λήθη, κυρίως επειδή αντιμετωπίστηκαν σαν μια αμφίβολης σταθερότητας γέφυρα ανάμεσα στον Χέγκελ και στον Μαξ.

Ο Λούντβιχ Φόουερμπαχ γεννήθηκε στο Λάντσουτ της Βαυαρίας. Ο πατέρας του ήταν διάσημος καθηγητής της νομολογίας. Αν και φιλελεύθερος στις πολιτικές του απόψεις, διατηρούσε τον τίτλο του ιππότη του βαυαρικού δικαστηρίου και είχε την ευκαιρία να αναθεωρήσει τον νομικό κώδικά του. Ο μεγαλύτερος γιος της οικογένειας, ο Γιόζεφ Άνσελμ, ήταν αρχαιολόγος και πατέρας του γνωστού νεοκλασικού ζωγράφου Άνσελμ Φόουερμπαχ [Anselm Feuerbach, 1829-1880]. Ο αμέσως νεότερος γιος έγινε καθηγητής της νομολογίας και ο τρίτος, ο Καρλ, μαθηματικός.

Ο Λούντβιχ πέρασε την παιδική του ηλικία στην βαριάνσκια του Προτεστантиσμού, αλλά όταν πήγε στο Γυμνάσιο του Άνσμπαχ, ο δάσκαλός του τον εισήγαγε στη νηπτική θεωρία που είχε αναπτύξει ο χεγκελιανός θεολόγος Καρλ Ντάουμπ [Karl Daub, 1765-1836]. Έτσι, ο νεαρός Φόουερμπαχ προσανατολίστηκε στις θεολογικές σπουδές και —με την σύμφωνη γνώμη του πατέρα του— μπήκε στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης, το 1823. Ο πατέρας, που περιφρονούσε τον Χέγκελ και τη φιλοσοφία του, διατηρούσε την ελπίδα πως ο γιος του θα συμμαριζόταν την άποψή του, όταν θα άκουγε τις παραδόσεις του φίλου του ορθολογιστή θεολό-

γού Πάουλους [H.E.G. Paulus, 1761-1851]. Όμως ο Φόυερμπαχ είχε ήδη γοητευθεί από τις χεγκελιανές απόψεις του Ντάουμπ και οι παραδόσεις του Πάουλους μόνο αποστροφή του προκάλεσαν. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορούσε να συμφιλιώσει μέσα του την πίστη σε έναν προσωπικό Θεό με τον «λόγο» του Χέγκελ. Ο συγκαταβατικός καθηγητής Πάουλους είχε την γνώμη πως το ζήτημα θα λυνόταν μόνο αν ο φοιτητής πήγαινε να παρακολουθήσει τις διαλέξεις του «δασκάλου» του στο Βερολίνο.

Ο Φόυερμπαχ, φοβούμενος την αντίδραση του πατέρα του, προσποιήθηκε πως ήθελε να σπουδάσει δίπλα στον διάσημο θεολόγο Φρίντριχ Σλειερμάχερ [Friedrich Schleiermacher, 1768-1834]. Ο πατέρας του συμφώνησε και ο φοιτητής έφτασε εκεί το 1824. Αμέσως, ετέθη υπό αστυνομική παρακολούθηση, απλά και μόνο επειδή υπήρχε η αμυδρή υποψία πως σχετιζόταν με ριζοσπάστες φοιτητές. Το ζήτημα κόλλησε στην γραφειοκρατία για αρκετό χρονικό διάστημα και έτσι δεν μπόρεσε να κάνει κανονική εγγραφή. Στο μεταξύ, παρόμοιες υποψίες οδήγησαν τον αδελφό του, τον Καρλ, στη φυλακή, όπου έκανε μίαν αποτυχημένη απόπειρα αυτοκτονίας.

Ο Φόυερμπαχ παρακολούθησε τις θερινές παραδόσεις του Χέγκελ. Αυτή η πνευματική εμπειρία στάθηκε καθοριστική για τη ζωή του. Μετά από ένα σύντομο εξάμηνο και παρά τις αντιρρήσεις του πατέρα του, μετακινήθηκε στο τμήμα φιλοσοφίας. Όμως, οικονομικοί λόγοι τον ανάγκα-

σαν να μετακινηθεί στο Ερλάνγκεν και να επιδοθεί σε σπουδές ανατομίας και φυσιολογίας, δουλεύοντας παράλληλα τη διατριβή του *Περί της Απειρίας, της Ενότητας και της Καθολικότητας του Λόγου* (*De ratione, una, universali, infinitata*). Ο τίτλος της διατριβής αποτελεί ήδη μια θέση: «Ο λόγος είναι το ενιαίο και γενικό υπόβαθρο όλων των επιμέρους ατομικών υπάρξεων». Ο Φόουερμπαχ έστειλε ένα αντίγραφό της στον Χέγκελ, με την ελπίδα να την εγκρίνει, αλλά εντελώς απερίσκεπτα την συνόδευσε με μιαν επιστολή, στην οποία διατύπωνε την εξαιρετικά μη χεγκελιανή θέση πως η προσπάθεια να κατανοηθεί ο Χριστιανισμός σαν η μόνη ολοκληρωμένη θρησκεία –η προσπάθεια του Χέγκελ δηλαδή– ήταν προορισμένη να αποτύχει. «Ο Χριστιανισμός» έγραφε σε εκείνο το γράμμα, «είναι η θρησκεία του καθαρού εγώ».

Το 1828, υποστήριξε επιτυχώς τη διατριβή του και το πανεπιστήμιο του Ερλάνγκεν του αναγνώρισε το δικαίωμα να διδάσκει ιστορία της φιλοσοφίας, λογική και μεταφυσική. Από το 1833 μέχρι και το 1837, εξέδωσε τρία βιβλία: το 1833 την *Ιστορία της μοντέρνας φιλοσοφίας από τον Μπέικον στον Σπινόζα* (*Geschichte der neuen Philosophie von Bacon von Verulam bis Benedikt Spinoza*), το 1837 το Έκθεση και ανάπτυξη και κριτική της φιλοσοφίας του Λάιμπνιτς (*Darstellung, Entwicklung und Kritik der Leibnizschen Philosophie*) και το 1838 το *Pierre Bayle*. Τα βιβλία αυτά στήριξαν τη φήμη του ως ανερχόμενου νέου πανεπιστημιακού.

Έτσι, το 1837 άρχισε να δημοσιεύει στην έγκυρη χεγκελιανή επιθεώρηση *Χρονικά Επιστημονικής Κριτικής* (*Jahrbücher für Wissenschaftliche Kritik*).

Ο Φόιερμπαχ είχε την ελπίδα πως οι δημοσιεύσεις θα του εξασφάλιζαν θέση σε κάποιο πανεπιστήμιο λιγότερο συντηρητικό από το πανεπιστήμιο του Ερλάνγκεν, και οπωσδήποτε τα πράγματα θα έρχονταν έτσι, αν δεν εξέδιδε ανώνυμα το 1830 ένα βιβλίο με τον τίτλο *Σκέψεις για το θάνατο και την αθανασία* (*Gedanken über Tod und Unsterblichkeit*), καταθέτοντας την άποψη πως η συνείδηση κάθε ανθρώπου είναι μέρος μιας άπειρης συνείδησης, η οποία την απορροφά μετά το θάνατο, και πως η πίστη σε έναν προσωπικό θεό είναι έκφραση εγωισμού. Και σαν να μην έφθανε η δημόσια διακήρυξη μιας θέσης, η οποία ενέπιπτε ήδη στο νόμο περί προσβολής του θρησκευτικού αισθήματος, συμπεριέλαβε στο επίμετρο του βιβλίου, ορισμένα σατιρικά επιγράμματα και αφορισμούς που γελοιοποιούσαν τις λαϊκές αντιλήψεις περί θρησκείας. Το βιβλίο κατασχέθηκε και όταν εκείνος αρνήθηκε να ορκιστεί πως δεν είναι ο ανώνυμος συγγραφέας, παύθηκε από τη θέση του. Καθώς δεν μπόρεσε να απασχοληθεί σε άλλο πανεπιστήμιο, η πανεπιστημιακή καριέρα του καταστράφηκε δια παντός.

Όμως είχε την τύχη να ερωτευθεί και να παντρευθεί μια πλούσια γυναίκα, που ήταν συνεταίρος σε ένα μικρό εργοστάσιο πορσελάνης στο Μπρούκμπεργκ της Βαυαρίας. Εγκαταστάθηκαν εκεί και ο Λούντβιχ αφιερώθηκε στις φι-

λοσοφικές έρευνες, διατηρώντας επαφές με πανεπιστημιακούς κύκλους της Χαϊδελβέργης. Σύντομα, ήρθε σε επαφή με τον ριζοσπάστη διανοούμενο και μέλος της Λέσχης Νέων Χεγκελιανών, Άρνολντ Ρούγκε [Arnold Ruge, 1802-1880], εκδότη μιας νέας επιθεώρησης, της *Γερμανικής Επιστημονικής και Καλλιτεχνικής Ηχούς* (*Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst*), που είχε σκοπό να διερευνήσει την κριτική πλευρά της χεγκελιανής φιλοσοφίας και την ενδεχόμενη εφαρμογή των πορισμάτων στην αναμόρφωση της κοινωνίας. Οι διανοούμενοι που είχαν συγκεντρωθεί γύρω από την επιθεώρηση, ισχυρίζονταν πως η Γερμανία, υπό την ηγεσία της Πρωσίας, θα μπορούσε να ηγηθεί της παγκόσμιας φιλοσοφίας, θρησκείας και πολιτικής, αν βέβαια κατανοούσε έγκαιρα τα φιλελεύθερα στοιχεία που κρύβονταν στη φιλοσοφία του Χέγκελ. Όμως, το 1839 έγινε φανερό πως τα οράματά τους συγκρούονταν με την αντιδραστικότητα του πρωσικού κράτους, το οποίο δεν ήθελε ν' ακούσει τίποτα για οποιαδήποτε αναμόρφωση της φιλοσοφίας, της θρησκείας ή της πολιτικής. Η λογοκρισία απειλούσε άμεσα την *Γερμανική Επιστημονική και Καλλιτεχνική Ηχώ*. Έτσι, το 1840, ο εκδότης την μετέφερε στην Δρέσδη της Σαξονίας και άρχισε να κατηγορεί ανοιχτά το σύστημα διακυβέρνησης, ως αντιδραστικό συνδυασμό Χριστιανισμού, χεγκελιανής φιλοσοφίας και αυταρχικής ιδεολογίας. Το 1843, η επιθεώρηση εξέδωσε τις ριζοσπαστικές επιθέσεις του επίσης νέου χεγκελιανού Μπρούνο Μπάουερ

[Bruno Bauer, 1809-1882] και κατασχέθηκε, αναγκάζοντας τον εκδότη να αυτοεξοριστεί, αρχικά στην Ελβετία, μετονομάζοντάς την σε *Γερμανικά Χρονικά* (*Deutsche Jahrbücher*), και έπειτα στο Παρίσι, όπου την επανεξέδωσε ως *Γαλλογερμανικά Χρονικά* (*Deutsch-Französische Jahrbücher*), μαζί με τον Καρλ Μαρξ.

Ο Φόουερμπαχ, με τη *Συμβολή στην Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας* (*Zur Kritik der Hegelschen Philosophie*), το 1839, είχε ήδη προκαλέσει αίσθηση στους κύκλους των διανοουμένων αλλά η *Ουσία του Χριστιανισμού* (*Das Wesen des Christentums*) το 1841, τον καθιέρωσε σαν αδιαμφισβήτητο ηγέτη του αριστερού χεγκελιανού ρεύματος. Το βιβλίο αυτό ήταν η πρώτη εκδήλωση της φιλοσοφικής θεωρίας που ερμηνεύει την θρησκεία σαν ανθρώπινο πνευματικό δημιούργημα. Ακολούθησε, το 1843, το προγραμματικό βιβλίο *Αρχές της Φιλοσοφίας του Μέλλοντος* (*Grundsätze einer Philosophie der Zukunft*). Εκεί διατύπωνε την άποψη πως με τον Χέγκελ τέλειωνε μια ολόκληρη ιστορική περίοδος και πως η αλήθεια του έργου του μεγάλου φιλοσόφου μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο μέσα από μια νέα αθεϊστική φιλοσοφία. Τα κείμενά του ήσαν γεμάτα με τολμηρές και ριζοσπαστικές ιδέες, τις οποίες όμως δεν συστηματοποίησε ποτέ, απογοητεύοντας όλους, όσοι στήριζαν σ' αυτόν μεγάλες προσδοκίες. Το 1845 επέστρεψε στην κριτική της θρησκείας, δημοσιεύοντας το βιβλίο *Η Ουσία της Θρησκείας* (*Das Wesen der Religion*), στο οποίο αναθεωρού-

σε σε σημαντικό βαθμό τις θέσεις της *Ουσίας του Χριστιανισμού*.

Το 1848, και ενώ βρισκόταν στο απόγειο της φήμης του, οι φοιτητές της Χαϊδελβέργης τον κάλεσαν για μια σειρά διαλέξεων με θέμα τη φύση της θρησκείας. Το πανεπιστήμιο απέρριψε το αίτημα των φοιτητών και οι διαλέξεις δόθηκαν τελικά στο δημαρχείο της πόλης. Απογοητευμένος από την αποτυχία του εξεγερμένου λαού να επιβάλει μια δημοκρατική Γερμανία, επέστρεψε στην απομόνωση του Μπρούγκπεργκ, όπου άρχισε να ασχολείται με τη γεωλογία. Έκτοτε εξαφανίστηκε από το προσκήνιο της γερμανικής φιλοσοφίας

Το εργοστάσιο πορσελάνης κήρυξε πτώχευση το 1860. Φτωχός πια, αναγκάστηκε να μετακινηθεί στο Ρέχενμπεργκ, κοντά στη Νυρεμβέργη και να ζήσει με δωρεές φίλων, μέχρι και του ίδιου του Εργατικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Παρ' όλο που εργάστηκε πάνω σε φιλοσοφικά ζητήματα, όπως η ελευθερία της βούλησης και η ηθική, δεν δημοσίευσε παρά μόνο ένα ακόμη βιβλίο, την *Θεογονία* (*Theogonie*), το 1857. Πέθανε το 1872 στη Νυρεμβέργη.

Ο Φόουερμπαχ μπήκε στο χώρο της φιλοσοφίας, σαν ένθερμος οπαδός του ιδεαλισμού του Χέγκελ, μα δεν άργησε να πάρει κριτική στάση απέναντι στη διδασκαλία του μεγάλου φιλοσόφου. Στο τέλος της ζωής του, θεωρούσε τον εαυτό του αθεϊστή, υλιστή και κομμουνιστή. Οι πνευματικές αφετηρίες του δεν είναι ιδιαίτερα σαφείς, δεδομένου

ότι αρθρώνονται στο έδαφος της ήδη περίπλοκης χεγκελιανής φιλοσοφίας. Όπως και να 'χει, ο νεαρός φιλόσοφος κινείται μέσα στο πλαίσιο της αποδοχής μιας παγκοσμιότητας του λόγου: της ικανότητας του ανθρώπου να διανοείται. Αλλά αυτή η άποψη είναι ήδη χεγκελιανή και δεν τον διαφοροποιεί ως στοχαστή. Αντίθετα, στην μοιραία επιστολή του προς τον Χέγκελ, είχε διατυπώσει μίαν άποψη, η οποία έκρυβε τον σπόρο της καίριας φιλοσοφικής κατάθεσής του στην *Ουσία του Χριστιανισμού*.

Αρχικά, η κεντρική θέση του Φούερμπαχ μοιάζει σαφής: το εγώ συνειδητοποιεί τον εαυτό του απέναντι σε ένα άλλο φανταστικό εγώ. Καθώς αυτοδιαφοροποιείται, σχηματίζεται μέσα του η ιδέα πως ανήκει σε ένα είδος. Η δύναμη της φαντασίας, υπό την πίεση της επιθυμίας, αρπάζεται από την ιδέα του είδους και την μεταβάλλει σε κάτι ξεχωριστό, συγκεκριμένο. Ο άνθρωπος, ο δημιουργός της θρησκείας, δίνει οντότητα στην ύπαρξή του και ύστερα κάνει αυτή την ύπαρξη αντικείμενο της ήδη αντικειμενοποιημένης εικόνας του. Έτσι, βρίσκεται πάλι στη θέση του υποκειμένου.

Όμως, από το πρώτο κιόλας κεφάλαιο του βιβλίου, η σαφήνεια υποχωρεί. Η ορολογία και η επιχειρηματολογία είναι σκοτεινές, περίπλοκες. Η θρησκεία ταυτίζεται με τη συνειδητότητα, η συνείδηση παρουσιάζεται σαν πανομοιότυπο κάποιας «απέραντης, αιώνιας συνείδησης» και η πεπερασμένη συνείδηση, σαν ασυνείδησία. Αυτοί οι πολύ γενικοί και αφηρημένοι ισχυρισμοί μπερδεύονται με ενδιαφέ-

ρους αποφάνσεις, όπως: «ο άνθρωπος δεν είναι τίποτα χωρίς αντικείμενο». Η κεντρική θέση του βιβλίου μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο πάνω στη χεγκελιανή βάση της. Τελικά, η πραγματική αξία του έγκειται στο γεγονός πως αποτέλεσε σύμβολο για μιαν ολόκληρη γενιά διανοουμένων, οι οποίοι αρπάχτηκαν απ' την φευδαίσθηση πως ο Φόουερμπαχ επιχειρούσε συνειδητά να γκρεμίσει την θρησκεία και, κατά συνέπεια, το κράτος, με το οποίο ήταν απόλυτα συνδεδεμένη. Στην πραγματικότητα, δεν επρόκειτο παρά για ένα απλό αναποδογύρισμα του Χέγκελ. Μόλις το «απόλυτο πνεύμα» κατανοεί τον εαυτό του, μετατρέποντάς τον σε αντικείμενο τούτου εδώ του πεπερασμένου κόσμου, κατανοεί τον δικό του, πεπερασμένο πια εαυτό, εξωτερικεύοντάς τον μέσα στην ιδέα του Θεού και στη συνέχεια, συνειδητοποιεί πως αυτή η εξωτερίκευση δεν είναι παρά η μορφή με την οποίαν το ανθρώπινο πνεύμα ανακαλύπτει την ίδια την υπόστασή του.

Η αντιστροφή όμως παραμένει αντιστροφή—ισχυρίστηκε ο Μαρξ—ο οποίος τελικά περιέσωσε την αμφίβολη αξία της Ουσίας του Χριστιανισμού. Ο Φόουερμπαχ ακολουθεί μια μέθοδο που υπαινίσσεται πως η φιλοσοφία του Χέγκελ αποδίδει πραγματική ύπαρξη σε αφηρημένες έννοιες και ύστερα τις αντιμετωπίζει σαν όντα του κόσμου αυτού. Δηλαδή, όταν ο μεγάλος ιδεαλιστής μιλάει για αφηρημένες ιδέες, απλά περιγράφει τον πραγματικό κόσμο. Αν όμως συμβαίνει κάτι τέτοιο, ό,τι πραγματικά αξιόλογο

περιέχει η φιλοσοφία του Χέγκελ μπορεί να αξιοποιηθεί. Φθάνει να αντιστρέψουμε τους πόλους που κατέχουν το υποκείμενο και το κατηγορήμα, ξαναφέροντάς τα στις πραγματικές τους θέσεις, αποκαθιστώντας την πραγματική τους σχέση. Αν δηλαδή αντιμετωπίσουμε την σκέψη σαν κατηγορήμα και όχι σαν υποκείμενο, σαν πραγματικό ον, θα πρέπει αναγκαστικά να την αποδεχθούμε σαν μια ανθρώπινη ιδιότητα. Η σκέψη είναι μια ιδιότητα της ύπαρξης και όχι η ύπαρξη μια ιδιότητα της σκέψης. Συνεπώς, το εγχείρημα του Φούερμπαχ διαθέτει μιαν αξία πολύ σημαντικότερη απ' όσο ο ίδιος φαντάστηκε. Εξάλλου, υπήρχαν και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία στην προσπάθειά του. Ένα από αυτά είναι η λειτουργία της αισθητικότητας, της ικανότητάς μας να αισθανόμαστε. Αντίθετα με τον Χέγκελ, ο Φούερμπαχ πίστευε πως η θρησκεία είναι κατά κύριο λόγο υπόθεση αισθητικότητας, μια ακόμη μοναχική έκφραση του ανθρώπινου πόθου. Την ίδια την αισθητικότητα την αντιλαμβανόταν σαν μιαν «απέραντη υποκειμενικότητα», που δεν υπόκειται στους φυσικούς νόμους αλλά εκφράζει με κάποιον ακαθόριστο τρόπο τον βαθύτερο πόθο του ανθρώπου, τη λαχτάρα για αλήθεια και αυθεντικότητα. Είναι φανερό πως αυτή η αισθητικότητα αφορά σε ό,τι έχουμε συνηθίσει να ονομάζουμε αισθητική συνείδηση. Μπορεί όντως η αισθητική συνείδηση να διαθέτει αυτά τα χαρακτηριστικά αλλά η απόδοσή τους στο σύνολο της ικανότητας του ανθρώπου να αισθάνεται είναι μια αυθαίρε-

τη διανοητική πράξη. Ο πόθος παρουσιάζεται σαν κάτι απαραίτητο για την αισθητικότητα και αυτή με τη σειρά της ποθεί έναν προσωπικό Θεό. Εδώ υπάρχει κρυμμένη μια αντιστροφή. Η επιθυμία, που είναι ένα κατηγορήμα, αντιμετωπίζεται σαν υποκείμενο, του οποίου κατηγορήμα αποτελεί η αισθητικότητα. Στην πραγματικότητα, μπορούμε να επιθυμούμε μέσα στο πλαίσιο της αισθητικότητας, επειδή μπορούμε να αισθανόμαστε. Ο λόγος για τον οποίον ο Φόουερμπαχ πραγματοποιεί ή τουλάχιστον διατηρεί αυτή την αντιστροφή, είναι η αδυναμία του να ξεπεράσει το τεχνικό υπόβαθρο της καντιανής γνωσιολογίας. Αντιλαμβάνεται την σκέψη, τη νόηση, τις πνευματικές λειτουργίες σαν ιδιοκτησία του ανθρώπου και τον κόσμο σαν ιδιοκτησία της φύσης. Η αισθητικότητα βρίσκεται στο οριακό σημείο, ανάμεσα στη φύση και τον άνθρωπο, ανήκει λίγο στη φύση και λίγο στη νόηση, είναι παθητική απέναντι στη φύση –γιατί δέχεται ερεθίσματα– και ενεργητική απέναντι στη νόηση – γιατρί τροφοδοτεί την εποπτεία. Συνεπώς, ο Φόουερμπαχ είναι αναγκασμένος να θεωρήσει τον πόθο πρωταρχικότερο, αφού είναι αρκετά πνευματικότερος από την μισοϋλική, μισοπνευματική αισθητικότητα. Από το σημείο αυτό αρχίζει η μαρξιστική κριτική, με την υπόμνηση του γνωσιολογικού ελαττώματος όλων των υλιστικών θεωριών που είχαν αναπτυχθεί μέχρι την εποχή εκείνη.

3. Υλισμός είναι η φιλοσοφική άποψη που αντιμετωπίζει την ύλη ως μόνη πραγματικότητα και προσπαθεί να ερ-

μηνεύσει κάθε γεγονός, κάθε ξεχωριστή ύπαρξη σαν αποτέλεσμα της κατάστασης ή και της δραστηριότητας της ύλης. Απορρίπτει την αντικειμενική ύπαρξη του Θεού, καθώς και της αφηρημένης οντότητας που ονομάζουμε ψυχή. Είναι διαμετρικά αντίθετος προς τον πνευματισμό και τον ιδεαλισμό, που ισχυρίζονται πως η μόνη πραγματικότητα είναι το πνεύμα ή πως η πραγματικότητα έχει πνευματική σύνθεση, δηλαδή είτε πως η ύλη είναι μια εξωτερίκευση, μια υλοποίηση του πνεύματος, που υπάρχει πραγματικά πίσω από τον κόσμο, είτε πως τα υλικά αντικείμενα είναι στην ουσία πνευματικά όντα. Ο υλισμός είναι παλαιότερη θεωρία από τον ιδεαλισμό, αν θεωρήσουμε δεδομένη την άποψη πως η φιλοσοφία γεννήθηκε στην Ελλάδα. Αντίθετα, αν ξεκινήσουμε από την Ανατολή, μπορούμε να πούμε πως ο ιδεαλισμός είναι παλαιότερος, δεδομένου ότι στην ινδική σκέψη, η μόνη πραγματικότητα είναι το άυλο και αιώνιο *Βράχμα (Brahma)*, ενώ όλα τα υπόλοιπα, συμπεριλαμβανομένου του κόσμου που αισθανόμαστε, είναι απλή φαινομενικότητα, *Μάγια (Maja)*. Στην Ελλάδα, οι πρώτες προσπάθειες γνωστικής πρόσβασης στον κόσμο ήταν λίγο ως πολύ υλιστικές, με αποκορύφωμα την ατομική θεωρία του Δημόκριτου [460-370 π.Χ.]. Ο Δημόκριτος έλεγε πως από το τίποτα δεν μπορεί να προκύψει κάτι και πως γι' αυτό τα πάντα είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας συνεχούς διαίρεσης και συνδυασμού υλικών ατόμων, απείρων στον αριθμό και χωρισμένων μεταξύ τους με κενό. Τη θέση

αυτή την επέκτεινε και στον άνθρωπο, θεωρώντας την ψυχή σαν ένα είδος συνδυασμού πολύ λεπτών, μαλακών, αβαρών ατόμων, τα οποία έχουν ιδιότητες ανάλογες με τις ιδιότητες της φωτιάς. Διαπερνούν το σώμα μας, εγκαθίστανται μέσα του και μας παρέχουν ζωή.

Μεγάλη αντίδραση ενάντια στον υλισμό, δημιούργησε η σωκρατική φιλοσοφική σχολή, με επικεφαλής τον Πλάτωνα [427-347 π.Χ.]. Ο Πλάτωνας, σε μιαν εποχή έντονων κοινωνικών συγκρούσεων γύρω στο ζητούμενο της σταθεροποίησης μιας ουσιαστικής δημοκρατίας, συντάχθηκε απερίφραστα με την σωκρατική άποψη, που αποδεχόταν ως πραγματική μόνο την γνώση, η οποία απορρέει από την ανάλυση των εννοιών. Όσο και αν η ανάλυση ήταν απαραίτητη για την πρόοδο της φιλοσοφικής σκέψης, δεν έπαυε να εκφράζει μιαν αριστοκρατική αντίληψη, η οποία απέρριπτε κάθε ενδεχόμενο να έχουν ίδια αξία οι γνώμες των αμόρφωτων ανθρώπων του λαού και οι γνώμες των μορφωμένων αριστοκρατών, στοχεύοντας οπωσδήποτε στην κατάργηση της ισονομίας. Η πρώτη θέση –της γνωστικής ανισότητας, ας πούμε– είναι αυτονόητη. Αυτός που γνωρίζει και αυτός που δεν γνωρίζει, δεν μπορούν να έχουν γνώμη με ίδια αξία. Όμως, αν δούμε το ζήτημα στο πλαίσιο της πραγματικής πρόθεσης –της κατάργησης της ισονομίας– ίσως ανακαλύψουμε πως το πιο προβληματικό είναι η ίδια η φύση της γνώσης. Η σωκρατική άποψη δεν περιορίζεται στην επισήμανση της διαφοράς ανάμεσα στον γνώστη και στον αδαή αλλά

προχωρεί και ορίζει την γνώση ως νοητική ανάλυση, δηλαδή ως εκείνο το είδος γνώσης που μόνο οι διανοούμενοι αριστοκράτες διέθεταν. Η γνώση που προέρχεται από την πρακτική πείρα ζωής των αγροτών, των τεχνιτών, των δούλων, δεν μετράει, γιατί είναι «ακάθαρτο» υλικό. Για κακή τύχη του Σωκράτη [470-399 π.Χ.], ο ιδεαλισμός του χειραφετούσε το υποκείμενο, τον σκεπτόμενο άνθρωπο και ως εκ τούτου αντιστρατευόταν τα συμφέροντα της ίδιας της αριστοκρατίας, η οποία άλλωστε απαίτησε και κατάφερε το θάνατό του. Την απαλλαγή του σωκρατικού ιδεαλισμού από το χειραφετημένο υποκείμενο ανέλαβε ο Πλάτωνας. Παρέλαβε την άποψη του δασκάλου του και την εγκατέστησε στην καρδιά της οντολογίας. Αν η αλήθεια είναι υπόθεση ανάλυσης των εννοιών, τα πραγματικά αντικείμενα βρίσκονται σε κάποια άλλη διάσταση, άυλα και ιεραρχημένα. Πρόκειται για τις περίφημες ιδέες. Ο ορατός, αισθητός κόσμος είναι μόνο ένα επιφανιόμενο, ένα προϊόν αυτών των ιδεών. Φορέας της υποστασιοποίησης των ιδεών, της υλοποίησής τους, είναι ο άνθρωπος, όπως ακριβώς ο καλλιτέχνης είναι φορέας των ιδεών που εκφράζονται στο έργο τέχνης. Έτσι, το χειραφετημένο υποκείμενο του Σωκράτη μεταβαλλόταν σε έναν υπηρέτη κάποιου ιδεατού κόσμου.

Ο Αριστοτέλης [384-322 π.Χ.] επέστρεψε στους Έλληνες φιλοσόφους, προσπαθώντας να ερμηνεύσει τη συνεχή μεταβλητότητα του φυσικού κόσμου, χωρίς την παρέμβαση της σκέψης, της νόησης, του πνεύματος, της ψυχής. Ο με-

γάλος φιλόσοφος, που έδωσε συστηματική μορφή στον φιλοσοφικό κλάδο της οντολογίας, θεωρούσε πως κύριο έργο κάθε φιλοσόφου είναι η αποσαφήνιση των πρώτων λογικών αρχών, των αξιωμάτων της φιλοσοφικής σκέψης και των θεμελιωδών όρων της ύπαρξης. Προχώρησε λοιπόν προς την αποκάλυψη της αυθεντικής πηγής όλων των υπαρκτών πραγμάτων και των μόνιμων ιδιοτήτων της. Άσκησε έντονη κριτική στη συνήθεια των μαθηματικών να μελετούν την πραγματικότητα με αφηρημένα νοητικά σχήματα, όπως τα γεωμετρικά, και όχι ξεκινώντας από την ίδια την πραγματικότητα, όπως τους την έδιναν οι αισθήσεις τους. Αυτό σημαίνει πως, τουλάχιστον από γνωσιολογική άποψη, ήταν υλιστής. Ο υλισμός του αποδεικνύεται και στις οντολογικές έρευνές του. Εξέτασε με κριτική διάθεση την πλατωνική θεωρία των ιδεών. Διαφώνησε με την άποψη πως οι ιδέες, τις οποίες ο Πλάτωνας ταύτιζε με τις μορφές, με το σχήμα των αντικειμένων, μπορούν να εξηγήσουν τη μεταβλητότητα του κόσμου. Οι μορφές δεν είναι αιτία της κίνησης και της μεταβολής των φυσικών αισθητών αντικειμένων και εκτός τούτου δεν προσφέρουν καμιά εξήγηση για τον τρόπο με τον οποίον τα γνωρίζουμε. Γνώση ενός πράγματος σημαίνει γνώση αυτού του κάτι που το κάνει να είναι αυτό που είναι και όχι γνώση αυτού που μοιάζει να είναι. Γνώση σημαίνει γνώση της ύλης του πράγματος, της ουσίας του και όχι γνώση της μορφής του, η οποία μπορεί να μεταβληθεί. Έτσι, ο Αριστοτέλης επικεντρώνεται στην

πρωταρχικότητα της ύλης και αποδίδει στη μορφή μια παροδική φαινομενικότητα. Παράλληλα, συνδέει το οντολογικό πρόβλημα της σχέσης της νόησης με την ύλη, με το γνωσιολογικό πρόβλημα της σχέσης της σκέψης με τα γνωστικά υλικά αντικείμενα.

Λίγο αργότερα, ο Επίκουρος [341-270 π.Χ.] τοποθέτησε τον υλισμό σε ηθική βάση. Προσπάθησε να απαντήσει στο ζήτημα αν ο άνθρωπος βίος αντλεί την αξία του από τον στοχασμό ή από τις σωματικές μας λειτουργίες. Ο Επίκουρος ήταν βέβαιος πως μόνο τα σώματα υπάρχουν και πως ασώματο μπορεί να είναι μόνο το απόλυτο τίποτα. Διέκρινε ανάμεσα σε σύνθετα και απλά σώματα ή άτομα, τα οποία δεν μεταβάλλονται ποτέ. Τα άτομα είναι οι στοιχειώδεις μονάδες της ύλης, που κινούνται μέσα στο κενό και συνδυάζονται για να δημιουργήσουν σύνθετα σώματα, όπως εμείς οι ίδιοι και τα αντικείμενα που βλέπουμε γύρω μας. Ωστόσο ο υλισμός του δεν είναι απόλυτος, δεδομένου ότι αποδίδει στα άτομα ένα ιδιαίτερα πνευματικό ανθρώπινο χαρακτηριστικό: την ελεύθερη βούληση. Έτσι λύνει το παλιό πρόβλημα της μεταβλητότητας της φύσης με ιδεαλιστικό τρόπο. Τα πάντα εξαρτώνται από την ελεύθερη βούληση των ατόμων. Συνεπώς, οι καταστάσεις της ζωής δεν περνούν από το χέρι μας και γι' αυτό θα πρέπει να τις αντιμετωπίζουμε με απάθεια. Τέτοια τεχνάσματα τα συνηθίζει η φιλοσοφία. Ο Επίκουρος φόρτωσε την ύλη με τις ιδιότητες της ψυχής και την ψυχή με τις ιδιότητες της ύλης.

Ύστερα, αφού η ελεύθερη βούληση έγινε πια κάτι ξένο για την ψυχή, κάτι χαμένο στο κενό μαζί με τα άτομα, μας προτρέπει να μην ανησυχούμε για τη μοίρα μας, αφού η ψυχή μας είναι ύλη και δεν διαθέτουμε ελεύθερη βούληση, την οποία διαθέτουν μόνο τα άτομα, όχι τα σύνθετα σώματα ή αφού η ύλη από την οποία είναι φτιαγμένη η ψυχή μας διαθέτει ασθενέστερη βούληση. Έτσι, ο υλισμός του είναι απλά ένας ηθικός ελιγμός, μια αποτίναξη της ευθύνης του ανθρώπου, με τη μεταφορά της στις στοιχειώδεις μονάδες της ύλης. Τελικά, οι στοιχειώδεις αυτές μονάδες δεν είναι παρά μικροί θεοί που φέρουν κάθε ευθύνη για το γεγονός της ύπαρξης.

Ο Χριστιανισμός διέκοψε κάθε υλιστικό προσανατολισμό για μερικούς αιώνες, αφού στον πρόβλημα της σχέσης της ύλης με την σκέψη, το νου, τον στοχασμό τοποθετήθηκε απόλυτα δογματικά. Την ύλη την έφτιαξε ο αιώνιος, απέραντος, άυλος Θεός και την έφτιαξε μόνο με την σκέψη του, το «λόγο». Κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης αναξωπυρώθηκε το ενδιαφέρον για την αρχαία φιλοσοφία και καθώς οι κοινωνίες στρέφονταν προς «υλικότερες» δραστηριότητες –όπως η βιοτεχνία– ο υλισμός εμφανίστηκε πάλι. Ο Τζιορντάνο Μπρούνο [Giordano Bruno, 1548-1600] ήταν συνειδητά υλιστής όταν έγραφε: «Η ύλη δεν είναι ποτέ άμορφη. Κλείνει μέσα της τις μορφές της. Συνεπώς έχει μέσα της το περιτύλιγμά της, είναι η μοναδική μητέρα κάθε ύπαρξης». Όμως χρειάστηκε να περάσουν αρκετά χρόνια –μετα-

ξύ επιστήμης και μαγείας— για να σχηματοποιηθεί θεωρητικά ο υλισμός. Ο 18ος αιώνας έπαιρνε τις αποφάσεις του, όταν ο Λα Μετρώ [Julien Offray de La Mettrie, 1709-51] έγραφε στο περίφημο βιβλίο *Ο άνθρωπος μηχανή (L'homme machine)*: «Η φυχή έχει σχήμα, αυξομειώνεται, ακολουθώντας τα όργανα του σώματός μας και μοιράζεται μαζί τους τον ίδιο θάνατο». Το διασημότερο βιβλίο αυτής της περιόδου είναι το *Φυσικό σύστημα (Système Naturelle)* του Χόλμπαχ [Paul Henri Thiry Baron d' Holbach, 1723-1789]. Σύμφωνα με τον Χόλμπαχ, δεν υπάρχει τίποτα άλλο εκτός από τη φύση. Όλα τα πλάσματα, που υποτίθεται πως κρύβονται μέσα της ή πίσω της, είναι απόλυτα φανταστικά. Ο άνθρωπος είναι συστατικό μέρος της φύσης. Η πνευματικότητά του δεν είναι παρά ένα παράγωγο απόλυτα φυσικών οργανικών διαδικασιών. Οι στοχαστές του διαφωτισμού κινήθηκαν σταθερά προς την κατεύθυνση της παραδοχής της ύλης ως δημιουργού των εντυπώσεων, των αισθημάτων που παράγονται στον ανθρώπινο νου αλλά δεν μπόρεσαν να δεχθούν τίποτα περισσότερο. Χώρισαν τον κόσμο σε αντικείμενα υλικά και νοητά, *res extensa* και *res cogitans* κατά τη διατύπωση του Ντεκάρτ [René Descartes, 1596-1650]. Συμφώνησαν πως η ύλη μπορεί να δημιουργήσει νοητά αντικείμενα, μέσω της ανθρώπινης σκέψης αλλά απέφυγαν συστηματικά να λύσουν το οντολογικό πρόβλημα, διατηρώντας στη θέση του το «Θεό-λόγο», ως δημιουργό των πάντων. Για την ακρίβεια, τον διαχώρισαν από την εκκλησία και την πο-

λιτική εξουσία, κάνοντάς τον λαϊκό, ακόμη πιο προσωπικό απ' ό,τι ήταν. Ο λόγος (ratio) των διαφωτιστών είναι ο Θεός προσαρμοσμένος στις ανάγκες και τη νοοτροπία κοινωνιών με «κατασκευαστικά» ενδιαφέροντα. Πρόκειται για τις αστικές κοινωνίες των βιοτεχνών και των βιομηχάνων. Στις αγροτικές κοινωνίες, το περιβάλλον παίζει ενεργητικό ρόλο. Η αγροτική παραγωγή δεσμεύει τους ανθρώπους στη δύναμη των άλογων φυσικών στοιχείων. Οι παραγωγικές δραστηριότητες απαιτούν συνεργασία με τη φύση. Ο Θεός είναι η μόνη ελπίδα αρμονικής συνεργασίας. Η πίστη στην συντριπτική ανωτερότητα ενός υπέρτατου πνευματικού όντος είναι η μόνη ελπίδα σταθερότητας. Σε τέτοιες συνθήκες, ο ιδεαλισμός μπορεί να είναι απροκάλυπτος. Αντίθετα, στις κοινωνίες με «κατασκευαστικό» προσανατολισμό, το σημαντικό είναι η επιβολή του ανθρώπου στη φύση, η επιβολή του κάθε επιμέρους ανθρώπου στα υλικά που κατεργάζεται. Η φύση πρέπει να μελετηθεί, να απλοποιηθεί, να κατακτηθεί για τις ανάγκες της παραγωγής. Ο Θεός δεν χρειάζεται. Χρειάζεται όμως αυτό που συμβολίζει: το πνεύμα και η δύναμη του πνεύματος, ο λόγος. Έτσι, φορέας του λόγου γίνεται η ανθρώπινη νόηση. Μόνο φορέας όμως, όχι και δημιουργός. Η ανάγκη οργάνωσης και ευταξίας επιβάλλει την παραγωγή ενός αφηρημένου υπερατομικού λόγου. Σαν να λέμε: η ικανότητα του να σκέφτεσαι σωστά είναι ίσα μοιρασμένη στους ανθρώπους –κατά την έκφραση του Ντεκάρτ– αλλά αυτό δεν σημαίνει πως ο

καθέννας μπορεί να λέει ό,τι του υπαγορεύει η σκέψη του. Η κοινωνία πρέπει να χτίζεται ιεραρχικά και επειδή την λογική ισότητα των ανθρώπων την έχουμε παραδεχθεί, ο μόνος τρόπος για να πετύχουμε μια ιεραρχία είναι να θέσουμε υπεράνω όλων των ανθρώπων ένα λόγο απόλυτο, αιώνιο και ορθό, δείγματα του οποίου είναι οι διάνοιες των επιμέρους ανθρώπων. Έτσι, σε μια στιγμή αγωνίας μπροστά στο χάος που θα μπορούσε να προκαλέσει η επαναστατικοποίηση της γαλλικής κοινωνίας του 18ου αιώνα, η Συμβατική Συνέλευση, μετά από πρόταση του Ροβεσπιέρου [Maximilien Robespierre, 1758-1794], ψηφίζει στις 7 Μαΐου 1794, διάταγμα για τη λατρεία ενός «υπέρτατου όντος», το οποίο βέβαια διαθέτει τα χαρακτηριστικά ενός Θεού της λογικής. Ο ελιγμός αυτός επαναλάμβανε την τακτική εξαφάνισης του ήδη χειραφετημένου υποκειμένου, που είχε πραγματοποιήσει πριν από αιώνες ο Πλάτωνας. Μέσα από αυτές τις διαδικασίες όμως, η επιστήμη σταθεροποίησε την υλιστική σκέψη της και άρχισε να καταφέρνει αργά αλλά καίρια χτυπήματα στον ιδεαλισμό. Ο Καντ, με τη χαρακτηριστική μεθοδικότητα της σκέψης του, τυποποίησε το πρόβλημα στο κεντρικό για τη σύγχρονη φιλοσοφία «ιδεαλιστικό επιχείρημα». Η ύλη, λέει, μας φανερώνεται μόνο μέσα στη συνείδησή μας. Αυτό σημαίνει πως αποκλείεται να είναι αιτία ή θεμέλιο της ίδιας της συνείδησης, η οποία ασφαλώς προϋπάρχει για να μπορεί να αντιληφθεί οτιδήποτε. Φυσικά, το επιχείρημα αυτό δεν αποδεικνύει τίποτα

περισσότερο από το γεγονός πως η συνείδησή μας, η σκέψη μας, δεν δημιουργεί την ύλη. Ενώ σταθεροποιείται η γνωσιολογική προτεραιότητα της συνείδησης, ενώ γίνεται σαφές πως η γνώση διαδραματίζεται πρώτα και κύρια μέσα στο νου μας και πως πρέπει πρώτα να υπάρχει ένας νους, για να μπορεί εκ των υστέρων να γνωρίσει οτιδήποτε, η οντολογική προτεραιότητα της ύλης δεν θίγεται. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε πως αφού η δική μας συνείδηση δεν δημιουργεί την ύλη, ενδέχεται να μην υπάρχει τίποτα πνευματικό, που να μπορεί να δημιουργήσει εν γένει ύλη. Ο Καντ, δίνοντας γνωσιολογική διάσταση σε ένα οντολογικό πρόβλημα, κατάφερε να δείξει μόνο την οξυτήτά του. Και όμως, η παρέμβασή του δημιούργησε δύο δεδομένα. Το ένα είναι πως και τα οντολογικά προβλήματα λύνονται με την σκέψη, αφού ο μόνος δυνατός χώρος για να τα διαπραγματευτούμε είναι ο στοχαστικός, αυτός που βρίσκεται μέσα στο κεφάλι μας. Το άλλο δεδομένο είναι ο σαφής χωρισμός της ύλης από το πνεύμα, από την σκέψη. Έτσι, τα στοιχεία του προβλήματος πήραν –για μιαν ακόμη φορά– τη μορφή των στοιχείων της γνωστικής διαδικασίας. Έχουμε από τη μια ένα γνωστικό υποκείμενο και από την άλλη πολλά γνωστικά αντικείμενα. Το υποκείμενο εποπτεύει τα αντικείμενα και τους δίνει νοητό σχήμα, τα μεταβάλλει σε στοχαστικά αντικείμενα. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε πως η εποπτεία της καντιανής γνωσιολογίας είναι μια έννοια εξαιρετικά προωθημένη. Αναφέρεται στην πρόσληψη των

αισθητών αντικειμένων από τον άνθρωπο και –κατά κάποιον τρόπο– μεσολαβεί ανάμεσα στην αφηρημένη σκέψη και την εμπειρία. Η εποπτεία δεν είναι ούτε εμπειρία, ερεθισμός, ή αντίληψη –πράγματα στενά δεμένα με την ύλη– ούτε αφηρημένη σκέψη – διανοητική δραστηριότητα που περιορίζεται στο συνδυασμό εννοιών χωρίς καμιά αναφορά στον πραγματικό κόσμο. Και όμως, η εποπτεία μπορεί από μόνη της να παράγει κάποιο είδος συνθετικής γνώσης. Γι' αυτό, ήταν ένας δυναμίτης στα θεμέλια της κλασικής φιλοσοφίας. Συνέδεε τη νόηση με την υλική πραγματικότητα και έθετε προϋποθέσεις στην αφηρημένη σκέψη. Το φυτίλι αυτού του δυναμίτη το άναψε αργότερα ο Μαρξ.

Οι έννοιες ύλη και πνεύμα, λοιπόν, υποκαταστάθηκαν από τις έννοιες γνωστικό αντικείμενο και νόηση. Το πρόβλημα όμως δεν ήταν αυτό. Το πρόβλημα ήταν η σχέση της ύλης με το πνεύμα. Φυσικά, η ύλη είναι κάτι το ξεχωριστό από τον άνθρωπο αλλά αυτό που ονομάζουμε πνεύμα υφίσταται μόνο μέσα στην σκέψη μας, δεν υπάρχει άλλη εκδήλωσή του. Αυτό υπονοούσε ο φιλοσοφικός ελιγμός του Καντ. Αλλά απ' την στιγμή που οι θεολόγοι ισχυρίζονταν την ύπαρξη ενός πνευματικού, ασώματος και ξεχωριστού από την σκέψη μας Θεού, έπρεπε να δοθεί μια απάντηση στο έδαφος της οντολογίας και όχι της γνωσιολογίας. Ο Χέγκελ, για να δώσει μια τέτοια απάντηση και για να την δώσει στο ορισμένο αυτό έδαφος, οντολογικοποίησε την γνωσιολογία. Δημιούργησε μια φιλοσοφία, στην οποία οι

λειτουργίες του νου, της σκέψης μας, ταυτίζονται με ό,τι συνολικά υπάρχει, είναι οι ίδιες οι φυσικές διαδικασίες. Έτσι, δεν χρειαζόταν καν απάντηση στο ζήτημα, αφού η ύλη εξαφανιζόταν πάλι μέσα στη συνείδηση, η οποία –αυτήν τη φορά– κάλυπτε τα πάντα. Ο Μαρξ εισηγήθηκε μια νέα θέση, σύμφωνα με την οποίαν η σχέση της ύλης με το πνεύμα μπορεί να καθοριστεί μόνο στο πλαίσιο της ανθρώπινης πράξης. Φυσικά, σύμφωνα με την «κλασσική» φιλοσοφία, η πρακτική δραστηριότητα του ανθρώπου είναι παρεπόμενο της ύπαρξης των ιδεών. Αυτό είναι σωστό από μια στατική, συγχρονική άποψη. Η στατικότητα διατρέχει τη φιλοσοφία, την διαποτίζει και την καθιστά ανενεργό απέναντι στην ιστορία. Λόγου χάρη, αν η παραγωγή ενός αντικειμένου ή ενός εργαλείου, θεωρηθεί από την άποψη του μηχανισμού με τον οποίον γίνεται σε μια συγκεκριμένη στιγμή, τότε η πράξη από μόνη της δεν λέει τίποτα. Για να φτιάξει ο οποιοσδήποτε άνθρωπος κάτι, σχεδόν πάντα σχηματίζει στο νου του μια φανταστική εικόνα του τελικού προϊόντος και έπειτα προσπαθεί να δώσει στο υλικό αυτήν τη φανταστική μορφή. Σχεδόν πάντα τα καταφέρνει με τις ανάλογες υποχωρήσεις βέβαια. Αυτή η διαδικασία είναι μόνο η μία όψη της παραγωγικής διαδικασίας. Είδαμε πώς εφάρμοσε ο Πλάτωνας το μοντέλο της παραγωγής αντικειμένων στο οντολογικό πρόβλημα, για να καταλήξει σε έναν ουράνιο κόσμο ιδεών και πώς επινόησε την πρώτη μορφή του όντος, στο οποίο οι χριστιανοί θα αναγνώριζαν αργότερα τον Θεό τους.

Από αυτή την συγχρονική σκοπιά λοιπόν –και μόνο σε ό,τι αφορά τη διαδικασία παραγωγής αντικειμένων– η πράξη δεν σημαίνει τίποτα χωρίς ιδέες, σκέψεις. Ωστόσο, η πραγματικότητα δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια συγκεκριμένη δραστηριότητα, όπως το νοεόν, η επεξεργασία και παραγωγή ιδεών, πνευματικών εικόνων. Η πραγματικότητα περιλαμβάνει πολλές άλλες διαδικασίες, οι περισσότερες από αυτές πολύπλοκες. Εξάλλου, η απομόνωση μιας χρονικής στιγμής δεν είναι κάτι τόσο εύκολο όσο η απομόνωση μιας περιοχής του διαστήματος. Ό,τι είναι η αρχή μιας συγκεκριμένης, σύγχρονης μας διαδικασίας, μπορεί να είναι το τέλος μιας προηγούμενης. Από αυτή την άποψη, το μόνο σταθερό έδαφος είναι η πράξη. Αυτή αποτελεί το μοναδικό έδαφος, πάνω στο οποίο μπορεί να σταθεί το πραγματικό, υλικό υποκείμενο της γνώσης, ο άνθρωπος με σάρκα και οστά. Τώρα, αν εγκαταλείψουμε την εποπτική μας στάση απέναντι στον κόσμο, αν σταματήσουμε να πιστεύουμε πως τα πάντα αρχίζουν απ' την στιγμή που αποφασίζουμε, σαν γνωστικά υποκείμενα, να δεχθούμε και να επεξεργαστούμε τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος, η υπόθεση παίρνει άλλη τροπή. Ξαφνικά, βρισκόμαστε εδώ, σαν άνθρωποι, σαν υποκείμενα και αισθανόμαστε πως αν δεν υπήρχαμε δεν θα υπήρχε και ο κόσμος. Αυτό είναι το νόημα κάθε ιδεαλισμού. Πρόκειται –κατά κάποιον τρόπο– για μια παιδική, διαισθητική προσπάθεια συνολικοποίησης όλων όσων υπάρχουν γύρω μας και μέσα μας, στη βάση της πρά-

ξης, της δραστηριότητας. Ο ιδεαλισμός είναι ένας πρωτόγονος υλισμός που αντιστρέφει τον κόσμο, γιατί η ματιά του είναι στατική, συγχρονική. Όμως, αν στρέφουμε το βλέμμα στον ίδιο τον εαυτό μας, ασφαλώς θα αναρωτηθούμε πώς γίνεται να βρισκόμαστε τώρα εδώ. Δεν μπορεί να είμαστε μια υλοποίηση της σκέψης μας, δεν γίνεται να ιδρυθήκαμε, να πλαστήκαμε σαν υποκείμενα την ίδια στιγμή που η σκέψη μας αποφάσισε να γνωρίσει τον κόσμο. Όλα αυτά είναι παράλογα. Προφανώς, είμαστε αποτελέσματα κάποιας άλλης διαδικασίας· οπωσδήποτε προηγούμενης. Αυτή η διαδικασία έχει σχέση με τον κόσμο που μας περιβάλλει και στον οποίον ανήκουμε. Πώς ανήκουμε όμως σ' αυτόν; Με τις δραστηριότητές μας, οι οποίες είναι ήδη από μόνες τους μια φυσική διαδικασία. Άλλωστε, ακόμη και η πιο απλή, παθητική στάση του ανθρώπου απέναντι στον κόσμο: η υποδοχή των ερεθισμάτων από τις αισθήσεις του, είναι ήδη μια δραστηριότητα, όπως καταδεικνύει η νευρολογία. Το πιο κοντινό πράγμα στο υποτιθέμενο «πνεύμα» βρίσκεται στο κεφάλι μας, είναι οι σκέψεις μας. Συνεπώς, ακόμη και αν υποθέσουμε πως υπάρχουν άλλα πνευματικά όντα εκτός από τις ίδιες τις σκέψεις μας, δεν μπορούμε να εντοπίσουμε την αλήθεια τους παρά μόνο στην περιοχή όπου ο άνθρωπος συνδέεται με το περιβάλλον του. Αυτή η περιοχή είναι η πράξη. Την πράξη δεν πρέπει να την αντιληφθούμε με την περιορισμένη έννοια της επιβολής του ανθρώπου πάνω στο περιβάλλον ή με την συγκεκριμένη έννοια της με-

ταβολής μιας κοινωνικής κατάστασης. Πρέπει να την αντιληφθούμε σαν τρόπο ύπαρξης του ανθρώπου, σαν το σύνολο των κινήσεων που εκτελεί το σώμα του, συμπεριλαμβανομένου του εγκεφάλου. Πολλές από αυτές τις κινήσεις στρέφονται καταπάνω στο περιβάλλον, με σκοπό να το μεταβάλλουν, αλλά αυτό που τώρα, αυτή την στιγμή, είναι μια πράξη, λίγο πριν ήταν σκέψη, αποτέλεσμα μιας άλλης προηγούμενης δραστηριότητας της ύλης. Η πράξη είναι μέγεθος διαχρονικό, δεν υφίσταται έξω από τον χρόνο. Αν της αφαιρέσουμε την χρονικότητα, μεταβάλλεται αυτόματα σε μιαν άκαμπτη αφηρημένη έννοια, ανίκανη να περιγράφει και να ερμηνεύσει οτιδήποτε, γίνεται εποπτεία. Αυτό είναι το νόημα του διαλεκτικού μαρξιστικού υλισμού. Η πράξη δεν υποκαθιστά την έννοια της εποπτείας. Η εποπτεία είναι μόνο ένα είδος πράξης και γι' αυτό δεν μπορεί να ερμηνεύσει –ούτε από μόνη της ούτε ως «τροφοδότης» της αφηρημένης λογικής νόησης– το εξαιρετικό φαινόμενο της σύμπτωσης των σκέψεων του ανθρώπου με τα αντικειμενικά γεγονότα. Μπορεί να φθάσει μόνο μέχρι την περιγραφή των φαινομένων. Το θεμέλιο της ανθρώπινης ύπαρξης είναι η πράξη. Αυτό εισηγείται ο Μαρξ και γι' αυτό η παρέμβασή του άλλαξε εντελώς τη φύση της φιλοσοφίας ή τουλάχιστον αυτό που οι φιλόσοφοι μέχρι τότε θεωρούσαν φύση της.

4. Ο Μαρξ αναφέρεται κυρίως στις απόψεις που εκθέτει ο Φούερμπαχ στο ένατο κεφάλαιο του πρώτου μέρους

του βιβλίου του *Η Ουσία του Χριστιανισμού*. Εκεί, μεταξύ άλλων αναφέρονται τα εξής: «Η διδασκαλία της Δημιουργίας έχει την πηγή της στον Ιουδαϊσμό – είναι όντως η χαρακτηριστική, η θεμελιώδης διδασκαλία της ιουδαϊκής θρησκείας. Όπως και να έχει, η αρχή, η οποία στηρίζεται πάνω σ' αυτό το θεμέλιο, δεν είναι η αρχή της υποκειμενικότητας, αλλά πολύ περισσότερο η αρχή του εγωισμού. Η ιδιαίτερη σημασία της σχετικής με τη Δημιουργία διδασκαλίας, ορθώνεται αποκλειστικά πάνω σ' αυτό το θεμέλιο, εκεί που ο άνθρωπος κάνει τη Φύση απλό υπηρέτη της βούλησης και των αναγκών του, την υποβιβάζει μέσα στη νόησή του σε απλή μηχανή, σε ένα προϊόν της βούλησης. Τώρα μπορεί να κατανοήσει την ύπαρξή του, αφού την εξηγεί και την ερμηνεύει σαν κάτι έξω από τον ίδιο τον εαυτό του, σύμφωνα με τα συναισθήματα και τους συλλογισμούς του. Το ερώτημα «Από πού έρχεται η Φύση ή ο κόσμος;» προϋποθέτει την απορία για το γεγονός του υπάρχειν ή το ερώτημα «Γιατί υπάρχει ό,τι υπάρχει;». Όμως αυτή η απορία, αυτό το ερώτημα ορθώνεται μόνο εκεί που ο άνθρωπος έχει ξεχωρίσει τον εαυτό του από τη Φύση και την έχει ήδη κάνει ένα απλό αντικείμενο της βούλησής του. Έχει δίκιο ο συγγραφέας του *Βιβλίου της Σοφίας* (*Σοφία Σολομώντος*) όταν λέει πως οι ειδωλολάτρες δεν μπόρεσαν να φτάσουν στην ιδέα του Δημιουργού επειδή θαύμαζαν την ομορφιά του κόσμου. Η Φύση κλείνει μέσα της τον ίδιο τον σκοπό της, είναι η ίδια θεμέλιο της ύπαρξής της, στο νου εκείνου που

την βλέπει όμορφη και έτσι δεν γεννιέται μέσα του το ερώτημα: «Γιατί υπάρχει ό,τι υπάρχει;» Η Φύση και ο Θεός ταυτίζονται στη συνείδησή του, στην αντίληψη που έχει για τον κόσμο. Η Φύση, όπως την αισθάνεται, είναι οπωσδήποτε κάτι που κάποτε γεννήθηκε, όχι όμως κάτι που δημιουργήθηκε με την θρησκευτική έννοια, όχι ένα αυθαίρετο προϊόν. Αυτό το «γεννήθηκε» δεν έχει τίποτα κακό. Η γέννηση δεν σημαίνει γι' αυτόν κάτι οπωσδήποτε ακάθαρτο, ανίερο· και οι θεοί του οι ίδιοι γεννήθηκαν κάποτε. Η παραγωγική δύναμη είναι γι' αυτόν η πρωταρχική δύναμη: γι' αυτό θέτει ως αρχή της φύσης μία από τις δυνάμεις της – μια πραγματική, παρούσα, ορατή, ενεργό δύναμη, ως αρχή της πραγματικότητας. Έτσι σκέφτεται ο άνθρωπος, όταν η σχέση του με τον κόσμο είναι αισθητική ή θεωρητική – δεδομένου ότι η θεωρητική ματιά υπήρξε πρωταρχικά αισθητική ματιά, πρώτη φιλοσοφία– και όταν η ιδέα του κόσμου είναι γι' αυτόν η ίδια η ιδέα του σύμπαντος, του μεγαλείου, του ιερού. Μόνον όταν μια τέτοια θεωρία είναι αρχή ζωής μπορούν να συλληφθούν και να εκφραστούν σκέψεις όπως αυτή του Αναξαγόρα: Ο άνθρωπος γεννήθηκε για να θαυμάζει τον κόσμο.

Η σκοπιά της θεωρίας είναι η σκοπιά της αρμονίας με τον κόσμο. Η υποκειμενική δραστηριότητα, στο πλαίσιο της οποίας ο άνθρωπος μένει ικανοποιημένος με τον ίδιο του τον εαυτό, επιτρέπει το ελεύθερο παιχνίδισμα, είναι η αισθητηριακή φαντασία καθεαυτή. Ο άνθρωπος ικανοποιεί-

ται απόλυτα με τη Φύση, γι' αυτό την αφήνει ν' αναπαύεται γαλήνια και ρίχνεται να φτιάξει πύργους στα σύννεφα, ποιητικές κοσμογονίες, αποκλειστικά με φυσικά υλικά. Αντίθετα, όταν τοποθετεί τον εαυτό του στην πρακτική σκοπιά και κοιτάζει τον κόσμο από εκεί, και ακόμη όταν –κυρίως τότε– κάνει την πρακτική σκοπιά θεωρία, σπάζει το δεσμό του με τη Φύση – την μετατρέπει σε αξιοθρήνητο υποχείριο των εγωιστικών ενδιαφερόντων του, του πρακτικού εγωισμού του. Η θεωρητική έκφραση της εγωιστικής, πρακτικής σκοπιάς, σύμφωνα με την οποία η Φύση δεν είναι τίποτα καθεαυτή, μπορεί να συμπυκνωθεί ως εξής: η Φύση ή αλλιώς ο κόσμος έχει κατασκευαστεί, έχει δημιουργηθεί, είναι προϊόν μιας εντολής. Ο Θεός είπε: «Γεννηθήτω κόσμος» και εκείνος έσπευσε να παρουσιαστεί αμέσως, ακολουθώντας τη διαταγή του.

Η ωφελιμότητα είναι η θεμελιώδης αρχή της ιουδαϊκής σκέψης. Η πίστη σε μια ιδιαίτερη Θεία Πρόνοια είναι το κύριο χαρακτηριστικό της ιουδαϊκής πίστης –η πίστη στην Πρόνοια είναι η πίστη στο Θαύμα– όμως η πίστη στο Θαύμα υπάρχει εκεί που η Φύση συλλαμβάνεται μόνο σαν ένα αντικείμενο της αυθαιρεσίας, του εγωισμού, ο οποίος την χρησιμοποιεί αποκλειστικά σαν ένα όργανο της βούλησης και της ικανοποίησής του. Το νερό πότε χωρίζεται και πότε συγκεντρώνεται σε μιαν ενιαία μάζα, η σκόνη γίνεται πέτρα, ένα ραβδί γίνεται φίδι, τα ποτάμια ματώνουν, ο ξερόβραχος βγάζει νερό· φως και σκοτάδι υπάρχουν την ίδια

στιγμή στο ίδιο μέρος, την μια ο ήλιος σταματά, την άλλη κινείται ανάποδα, και όλες αυτές οι ανατροπές της Φύσης γίνονται για το καλό του Ισραήλ, με αποκλειστική εντολή του Γιαχβέ, ο οποίος δεν ενδιαφέρεται παρά μόνο για το Ισραήλ και δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια προσωποποίηση της εγωπάθειας των Ισραηλιτών – των Ισραηλιτών που αποκλείουν όλα τα άλλα έθνη– η απόλυτη μισαλλοδοξία, η μυστική ουσία του μονοθεϊσμού. [...]

Οι Έλληνες κοίταξαν τη Φύση με θεωρητική ματιά – άκουσαν ουράνια μουσική στην αρμονική πορεία των άστρων– είδαν τη Φύση να πετάγεται από τον αφρό του γεννήτορα ωκεανού σαν Αναδυόμενη Αφροδίτη. Αντίθετα, οι Ισραηλίτες έριξαν πάνω στη Φύση μια ματιά γαστριμαργική – την αισθάνθηκαν μόνο με τον ουρανίσκο τους, συνειδητοποίησαν τον Θεό τρώγοντας μάννα. Ο Έλληνας δόθηκε στη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, στις καλές τέχνες, στη φιλοσοφία – ο Ισραηλίτης δεν προχώρησε πέρα από την διατροφική άποψη για τη θεολογία. «Το βράδυ θα φάτε κρέας και το πρωί θα χορτάσετε με φωμί και θα μάθετε πως εγώ είμαι ο Κύριος, ο Θεός σας» (Έξοδος: 16:12). «Και προσευχήθηκε ο Ιακώβ και έλεγε η προσευχή του πως αν ο Θεός είναι με το μέρος του και τον κρατήσει στον δρόμο και δεν χαθεί και του δώσει φαΐ να φάει και ρούχο να ντυθεί, και αν επιστρέφει εν ειρήνη στο σπίτι του πατέρα του, τότε ο Κύριος θα είναι ο Θεός του» (Γένεσις: 18:20). Η διατροφή είναι η σοβαρότερη πράξη ή τελετή στην ιουδαϊ-

κή θρησκεία. Με τη διατροφή, ο Ισραηλίτης εορτάζει και ανανεώνει την πράξη της δημιουργίας. Με τη διατροφή, ο άνθρωπος δηλώνει πως η Φύση είναι κάτι ασήμαντο».

Αν προσπεράσουμε την φραστική επιθετικότητα κατά των Ισραηλιτών, δείγμα μιας κοινότοπης προκατάληψης που ταυτίζει την ακραία αριστοκρατική νοοτροπία μιας ηγετικής κάστας Ισραηλιτών με την «φυχή» του Ισραήλ, θα πρέπει να παραδεχθούμε πως το παραπάνω κείμενο περιέχει μερικές πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για την καλλιτεχνική συνείδηση. Εύκολα μπορούμε να δούμε μέσα του τα πρώτα δείγματα της αισθητικής ερμηνείας του πολιτισμού, που επιχείρησε αργότερα ο Νίτσε. Εύκολα μπορούμε να ξεχωρίσουμε σπέρματα ιδεών που έφθασαν –θετικά ή αρνητικά– μέχρι τους υπαρξισμούς του 20ού αιώνα. Ο Φόουερμπαχ δεν ήταν ασήμαντος διανοητής ούτε ασήμαντη πένα. Και όμως, οι απόψεις του οδηγούν σχεδόν πάντα σε παιδαριώδεις παραλογισμούς. Γιατί είναι δείγμα παιδικότητας, με την έννοια της ανωριμότητας, να ξεκινάς τη μελέτη ενός φαινομένου, να βαδίζεις με λογικά βήματα, να αποκαλύπτεις σημαντικές αλήθειες και όταν βρεθείς μπροστά τους, να παρατάς τη δουλειά και να δίνεσαι σε «εμπνευσμένα» λογύδρια. Είναι ένα είδος αλλοτρίωσης, αποδεκτό και ίσως απαραίτητο στην ποίηση, η οποία δημιουργεί συμβολικές πραγματικότητες, αλλά προβληματικό για την επιστημονική ερμηνεία και τη μεθοδική μεταβολή του κόσμου.

Τελικά, τα παράλογα συμπεράσματα του Φούερμπαχ εξαρθρώνονται από την ασταθή βάση της σκέψης του. Το θέμα του παραπάνω κειμένου είναι ο σχηματισμός της έννοιας της δημιουργίας στο νου του ανθρώπου. Ο συγγραφέας κάνει το λάθος να θεωρήσει πως η έννοια της δημιουργίας έχει την προέλευσή της αποκλειστικά στον ιουδαϊσμό. Λίγο παρακάτω, αντιπαρατάσσει την «Ελληνική» έννοια της γένεσης, στην «Ιουδαϊκή» έννοια της δημιουργίας. Θεωρεί αυτές τις δύο έννοιες ως ουσιωδώς διαφορετικές. Περιγράφοντας τις διαφορές τους, φαίνεται αμέσως πως είναι η ίδια έννοια από διαφορετικές σκοπιές. Το αντιπαρέρχεται. Όταν χρειάζεται να καθορίσει τη διαφορά ανάμεσα στις δύο έννοιες, μετατρέπει τις σκοπιές σε ουσίες και τις ουσίες αυτές τις ταυτίζει με τις υποτιθέμενες διαφορετικές ουσίες των ψυχών των δύο λαών. Το τι είναι αυτές οι ψυχές, αποτελεί μυστήριο, αλλά ο αναγνώστης μπορεί εύκολα να καταλάβει πως έχουν σχέση με την αρχαία ψυχή, αυτή την μυστηριώδη οντότητα που έπαιρνε στα μάτια των πρωτογόνων τεράστιες, αφύσικες, μαγικές διαστάσεις. Γι' αυτό ο συγγραφέας παρακάμπτει τα επιστημονικά στοιχεία, τα σχετικά με τη διατροφή στους αρχαίους πολιτισμούς. Παρακάμπτει το γεγονός πως η διατροφή παίζει σημαντικότερο ρόλο σε κάθε τελετουργία, κάθε θρησκείας. Δεν υπάρχει λαός που να μην προσδοκά τη διατροφή του απ' τον Θεό ή τους Θεούς του. Από εδώ ξεκινά η μαγεία και προχωρά για να γίνει θρησκεία. Τα ομηρικά έπη είναι γεμάτα από

τριών λογιών δραστηριότητες: διατροφή, διάλογος, μάχη. Η βουλιμία των Ελλήνων δεν ήταν διαφορετική από τη βουλιμία των Ιουδαίων. Απλά εκφράστηκε με διαφορετικό τρόπο. Όμως ο Φόουερμπαχ έχει ήδη μπερδευτεί μέσα στη λανθασμένη μέθοδό του. Προσπαθεί να εντοπίσει την ουσία ενός διανοητικού φαινομένου, προϋποθέτοντας ένα γνωστικό αντικείμενο: τη φύση, ένα γνωστικό υποκείμενο: τον άνθρωπο και μια νόηση, ένα πνευματικό εργαλείο με το οποίο είναι εφοδιασμένος ο άνθρωπος. Έτσι, η θρησκεία γεννιέται με την *εποπτεία* του αντικειμένου από το υποκείμενο. Ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο παράγοντες δεν υπάρχει παρά μόνο γνωστική σχέση. Οι πνευματικές κατηγορίες του Ιουδαίου –τα αρχικά, θεμελιώδη σχήματα μέσω των οποίων προσλαμβάνει τη φύση– είναι εντελώς διαφορετικές από τις πνευματικές κατηγορίες του Έλληνα. Έτσι, από την *εποπτεία* του ιδίου αντικειμένου, της φύσης, παράγονται δύο διαφορετικές έννοιες. Συνεπώς, οι ουσίες των διαφορετικών αυτών εννοιών, της δημιουργίας και της γένεσης, βρίσκονται στη διαφορετική σύνθεση, στη διαφορετική φύση της σκέψης των δύο λαών. Και έτσι, προβάλλουν αναπόφευκτα δύο είδη ανθρώπων. Ξεκινώντας να ερμηνεύσει την θρησκεία με βάση τον άνθρωπο, έφτασε στο σημείο να διασπάσει την ίδια την έννοια του ανθρώπου. Κρύβει μια μεγάλη δύναμη αυτό το λάθος του Φόουερμπαχ. Πραγματικά, η έννοια άνθρωπος δεν είναι παρά μια νοητική κατασκευή. Υπάρχουν μόνο συγκεκριμένοι άνθρωποι. Όμως με

τον τρόπο που θέτει το ζήτημα ο Φούερμπαχ, κάθε ξεχωριστός άνθρωπος θα πρέπει να είναι μια μικρή ανθρωπότητα και κάθε λαός ένα ολόκληρο σύμπαν. Το να θεωρείς τον αυθαίρετο Θεό του μονοθεϊσμού ως μια νοητική κατασκευή του ανθρώπου, είναι σωστό. Αν η εκ του μηδενός δημιουργία της φύσης θα μπορούσε –ενδεχομένως– να θεωρηθεί ως ένα είδος διαστροφής, τότε συμφωνούμε πως η ίδια η έννοια του Θεού είναι ένας παραλογισμός και ο παραλογισμός αυτός μόνο σαν ανθρώπινη κατασκευή μπορεί να κατανοηθεί. Όμως το ν' αποδέχεσαι όλα αυτά σαν αυθαίρετα προϊόντα της διαστροφής ενός λαού, είναι ακόμη πιο παράλογο. Ο παραλογισμός ξεκινά από το γεγονός πως ο Φούερμπαχ προσπαθεί να ερμηνεύσει το θρησκευτικό φαινόμενο με όρους αφηρημένους, αποκομμένους μεταξύ τους. Ο άνθρωπος ανοίγει ξαφνικά τα μάτια του, βλέπει τη φύση και καθώς είναι ήδη πνευματικά ολοκληρωμένος, αρχίζει να την σκέφτεται και να την ερμηνεύει. Πρόκειται για εκείνη την παιδαριώδη διαισθητική τακτική, την οποία επισημάναμε ήδη. Στην πραγματικότητα, ο άνθρωπος έμαθε να βλέπει και να σκέφτεται, στο πλαίσιο της φυσικής ανάπτυξης. Μεγάλωσε κατά κάποιον τρόπο μαζί με τη φύση. Η πάλη της επιβίωσης τον βελτίωσε ως σκεπτόμενο ζώο και το θρησκευτικό φαινόμενο είναι ένα από τα αποτελέσματά αυτής της βελτίωσης, μια από τις προσπάθειες του ανθρώπου να κατανοήσει και να μεταβάλει το περιβάλλον του, δηλαδή.

5. Ο αποχωρισμός του ανθρώπου από τα προϊόντα των νοητικών και σωματικών δραστηριοτήτων του χαρακτηρίζεται ως αλλοτρίωση. Το φαινόμενο έχει συναισθηματικές, γνωστικές και συμπεριφορικές πλευρές. Το υποκείμενο εκδηλώνει απάθεια, έντονη αποστροφή και επιθετικότητα για κάποια ή κάποιες όψεις της ζωής, οι οποίες σε αντίθετη περίπτωση θα μπορούσαν να ήσαν ενδιαφέρουσες. Τον όρο, που χρησιμοποιείται σήμερα ευρύτατα από τις επιστήμες με αντικείμενο τον άνθρωπο, τον εισήγαγε στη φιλοσοφία ο Χέγκελ, ισχυριζόμενος πως ο άνθρωπος, αν δεν αποκτήσει συνείδηση του εαυτού του, μέσω του «απολύτου πνεύματος» –μιας μοναχικής, μοναδικής, ενστικτώδους, απόλυτα προσωπικής και τελικά αυτάρκους πνευματικής ύπαρξης, η οποία εμπεριέχει όλη την πραγματικότητα– εύκολα μπορεί να καταντήσει εντελώς ξένος προς τη φύση. Αν προσπαθήσουμε να κοιτάξουμε την έννοια του Χέγκελ με θετικούς όρους, θα δούμε πως ο μεγάλος φιλόσοφος την χρησιμοποίησε για να περιγράψει ένα φαινόμενο πολύ συνηθισμένο κατά τη διαδικασία σχηματισμού της ανθρωπίνης συνείδησης. Για να συνειδητοποιήσουμε το παραμικρό, είμαστε αναγκασμένοι να μετατρέψουμε τις πρωτογενείς, ακαθόριστες αλλά συναισθηματικά «γεμάτες», «χορταστικές» εντυπώσεις που μας προκαλεί το περιβάλλον, σε σημεία. Αυτό γίνεται πρώτα πρώτα με την γλώσσα. Έτσι, ένα κομμάτι του εαυτού μας –γιατί τα αισθήματά μας είναι πάντα ένα κομμάτι του εαυτού μας– τα τοποθετούμε έξω

από εμάς. Είναι μια διαδικασία σταθεροποίησης των εμπειριών μας και μετατροπής τους σε κοινωνικά, επικοινωνιακά αξιοποιήσιμα μεγέθη. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας διαδικασίας, τα αισθήματα χάνουν κάτι από την πληρότητα, τη «χορταστικότητα» τους, γίνονται κατά κάποιον τρόπο ξένα προς εμάς. Ο Χέγκελ προσπάθησε να δείξει έναν δρόμο επιστροφής σ' αυτή την χαμένη πληρότητα αλλά τελικά έδειξε μόνο έναν τρόπο φιλοσοφικής και καλλιτεχνικής αυτογνωσίας, που «πάσχει» από αλλοτρίωση, γιατί δεν έχει συνείδηση του ίδιου του πνευματικού μηχανισμού του. Από την άλλη πλευρά, ο Φούερμπαχ έδωσε έμφαση στους πρακτικούς κινδύνους που συνεπάγεται η αποστασιοποίηση του υποκειμένου από τα πνευματικά και υλικά προϊόντα του. Ο Μαρξ κινήθηκε σ' αυτή την γραμμή, επισημαίνοντας πως οι συνθήκες της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, αφαιρούν από τη ζωή των εργατών κάθε νόημα, γιατί τους κρατούν μακριά από τους συναδέλφους, τα προϊόντα και τελικά τους ίδιους τους εαυτούς τους. Για να δούμε ένα παράδειγμα αυτής της αλλοτρίωσης δεν χρειάζεται παρά να κοιτάξουμε τι γίνεται με τις διαδικασίες συγκρότησης ενός υποκειμένου, μιας προσωπικότητας, στις σύγχρονες κοινωνίες. Θα μπορούσαμε να πούμε πως στον ανεπτυγμένο κόσμο οι άνθρωποι ευημερούν υλικά. Η οικονομική τους κατάσταση είναι πολύ καλύτερη από την κατάσταση των ανθρώπων των αρχών του 20ού αιώνα. Αν ρίξουμε όμως μια ματιά στην πνευματική και συναισθηματική κατάστασή

τους, τα πράγματα φαίνονται διαφορετικά. Ο σημερινός μέσος άνθρωπος είναι ένα ανώτερο θηλαστικό, που διαθέτει περισσότερα αγαθά από τον μέσο αγρότη του Μεσαίωνα αλλά αποτελεί σκιά ανθρώπου μπροστά του, σε σχέση με τη δυνατότητά του να μεταμορφώνει τον ίδιο του τον εαυτό, να εξελίσσεται πνευματικά. Ο ψυχικός του κόσμος έχει απίστευτο πλάτος, αλλά μικρό βάθος. Σαν να λέμε, τα στοιχεία του είναι πολύ χαλαρά συνδεδεμένα, δεν έχουν ρίζες και μετακινούνται εύκολα. Στο επίπεδο των «κοινωνικών» λεγομένων αντιλήψεων, η χαλαρότητα ίσως να είναι αρετή –κάνει τους ανθρώπους πιο συγκαταβατικούς– αλλά στο ψυχολογικό επίπεδο, η χαλαρότητα είναι ψυχοπαθητική εκδήλωση. Το πρόβλημα αυτό το δημιουργεί το περιβάλλον μέσα στο οποίο σχηματίζονται και αναπτύσσονται οι προσωπικότητες των σημερινών ανθρώπων. Ο σύγχρονος πολιτισμός συντηρεί δύο πρότυπα ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας. Το ένα διδάσκει την υποταγή στις απαιτήσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος και την επιβραβεύει με μια σχετική υλική ευημερία. Οι συνθήκες παραγωγής απαιτούν πειθήνιους εργαζόμενους, ικανούς να εκτελέσουν με ακρίβεια τα προγράμματα που καταστρώνουν οι λίγοι κάτοχοι των πληροφοριών. Έτσι, το πρώτο αυτό πρότυπο έχει μεγάλη πέραση στους εκπαιδευτικούς θεσμούς και προετοιμάζει τα άτομα για την ένταξή τους στην παραγωγή. (Ο προσανατολισμός της Ελληνικής εκπαίδευσης είναι μια ειδική περίπτωση, αφού η ελλη-

νική «άρχουσα» τάξη στρέφεται πρωταρχικά όχι ενάντια στη τάξη των εργαζομένων, αλλά ενάντια στο σύνολο της κοινωνίας και έτσι δεν έχει κανένα συγκεκριμένο σχέδιο για την παιδεία.) Δίπλα σ' αυτό το πρότυπο, κυκλοφορεί ένα δεύτερο, το οποίο διδάσκει την διαρκή εξέγερση ενάντια σε κάθε συμβατικότητα και υπόσχεται απολαύσεις, για τις οποίες μίλησαν με τα καλύτερα –και τα πλέον θολά– λόγια όλοι οι υπαρξισμοί του 20ού αιώνα. Οι συνθήκες συσσώρευσης των υλικών αγαθών απαιτούν δραστήριους και επινοητικούς καταναλωτές, ικανούς να προσπεράσουν τις ηθικές αναστολές και τις υλικές αντιστάσεις τους, ώστε να ικανοποιήσουν όλο και περισσότερες επιθυμίες. Γι' αυτό, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης συντηρούν ακόμη όλες εκείνες τις απόψεις που εξυμνούν την ατομική υπαρξιακή εξέγερση, και εκφράζουν με τετριμμένους κώδικες αφελή επαναστατικά ομοιώματα. Φυσικά, επειδή κάθε κοινωνία χρειάζεται μια –μικρή έστω– λογική βάση για να λειτουργήσει, η σύγχυση προοπτικής που μας συνταράζει, συγκρατεί στον πυρήνα των θεσμών μας, ένα ομοίωμα στρατευμένης ηθικής θεωρίας. Μόνον έτσι, το υποκείμενο μπορεί να παίρνει τις πιο αντιφατικές αποφάσεις, χωρίς να αποδιαιρθώνεται από τις εσωτερικές συγκρούσεις του. Στην πραγματικότητα, ούτε αυτή η σχηματική ηθική θεωρία μπορεί να κάνει κάτι το ουσιαστικό. Αποτελείται από διάφορες παραδοσιακές κοινοτοπίες, οι οποίες αναπαράγονται καθημερινά, χωρίς πραγματικές συνέπειες. Έχουν χαρακτήρα αναπαρα-

στατικό, λειτουργούν σαν πρόσκαιρες θεατρικές «καθάρσεις», αποφορτίζουν συναισθηματικά τα υποκείμενα. Γι' αυτό χρησιμοποιούνται κατά κόρον στη διαφήμιση. Δεν είναι καν ιδεολογίες, είναι πρωτόγονες διαισθήσεις, με ακαθόριστη συναισθηματική και διανοητική ισχύ. Το υποκείμενο, κάθε φορά που ενεργεί είναι ουσιαστικά ξένο προς ένα σημαντικό κομμάτι του εαυτού του. Ο εργαζόμενος συχνά υποφέρει από ενοχές για την σπάταλη καταναλωτική συμπεριφορά του, και στην προσπάθειά του να απωθήσει αυτές τις ενοχές, παράγει ψυχοπαθητικές συμπεριφορές, για τις οποίες τα γραφεία των ψυχιάτρων και των ψυχολόγων έχουν να διηγηθούν πολλά. Από την άλλη, οι ίδιοι άνθρωποι, σαν καταναλωτές, οικτίρουν τους εαυτούς τους για την εργασιακή τους κατάσταση, και προσπαθούν να επιτύχουν περισσότερες ανέσεις, με ακόμη περισσότερες επαγγελματικές δεσμεύσεις, σαν να ήταν η εργασία τους κάτι διαφορετικό από τις απολαύσεις τους, σαν να μην ήσαν όλα αυτά αποτέλεσμα δικών τους δραστηριοτήτων. Το να χρησιμοποιείς τον ίδιο σου τον εαυτό για να πετύχεις πράγματα που θα σε ευχαριστήσουν, σημαίνει πως τον αντιμετωπίζεις σαν εργαλείο και συνεπώς δεν είσαι ο εαυτός σου. Αυτό λέγεται αλλοτρίωση και είναι προϊόν του εθισμού στην εμπορευματική κουλτούρα, η οποία δεν μπορεί να διαχειριστεί τα υπάρχοντα και να λύσει τα προκύπτοντα προβλήματα του πολιτισμού που η ίδια δημιουργήσε. Οι κοινωνίες μας «εξορθολογικοποιούνται», αλλά μόνο

στους μηχανισμούς, μόνο από τεχνική άποψη. Ο παραλογισμός τριγυρνά ανάμεσά μας σαν λογική. Οι έννοιες και οι αξίες είναι φεύτικες, υπό την έννοια πως ενώ εμείς οι ίδιοι είμαστε οι δημιουργοί τους, τις αντιμετωπίζουμε σαν να αντιστοιχούσαν σε κάποιον απρόσωπο μηχανισμό που τάχα μας υπερβαίνει. Με ψευδοσυλλογισμούς προσπαθούμε να αντιμετωπίσουμε το σκοτάδι –και το φως– του μέλλοντος. Διαθέτουμε πόρους τους οποίους δεν μπορούμε να αξιοποιήσουμε για εμάς τους ίδιους και εργαλεία τα οποία δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε, για να βελτιώσουμε τους όρους της δικής μας ύπαρξης.

6. Η έννοια της ουσίας, από τυπική φιλοσοφική άποψη, αναφέρεται στο σταθερό υπαρκτικό θεμέλιο ενός αντικειμένου, το οποίο φέρει τις διάφορες ιδιότητές του και αποτελεί βάση για τους τροπισμούς, δηλαδή τους τρόπους με τους οποίους εκδηλώνεται η ύπαρξή του. Η λογική σκέψη, λόγου χάρη, είναι μια ιδιότητα του ανθρώπου, αναπόσπαστο μέρος της ουσίας του, ενώ η υπολογιστική ικανότητα είναι μόνο ένας τρόπος εκδήλωσης της ανθρώπινης ύπαρξης. Βέβαια, όλα αυτά είναι σχήματα για την περιγραφή ενός ενιαίου γεγονότος: του ανθρώπου που είναι λογικός και μπορεί να κάνει λογαριασμούς. Οι έννοιες ουσία, ιδιότητα, τροπισμός, είναι πλάσματα του νου μας, για να κάνουμε ευκολότερη την πρόσβαση στην πολύπλοκη πραγματικότητα.

Η ουσία –σαν έννοια και όχι σαν αρχαϊκή διαίσθηση–

προστέθηκε στο οπλοστάσιο της φιλοσοφίας από τον Αριστοτέλη. Ο αρχαίος ορθολογιστής θεωρούσε την ουσία ως το ίδιο το συγκεκριμένο αντικείμενο, αν του αφαιρέσουμε με την σκέψη μας, όλα τα συμπτωματικά ή τυχαία ή παροδικά χαρακτηριστικά του. Στο έργο του *Κατηγορίαι* είναι σαφής: «Η ουσία είναι η πρώτη και κυριότερη και αμεσότερη έννοια, την οποίαν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για να μιλήσουμε περί κάποιου όντος, μια έννοια που δεν μπορούμε να την αποδώσουμε σε κάποιο υποκείμενο σαν επίθετο, αλλά ούτε και βρίσκεται μέσα σε κάποιο υποκείμενο· είναι δηλαδή τούτος εδώ ο άνθρωπος, τούτο εδώ το άλογο...» Έστω και αν έχει τα προβλήματά της αυτή η τοποθέτηση, καθιστά σαφές πως η ουσία είναι μια έννοια, ένας θεμελιώδης τρόπος για να μιλήσεις για τα αντικείμενα και όχι μια ξεχωριστή ύπαρξη. Τη διάσταση αυτή την αξιοποίησε η τυπική λογική, κατοχυρώνοντας την ουσία σαν γένος γενικότατο, δηλαδή σαν μια έννοια με τόσο μεγάλο πλάτος, ώστε να μπορεί να περιλάβει όλα τα αντικείμενα. Όπως ήταν φυσικό, κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, με την καθοδήγηση του Χριστιανισμού, η ουσία—όπως όλες οι έννοιες άλλωστε—απέκτησε υπόσταση αντικειμενική, έγινε ένα κάτι που υπάρχει έξω απ' την ανθρώπινη σκέψη. Τεχνικοί λόγοι επέβαλαν τον περιορισμό του πλάτους της. Θεωρήθηκε σαν μια ακόμη ιδιότητα των πραγμάτων, κρυμμένη μες στην «καρδιά» τους, από τον «Θεό-λόγο». Ο Καντ περιόρισε την ουσία σε μια λειτουργική προϋπόθε-

ση, εκείνο το ακαθόριστο, αδιάγνωστο και πολύ γενικό «πράγμα καθ'αυτό», που απλώνεται γύρω μας και στηρίζει την αντικειμενικότητα κάθε ύπαρξης απέναντι στη νόησή μας. Ο Χέγκελ επανατοποθέτησε την ουσία, θεωρώντας την σαν επιστέγασμα της εξελικτικής διαδικασίας που δημιουργεί μιαν έννοια. Για τον Χέγκελ, η ουσία είναι μια πνευματικά νομιμοποιημένη έννοια – «τεθειμένη» (Gesetzt) είναι ο όρος που χρησιμοποιεί. Η ουσία είναι το ίδιο το «είναι», όπως φαίνεται απ' την σκοπιά του εαυτού του. Σε τελευταία ανάλυση, η ουσία είναι μια έννοια, η οποία δεν χρειάζεται κανένα προσδιορισμό, καμιά σχέση με οτιδήποτε άλλο, για να υφίσταται. Αυτή την μοναδική ιδιότητα την έχει –στην παραδοσιακή φιλοσοφία– μόνο η ίδια η ύπαρξη, το αφετηριακό, αξιωματικό γεγονός του υπάρχειν. Κατά κάποιον τρόπο επιστρέφουμε πάλι τον Αριστοτέλη, αλλά αυτήν τη φορά η παραγωγή μιας έννοιας έχει γίνει υπόθεση της ιστορίας του «απολύτου πνεύματος», το οποίο –αν δούμε τα πράγματα από θετική σκοπιά– ταυτίζεται με την ιστορία του κόσμου, της φύσης και συνεπώς του ανθρώπου. Εξάλλου, έχει αποκτήσει κίνηση και η κίνηση αυτή είναι, στην πραγματικότητα, η κίνηση που κάνει ο άνθρωπος νους όταν κατευθύνεται προς τη δημιουργία μιας οποιασδήποτε έννοιας.

Όταν ο Μαρξ παρατηρεί πως ο Φούερμπαχ εξαναγκάζεται να συλλάβει την ουσία μόνο σαν «γένος», δεν εννοεί, βέβαια, πως υπάρχουν ουσίες έξω από την ανθρώπινη σκέ-

φη, σαν κάτι κρυμμένο μέσα στα πράγματα. Ο άμεσος—και γι' αυτό πρόχειρος— τρόπος με τον οποίον εκφράζεται, θα μπορούσε να εισάγει, από το παράθυρο της μαρξιστικής φιλοσοφίας, έναν ιδεαλισμό. Αυτό έγινε κιόλας με την ίδρυση των μαρξιστικών ορθοδοξιών, που αρκετές φορές συγκρότησαν ένα σώμα υλιστικής θεολογίας για τις άμεσες ανάγκες των κομμουνιστικών κομμάτων, κατά τη διάρκεια και λίγο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Όταν ο Μαρξ, στην αρχή της 6ης Θέσης, μιλά για «ουσία» του ανθρώπου, χρησιμοποιεί τη λέξη με την τρέχουσα καθημερινή σημασία, σαν «αυτό που είναι ο άνθρωπος». Γι' αυτό, αμέσως παρακάτω, συμπληρώνει: «Η πραγματικότητά της της ανθρώπινης ουσίας είναι το ενιαίο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων». Σαν να λέμε: αυτό που είναι ο άνθρωπος έχει μόνο μία πραγματική διάσταση, την ύπαρξη μέσα στην κοινωνία.

7. Αφηρημένο άτομο [abstrakte Individuum]. Καθώς ο Φόουερμπαχ προσπαθεί να ερμηνεύσει τη δημιουργία των θρησκευτικών διανοητικών μορφωμάτων και ειδικά του Χριστιανικού μορφώματος, είναι αναγκασμένος να εξετάσει τη διανοητική συμπεριφορά των ανθρώπων. Το πρώτο λάθος του είναι πως ξεκινά από ένα άτομο, έναν πρότυπο άνθρωπο, ο οποίος υποτίθεται πως αντιπροσωπεύει την ανθρωπότητα στο σύνολό της. Το μεθοδολογικό αυτό σφάλμα είναι πολύ συνηθισμένο στον Ιδεαλισμό, όπου συστηματική σκέψη χρησιμοποιεί μόνιμα αθροιστικές έννοιες. Ο Ιδεαλισμός

μιλά για «Άνθρωπο» και εννοεί τους ανθρώπους. Μιλά για «κακό» και εννοεί το σύνολο των κακών σκέψεων και πράξεων των ανθρώπων. Σαν να λέμε, ο Ιδεαλισμός υποκαθιστά τα όντα με έννοιες και προσπαθεί να συνάγει συμπεράσματα για τη δομή και τις μεταξύ τους σχέσης, μέσω της ανάλυσης αυτών των εννοιών. Μοιραία, φθάνει στο σημείο να αρχίσει ν' αντιμετωπίζει τις έννοιες, όχι πια σαν φιλοσοφικές κατασκευές, αλλά σαν πραγματικά όντα. Η συγκεκριμένη διαδικασία, παρόλο που προέρχεται από τον πρωτόγονο πνευματισμό –την τάση των πρώτων ανθρώπων να αποδίδουν νοητική υπόσταση στα πάντα– όχι μόνο δεν εξαφανίστηκε από την συστηματική φιλοσοφική σκέψη, αλλά έγινε οργανωμένη τακτική αντιμετώπισης του κόσμου. Αυτή την τακτική ακολουθεί και ο Φόουερμπαχ, που αντί να εξετάσεις τους πραγματικούς ανθρώπους, εξετάζει ένα φανταστικό άτομο, από το οποίο λείπουν όλα τα ζωντανά χαρακτηριστικά: είναι εντελώς αφηρημένο, του έχουν αφαιρεθεί οι πραγματικές σχέσεις με τα άλλα άτομα και τον κόσμο, είναι μόνο μια έννοια, η έννοια «Άνθρωπος». Το πρόβλημα έγκειται στο γεγονός πως αυτή η έννοια έχει αντικαταστήσει τους πραγματικούς ανθρώπους και αντιμετωπίζεται από τον Φόουερμπαχ, σαν να είναι ένα ζωντανό ον, που μάλιστα δημιουργεί και θρησκεία. Αυτό είναι το δεύτερο αναπόφευκτο λάθος.

8. Ο όρος «Αστική Κοινωνία» –«Bürgerliche Gesellschaft» στα γερμανικά, «Civil Society» στα αγγλικά, και «Société Bourgeoise» στα γαλλικά– αναφέρεται στο σύστημα κοι-

νωνικών σχέσεων, που βασίζεται στον εθελοντικό συνεταιρισμό των ανθρώπων, χωρίς την ανάμειξη του κράτους και της οικογένειας. Αυτό το σύστημα κοινωνικών σχέσεων εμφανίστηκε, κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, στην Ευρώπη και χαρακτηρίζεται από την ελεύθερη διάθεση της εργατικής δύναμης κάθε ανθρώπου, από την ελεύθερη, αυτορυθμιζόμενη οικονομική αγορά και από την επιβολή του νόμου, χωρίς εξαιρέσεις. Οι πρώτοι απολογητές της αστικής κοινωνίας, όπως ο Χομπς [Thomas Hobbes, 1588-1679] και ο Ρουσσώ [Jean-Jacques Rousseau, 1712-1778], την αντιμετώπισαν σαν μιαν έκφραση της ανθρώπινης φύσης και προσπάθησαν να βρουν τρόπους προστασίας της. Υποτίθεται πως ο άνθρωπος έχει μια συγκεκριμένη φύση, μια συγκεκριμένη ουσία, την οποία εκδηλώνει στο πλαίσιο της κοινωνίας. Η αντίληψη αυτή δεν μπορεί να εξηγήσει ούτε γιατί υπάρχουν διαφορετικά κοινωνικά συστήματα, ούτε γιατί και πώς αλλάζουν. Η μόνη εξήγηση που δίνει είναι η άγνοια. Από άγνοια και στρέβλωση της πρωταρχικής φύσης τους, οι άνθρωποι σχηματίζουν άλλα κοινωνικά συστήματα.

Ο Χέγκελ κατέδειξε το γεγονός πως η ανάπτυξη και διαμόρφωση της αστικής κοινωνίας χαρακτηρίζει τον σύγχρονο κόσμο. Επεσήμανε τη διαφορά της με την μεσαιωνική κοινωνία. Εκεί, το κράτος ήταν αχώριστο από το σύστημα συγγένειας, το οποίο καθόριζε την κοινωνική θέση κάθε ανθρώπου και το ιδιοκτησιακό καθεστώς που επικρατούσε. Ο Χέγκελ είδε στην αστική κοινωνία την έκφραση μιας

ακόμη ιδέας, την οποία οι άνθρωποι δεν έχουν καταφέρει να συνειδητοποιήσουν, και στο κράτος την ίδια την αυτοσυνείδηση του απόλυτου λόγου.

Ο Ένγκελς, γράφοντας στον Μαρξ (Επιστολή 23ης Σεπτεμβρίου 1852) για τη μετάφραση του γερμανικού όρου στα αγγλικά, αναφέρει: «Η φράση μικροαστική κοινωνία, από γραμματική και από λογική άποψη, δεν αποδίδει σωστά τη γερμανική *bürgerliche Gesellschaft*, είναι σαν να μεταφράσαμε την φράση *feudale Gesellschaft* (φεουδαρχική κοινωνία) με την φράση αριστοκρατική κοινωνία. Ένας μορφωμένος Άγγλος δεν θα εκφραζόταν ποτέ μ' αυτό τον τρόπο. Θα έλεγε αστική κοινωνία ή ανάλογα με την περίπτωση, βιομηχανική και εμπορευματική κοινωνία, προσθέτοντας μια σημείωση του τύπου: Ως Αστική Κοινωνία, αντιλαμβανόμαστε εκείνο το στάδιο κοινωνικής ανάπτυξης, στο οποίο η Αστική Τάξη, η Μεσαία Τάξη, η τάξη των κεφαλαιούχων της βιομηχανίας και του εμπορίου, είναι, λίγο ως πολύ σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής, η άρχουσα τάξη, και από κοινωνική και από οικονομική άποψη. Οι φράσεις αστική κοινωνία και βιομηχανική και εμπορευματική κοινωνία, περιγράφουν το ίδιο στάδιο κοινωνικής ανάπτυξης. Εντούτοις, η πρώτη επικεντρώνεται, κατά κύριο λόγο, στο γεγονός πως η μεσαία τάξη είναι η άρχουσα τάξη και πως αντιπαράτίθεται στην τάξη της οποίας η εξουσία εκτοπίστηκε, στην φεουδαρχική αριστοκρατία, ή σε εκείνες τις τάξεις που κρατά κάτω

από την οικονομική και κοινωνική εξουσία της: το προλεταριάτο ή η τάξη των εργατών της βιομηχανίας, τον αγροτικό πληθυσμό, κλπ., κλπ. Η δεύτερη φράση περιγράφει τον τρόπο παραγωγής και διανομής των προϊόντων, ο οποίος χαρακτηρίζει αυτό το στάδιο εξέλιξης της κοινωνικής ιστορίας.

Ο αγγλικός όρος «Civil Society» (Κοινωνία των Πολιτών) ταιριάζει περισσότερο σ' αυτήν τη μορφή κοινωνικής οργάνωσης, μόνο απ' την σκοπιά των πρώτων αστών διανοουμένων, των πρώτων διαφωτιστών, γιατί επικεντρώνεται στο δικαίωμα του ελεύθερου συνεταιρισμού και στη συνεταιριστική τάση των ανθρώπων.

Για τον Μαρξ, μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης είναι κάτι πολύ περίπλοκο. Δεν περιορίζεται στην «φυσική» τάση των ανθρώπων να συνάπτουν οικονομικές σχέσεις, και στις νομικές μορφές που παίρνουν αυτές οι σχέσεις. Με αυτή την έννοια, καταλογίζει στον εποπτικό υλισμό αδυναμία να διακρίνει την πολυπλοκότητα των σχέσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στους ανθρώπους, σαν ανθρώπους, σαν πραγματικά όντα και όχι απλά σαν νομικά ή οικονομικά υποκείμενα. Έτσι, μιλάει για «ανθρώπινη κοινωνία ή η κοινωνική ανθρωπότητα». Οφείλουμε να προσέξουμε μια λεπτομέρεια, η οποία δημιούργησε προβλήματα στην εξέλιξη της κομμουνιστικής σκέψης. Ο Μαρξ δεν λέει πως θα πρέπει να επιδιώξουμε μιαν ανθρώπινη κοινωνία ή μια κοινωνική ανθρωπότητα, αλλά πως η σκοπιά, η οπτική γωνία από την οποία μελετά ο υλισμός του την κοινωνία, είναι ο άνθρωπος, το δημιούργημα και δημιουρ-

γός της κοινωνίας. Η κοινωνική μορφή που θα πρέπει να επιδιώξουμε είναι μια άλλη υπόθεση, με την οποία ασχολήθηκε αλλού. Συχνά, οι κομμουνιστές διάβασαν με δαισθητικό τρόπο την φράση του Μαρξ, δίνοντας στα οράματά τους τη μορφή ενός γενικού και αφηρημένου ανθρωπισμού. Το να δίνει κανείς στα οράματά του ανθρώπινο πρόσωπο είναι θεμιτό και σε τελευταία ανάλυση το ζητούμενο, δεδομένου ότι στόχος είναι πάντα η ανθρώπινη ευτυχία. Η πραγματικότητα όμως είναι πάντα πραγματικότητα και, όταν τα οράματα είναι αφηρημένα, γίνονται εύκολα εργαλεία δυστυχίας στα χέρια των τυράννων. Η πραγματικότητα λέει μόνο πως η κοινωνία είναι ούτως ή άλλως ανθρώπινη υπόθεση. Ανθρώπινη είναι η φεουδαρχική κοινωνία, ανθρώπινη και η αστική, υπό την έννοια πως αποτελούν δημιουργήματα του ανθρώπου. Η τακτική, σύμφωνα με την οποία αφαιρεί κανείς από τους ανθρώπους τα βασικά χαρακτηριστικά τους, τα τοποθετεί μέσα στο επίθετο «ανθρώπινος» και ύστερα το μετατρέπει σε ουσία ή φύση του ανθρώπου, είναι μια τακτική ιδεαλιστική. Το ίδιο έκαναν και οι πρώτοι αστοί διανοητές. Θεώρησαν την αστική κοινωνία σαν έκφραση της φύσης του ανθρώπου και γι' αυτό νομιμοποίησαν, στηριζόμενοι σε κάποια αφηρημένη παντοδύναμη φύση, τη συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης. Αρκετοί κομμουνιστές επιχείρησαν να επιστρέφουν σε μια τέτοια λογική. Εισηγήθηκαν τον κομμουνιστικό κοινωνικό σχηματισμό σαν «αυθεντικό» τρόπο κοινωνικής συμβίωσης, σαν αυτόν που απορρέει από τη φύση του ανθρώπου. Μα ο άνθρω-

πος δεν έχει φύση, έχει κοινωνική θέση. Η ύπαρξή του είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής του δραστηριότητας. Ο άνθρωπος δεν έχει μια «αυθεντική» πηγή. Έχει πολλές πηγές, πάντα κοινωνικά προσδιορισμένες. Γι' αυτό, η απαίτηση μιας δικαιότερης κοινωνίας δεν χρειάζεται να θεμελιωθεί πάνω σε καμιά φύση. Θεμελιώνεται πάνω στην απαίτηση των ανθρώπων για δικαιοσύνη, έτσι όπως την εννοούν, στο πλαίσιο της υλικής και πνευματικής δράσης τους. Το θεμέλιο της κοινωνίας βρίσκεται μέσα στον άνθρωπο, την ίδια στιγμή που το θεμέλιο του ανθρώπου βρίσκεται μέσα στην κοινωνία. Η φετιχοποίηση της φύσης ή της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία υπάρχει τάχα ένα ιστορικό σχέδιο εξέλιξης, μια ιστορική λογική, που χρησιμοποιεί σαν εργαλείο τη σταθερή φύση του ανθρώπου, παραμένει αλλοτρίωση. Για μια ακόμη φορά, ο άνθρωπος γίνεται ξένος απέναντι σε ένα μέρος του εαυτού του. Δεν έχει σημασία αν ο ξένος, ο άλλος, είναι Θεός, λόγος, φύση ή ιστορία. Σημασία έχει πως ο άνθρωπος δεν έχει τη μοίρα του στα χέρια του. Συχνά, οι κομμουνιστές αποκόπηκαν από την πραγματικότητα και έχασαν μεγάλες ευκαιρίες παρέμβασης στην πορεία της ανθρωπότητας, με πρακτικές, οι οποίες στηρίζονταν σε άκαμπτα συστήματα αξιολόγησης των δεδομένων. Το προκείμενο είναι η μεταβολή του κόσμου. Το τι και πώς της κοινωνίας του μέλλοντος, είναι υπόθεση πράξης. Μέσα στην πράξη τίθενται, επεξεργάζονται και φωτίζονται οι αλήθειες και τα οράματα, η αλήθεια και το φεύδος των οραμάτων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΜΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΣΤΟΝ ΛΟΥΝΤΒΙΧ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ¹

Παρίσι, 11 Αυγούστου 1844

Αγαπητέ κύριε,

μόλις σήμερα κατάφερα να βρω λίγο χρόνο, για να σας γράφω. Με την ευκαιρία, σας στέλνω ένα άρθρο μου, στο οποίο υποτυπώνονται στοιχεία της κριτικής φιλοσοφίας μου για το δίκαιο². Είναι παλιά εργασία αλλά την ξανακοίταξα, προκειμένου να αποσαφηνίσω ορισμένα σημεία της. Δεν αποδίδω καμιά ιδιαίτερη αξία σ' αυτό το δοκίμιο. Είναι όμως μια καλή ευκαιρία, για να σας εκφράσω τον απεριόριστο σεβασμό και –αν μου επιτρέπτε να χρησιμοποιώ μια τέτοια λέξη– την αγάπη που τρέφω προς το πρόσωπό σας. Οι αρχές της φιλοσοφίας του μέλλοντος (*Grundsätze einer Philosophie der Zukunft*) και η Ουσία της πίστης (*Wesen des Glaubens*)³, παρ' όλο το μικρό τους μέγεθος, είναι ό,τι σημαντικότερο στη σύγχρονη γερμανική φιλοσοφία.

Σε αυτά τα κείμενα δημιουργήσατε –ηθελμένα ή

όχι, δεν γνωρίζω— μια φιλοσοφική βάση για το Σοσιαλισμό και οι Κομμουνιστές το κατάλαβαν αμέσως. Η ενότητα των ανθρώπων, η οποία βασίζεται στις πραγματικές διαφορές τους, η ιδέα του ανθρωπίνου είδους που κατέβηκε από τα ουράνια της αφαίρεσης στην πραγματική γη, τι άλλο μπορεί να είναι παρά η ιδέα της κοινωνίας,

Δύο μεταφράσεις της *Ουσίας του Χριστιανισμού* (*Das Wesen des Christentums*), μια αγγλική και μια γαλλική, έχουν ήδη τελειώσει και επίκειται η εκτύπωσή τους. Η πρώτη θα εκδοθεί στο Μάντσεστερ. Την εποπτεία της έχει ο Ένγκελς. Η δεύτερη θα εκδοθεί στο Παρίσι. Την έκαναν ο Γάλλος καθηγητής Γκεριέ [Guerrier] και ο Γερμανός κομμουνιστής Έβερμπεκ [Ewerbeck], με τη βοήθεια ενός πεπειραμένου Γάλλου φιλόλογου.

Το βιβλίο θα δεχθεί ακαριαία επίθεση απ' όλες τις πλευρές — ο κλήρος και οι βολτεριστές⁴ αναζητούν ήδη βοήθεια από το εξωτερικό. Είναι πραγματικά αξιοσημείωτο αυτό το φαινόμενο: σε αντίθεση με ό,τι συνέβη κατά τον 18ο αιώνα, σήμερα η θρησκευτικότητα πέρασε στις μεσαίες και ανώτερες τάξεις, ενώ από την άλλη πλευρά, ο αθεϊσμός —ένας αθεϊσμός ανθρώπων που όμως αποδέχονται την ανθρωπίνη φύση τους— κατέβη-

κε μέχρι το γαλλικό προλεταριάτο. Θα έπρεπε να παρακολουθήσετε μιαν από αυτές τις συγκεντρώσεις των Γάλλων εργατών, για να εκτιμήσετε την άδολη ζωντάνια, την αριστοκρατικότητα που αποπνέουν αυτοί οι τσακισμένοι από την εργασία άνθρωποι. Οι Άγγλοι προλετάριοι έχουν προχωρήσει με μεγάλα βήματα, μα τους λείπει η καλλιέργεια των Γάλλων. Αλλά δεν πρέπει να ξεχάσω να υπογραμμίσω τις θεωρητικές αξίες των Γερμανών τεχνιτών στην Ελβετία, το Λονδίνο και το Παρίσι. Εντούτοις ο Γερμανός τεχνίτης είναι ακόμη πολύ τεχνίτης.

Όπως και να έχει το πράγμα, ανάμεσα σε αυτούς του «βαρβάρους» της πολιτισμένης κοινωνίας μας, η ιστορία διαμορφώνει το πρακτικό περιβάλλον, για τη χειραφέτηση της ανθρωπότητας.

Για μένα η διαφορά ανάμεσα στο χαρακτήρα του Γάλλου και στο δικό μας γερμανικό χαρακτήρα, μόνο σε κάποιο φουριεριστικό βιβλίο διατυπώθηκε τόσο εύστοχα και πειστικά:

«Στα πάθη του αποκαλύπτεται ολοκληρωτικά ο άνθρωπος. Είδες ποτέ κανέναν να σκέφτεται μόνο για να σκέφτεται, να θυμάται μόνο για να θυμάται, να φαντάζεται μόνο για να φαντάζεται; Σου έτυχε ποτέ τέτοια πράγμα; Όχι, προφανώς όχι!»

Επομένως η κύρια κατευθυντήρια δύναμη της φύσης και της κοινωνίας είναι η μαγική, η παθιασμένη, μη στοχαστική γοητεία. Έτσι «...ό,τι υπάρχει, άνθρωπος, φυτό, ζώο ή πλανήτης, παίρνει το ποσό της δύναμης που αναλογεί στην αποστολή του, μέσα στο σύστημα του σύμπαντος».

Και λίγο παρακάτω: «Οι δυνάμεις γοητείας είναι ανάλογες των πεπρωμένων».

Δεν δίνουν αυτές οι προτάσεις την αίσθηση πως το πάθος του Γάλλου αντιπαρατίθεται στοχαστικά στην καθαρή πρακτικότητα της γερμανικής σκέψης; Δεν σκέφτεται για να σκέφτεται, κλπ.

Στην κριτική *Φιλολογική Επιθεώρηση* (*Literatur-Zeitung*)⁶ του Βερολίνου, ο Μπρούνο Μπάουερ, φίλος μου για πολύ καιρό –μα τώρα εντελώς άγνωστός μου– έχει καταθέσει μίαν εντελώς φρέσκια απόδειξη της δυσκολίας που συναντούν οι Γερμανοί να απεγκλωβίσουν τους εαυτούς τους από τη μονομέρεια. Δεν γνωρίζω αν διαβάσατε την επιθεώρηση. Περιλαμβάνει μια αρκετά συγκαλυμμένη πολεμική κατά των απόψεών σας.

Ο χαρακτήρας της *Φιλολογικής Επιθεώρησης* μειώνεται με τον παρακάτω τρόπο: Η «Κριτική» μεταμορφώνεται σε μίαν υπερβατική οντότητα. Αυτοί οι Βερολί- νέζοι δεν αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως αν-

Θρώπους που ασκούν κριτική αλλά σαν κριτικούς που είχαν την ατυχία να είναι άνθρωποι. Επομένως αναγνωρίζουν μόνο μια πραγματική ανάγκη, την ανάγκη της θεωρητικής κριτικής. Άνθρωποι όπως ο Προυντόν [Pierre Joseph Proudhon, 1803-1865] θεωρούνται ένοχοι, επειδή ξεκινούν από κάποια «πρακτική ανάγκη». Αυτή η κριτική λοιπόν κατρακυλά σε ένα λυπηρό και υπερφίαλο διανοουμενισμό. Η συνείδηση ή αυτοσυνειδησία αντιμετωπίζεται σαν να είναι η μόνη πραγματικά ανθρώπινη ιδιότητα. Ο έρωτας, για παράδειγμα, απορρίπτεται, επειδή εκείνος που αγαπιέται δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα «γνωστικό αντικείμενο». Κάτω το γνωστικό αντικείμενο! Έτσι, αυτή η κριτική αντιμετωπίζει τον εαυτό της σαν το μόνο δραστικό στοιχείο της ιστορίας. Έρχεται αντιμέτωπη με όλη την ανθρωπότητα, που είναι μια μάζα, μια αδρανής μάζα, της οποίας η αξία έγκειται αποκλειστικά στην αντίθεσή της προς το πνεύμα. Γι' αυτό, το μεγαλύτερο έγκλημα που μπορεί να κάνει ένας κριτικός είναι να εκδηλώσει αισθήματα ή πάθη. Πρέπει να είναι και να παραμένει ένας *είρων, ψυχρός σοφός*'.

Έτσι ο Μπάουερ δηλώνει αυτολεξεί:

«Ο κριτικός δεν πρέπει να συμμετέχει ούτε στα προβλήματα ούτε στις χαρές της κοινωνικής ζωής. Δεν

πρέπει να ξέρει ούτε τη φιλία και τον έρωτα ούτε το μίσος και την κακία. Πρέπει να στήσει τον θρόνο του στη μοναξιά, εκεί που μόνο το γέλιο των Ολύμπιων Θεών ακούγεται πάνω από τα ορεινά λιβάδια και κάπου κάπου αντηχεί στα χείλη του».

Γι' αυτό, ο τόνος της *Φιλολογικής Επιθεώρησης* είναι αμερόληπτα περιφρονητικός και έτσι είναι ευκολότερο για τον ίδιο τον Μπάουερ να απορρίψει τα αποτελέσματα της εργασίας σας, απορρίπτοντας μαζί και την εποχή μας σαν κάτι που υπάρχει μόνο στα κεφάλια των άλλων ανθρώπων. Το μόνο που κάνει είναι να εντοπίζει αντιφάσεις και να βγάζει ένα περιφρονητικό «Χμ!», με επαγγελματική ικανοποίηση. Δηλώνει πως η κριτική δεν παράγει τίποτα, πως βρίσκεται πολύ ψηλά στον κόσμο του πνεύματος, για να ασχοληθεί με την παραγωγή οποιουδήποτε πράγματος. Τελικά εκφράζει απλά την ελπίδα πως: «...δεν είναι μακριά ο καιρός που το εκφυλισμένο ανθρώπινο είδος θα ορθωθεί ενάντια στην κριτική» –εδώ κριτική σημαίνει Μπάουερ & Σια– «Θα διαχωρίσουν λοιπόν αυτήν τη μάζα σε φυλές και θα δώσουν στην καθεμιά την δική της Σφραγίδα του Ζώ-ντος Θεού»⁸.

Φαίνεται πως ο Μπάουερ έχει ήδη αντιμετωπίσει τον Χριστό, εκτός συναγωνισμού. Θέλω να εκδώσω ένα

μικρό φυλλάδιο γι' αυτή την κριτική εκτροπή. Θα με εξυπηρετούσε απεριόριστα να γνωρίζω εκ των προτέρων την γνώμη σας επί του θέματος και, βέβαια, να έχω όσο το δυνατόν συντομότερα ένα σημάδι πως ζείτε, πράγμα που θα μου δώσει μεγάλη χαρά. Οι Γερμανοί τεχνίτες του Παρισιού, δηλ. όσοι από αυτούς είναι Κομμουνιστές –και είναι μερικές εκατοντάδες– οργανώνουν δυο φορές την εβδομάδα, για όλο το καλοκαίρι, διαλέξεις με θέμα την *Ουσία του Χριστιανισμού*. Τις δίνουν οι μυστικοί ηγέτες τους και έχουν μεγάλη προσέλευση. Το μικρό απόσπασμα από την επιστολή μιας Γερμανίδας κυρίας που εμφανίζεται στην επιφυλλίδα του *Εμπρός!* (*Vorwärts!*)[No. 64]⁹, εν αγνοία της συγγραφέως του, προέρχεται από μίαν επιστολή της συζύγου μου, η οποία βρίσκεται τώρα στην Τρηρ, κοντά στη μητέρα της..

Με τις θερμότερες ευχές μου για την υγεία σας.

Δικός σας

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Μαρξ βρισκόταν στο Παρίσι και ο Φόουερμπαχ στο Μπούρμπεγκ της Γερμανίας, ένα χρόνο πριν τη συγγραφή των Θέσεων για τον Φόουερμπαχ.

2. Πρόκειται για την εισαγωγή της Συμβολής στην κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου (*Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*), η οποία δημοσιεύθηκε ξεχωριστά στην επιθεώρηση Γαλλογερμανικά Χρονικά (*Deutsch-Französische Jahrbücher*) το Φεβρουάριο του 1844.

3. Ο Μαρξ εννοεί το βιβλίο *Η ουσία της πίστης στον Λούθηρο* (*Das Wesen des Glaubens im Sinn Luthers*), το οποίο εξέδωσε ο Φόουερμπαχ την ίδια χρονιά (1843) με τις *Αρχές της φιλοσοφίας του μέλλοντος*.

4. Οι οπαδοί των ιδεών του Βολταίρου (François Marie Arouet Voltaire, 1694-1778) ήσαν φιλελεύθεροι εχθροί της εκκλησίας αλλά σκεπτικιστές από θρησκευτική άποψη.

5. Οι ιδέες του ουτοπιστή φιλόσοφου Φουριέ (François Marie Charles Fourier, 1772-1837) δημιούργησαν έναν αρκετά χαρακτηριστικό «-ισμό» τόσο στη φιλοσοφία όσο και στις πολιτικές πρακτικές που ακολούθησαν αρκετές κοινότητες, ειδικά στην Αμερική.

6. Γερμανική Φιλολογική Επιθεώρηση (*Allgemeine Literatur-Zeitung*). Επιθεώρηση που εξέδιδε από το Δεκέμβριο του 1843 μέχρι τον Οκτώβριο του 1884 ο χεγκελιανός φιλόσοφος και θεολόγος Μπρούνο Μπάουερ. Λίγο παρακάτω ο Μαρξ εκθέτει απόψεις τις οποίες περιέλαβε στο βιβλίο *Η Αγία Οικογένεια ή κριτική της κριτικής κριτικής* (*Die Heilige Familie oder Kritik der Kritischen Kritik*).

7. Στο πρωτότυπο η λέξη «σοφός» είναι γραμμένη με ελληνικούς χαρακτήρες.

8. Σφραγίδα Θεού Ζώντος: από την *Αποκάλυψη* του Ιωάννη.

9. Γερμανόφωνη εφημερίδα που εξέδιδε στο Παρίσι ο ριζοσπάστης δημοσιογράφος Χάινριχ Μπερνστάιν (*Heinrich Boernstain*, 1805-1892).

W. HALL
PHOTOGRAPHER

80. WEST ST
BRIGHTON

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Ο Λούντβιχ Φόουερμπαχ και το τέλος
της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας¹

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΤΗΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΣΥΜΒΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟ-
λιτικής οικονομίας (*Zur Kritik der Politischen Ö-
konomie*), που εκδόθηκε στο Βερολίνο το 1859,
ο Καρλ Μαρξ εξηγεί πώς «πήραμε την απόφα-
ση» –το 1845 στις Βρυξέλες– «να εργαστούμε μαζί για
να αποσαφηνίσουμε την αντίθεση που παρουσίαζαν οι
δικές μας απόψεις» –η υλιστική θεώρηση της ιστορίας,
την οποία διαμόρφωσε κυρίως εκείνος– με την ιδεο-
λογική άποψη της γερμανικής φιλοσοφίας, δηλαδή να
κλείσουμε τους λογαριασμούς μας με την προηγούμε-
νη φιλοσοφική μας συνείδηση. Αυτή η δουλειά πήρε τη
μορφή κριτικής στη μεταχεγκελιανή φιλοσοφία. Το
χειρόγραφο –δύο μεγάλα πακέτα ογδόου σχήματος–
βρισκόταν προ πολλού στη Βεστφαλία για να εκδοθεί,
όταν πληροφορηθήκαμε πως οι συνθήκες δεν επέτρε-
παν πια την εκτύπωσή του. Το εγκαταλείψαμε πρόθυ-

μα στην τρωκτική κριτική των ποντικών, αφού είχαμε κατορθώσει το κυριότερο: την αυτογνωσία!²

Πέρασαν σαράντα τόσα χρόνια από τότε και ο Μαρξ πέθανε, χωρίς ούτε εκείνος ούτε εγώ να βρούμε την παραμικρή ευκαιρία να επιστρέψουμε στο θέμα. Την σχέση μας με τον Χέγκελ την σχολιάσαμε αρκετές φορές, όμως ποτέ συνεκτικά, συστηματικά. Στον Φόουερμπαχ, που τελικά συνδέει, από πολλές απόψεις, τη χεγκελιανή φιλοσοφία με τη θεωρία μας, δεν επιστρέψαμε ποτέ.

Στο μεταξύ, η μαρξιστική θεώρηση του κόσμου βρήκε εκπροσώπους πολύ πέρα από τα σύνορα της Γερμανίας, σε όλες τις ανεπτυγμένες φιλολογίες του κόσμου. Από την άλλη, η κλασική γερμανική φιλοσοφία γνωρίζει σήμερα ένα είδος αναγέννησης, ιδίως στην Αγγλία και την Σκανδιναβία. Ακόμη και στην ίδια τη Γερμανία, οι άνθρωποι μοιάζουν κουρασμένοι από το εκλεκτικιστικό νεροζούμι που σερβίρουν για φιλοσοφία στα πανεπιστήμια.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, μου φαινόταν όλο και πιο απαραίτητος ένας σύντομος συνεκτικός απολογισμός της σχέσης μας με τη χεγκελιανή φιλοσοφία: πώς ξεκινήσαμε από αυτήν και πώς την εγκαταλείψαμε. Εκτός τούτου, νομίζω πως η ρητή αναγνώριση της επί-

δρασης που άσκησε πάνω μας ο Φόουερμπαχ –περισσότερο από κάθε μεταχεγκελιανό φιλόσοφο– εκείνη την εποχή της θύελλας και της ορμής μας³, αποτελεί ανεκπλήρωτο χρέος τιμής. Γι' αυτό, άδραξα πρόθυμα την ευκαιρία, όταν οι συντάκτες των *Νέων Καιρών* (*Die Neue Zeit*) μου ζήτησαν να κάνω κριτική στο βιβλίο του Στάρκε [Carl Nicolai Starcke, 1858-1926] για τον Φόουερμπαχ. Η επιθεώρηση δημοσίευσε το κείμενό μου στο τέταρτο και πέμπτο τεύχος του 1886. Τώρα εμφανίζεται αναθεωρημένο στην παρούσα αυτόνομη έκδοση.

Πριν διώξω αυτές τις γραμμές για το τυπογραφείο, ξετρύπωσα και κοίταξα για άλλη μια φορά το παλιό χειρόγραφο του 1845-46. Το μέρος που διαπραγματεύεται τον Φόουερμπαχ δεν είναι ολοκληρωμένο. Το τελειωμένο τμήμα του αποτελεί μίαν έκθεση της υλιστικής θεώρησης της ιστορίας, μίαν έκθεση που δεν αποδεικνύει παρά μόνο πόσο ελλιπείς ήσαν τότε οι γνώσεις μας σε θέματα οικονομικής ιστορίας. Κριτική της ίδιας της διδασκαλίας του Φόουερμπαχ δεν περιλαμβάνει. Άρα δεν θα μπορούσε να καλύφει τις παρούσες ανάγκες. Βρήκα όμως, σε ένα παλιό σημειωματάριο του Μαρξ, τις 11 Θέσεις για τον Φόουερμπαχ, που υπάρχουν τώρα στο επίμετρο⁴.

Είναι σημειώσεις πρόχειρα ριγμένες στο χαρτί, για

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

να δουλευτούν αργότερα και όχι για να δημοσιευθούν, ανεκτίμητες όμως, δεδομένου ότι πρόκειται για το πρώτο κείμενο, στο οποίο τοποθετήθηκε ο μεγαλοφυής σπόρος της νέας άποψης για τον κόσμο.

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Λονδίνο, 21 Φεβρουαρίου 1888

AΥΤΟΣ Ο ΤΟΜΟΣ ΜΑΣ ΓΥΡΙΖΕΙ ΣΕ ΜΙΑΝ ΕΠΟΧΗ, ΠΟΥ ΔΕΝ βρίσκεται πίσω μας παραπάνω από μια γενιά αλλά είναι εντελώς άγνωστη στους νέους Γερμανούς, σαν να πέρασε κιόλας ένας αιώνας. Και όμως, ήταν η εποχή που η Γερμανία ετοιμαζόταν για την επανάσταση του 1848. Ό,τι ακολούθησε στη χώρα μας, δεν είναι παρά συνέχεια αυτής της επανάστασης, η εκτέλεση της τελευταίας επιθυμίας και της διαθήκης της.

Αυτό που συνέβη στη Γαλλία του 18ου αιώνα, συνέβη και στη Γερμανία του 19ου: την πολιτική κατάρρευση την προανήγγειλε μια φιλοσοφική επανάσταση. Πόσο διαφορετικές ήσαν όμως! Οι Γάλλοι πάλευαν ανοιχτά ενάντια στην επίσημη επιστήμη, την εκκλησία και ακόμη ενάντια στο κράτος. Τα κείμενά τους τυπώνονταν εκτός συνόρων, στην Ολλανδία ή την Αγγλία, ενώ οι ίδιοι κινδύνευαν από στιγμή σε στιγμή να

βρεθούν φυλακισμένοι στη Βαστίλη.⁶ Από την άλλη, οι Γερμανοί ήσαν καθηγητές, διορισμένοι δάσκαλοι της νεολαίας και τα κείμενά τους, αναγνωρισμένα διδακτικά εγχειρίδια. Το επιστέγασμα όλης αυτής της διαδικασίας –το χεγκελιανό σύστημα– είχε αναγορευθεί, ούτε λίγο ούτε πολύ, σε βασιλική φιλοσοφία του πρωσικού κράτους! Ήταν ποτέ δυνατόν να κρύβεται μια επανάσταση, πίσω από τις σκοτεινές, σχολαστικές φράσεις, πίσω από τις άκαμπτες, ανιαρές προτάσεις αυτών των καθηγητών; Μήπως οι φιλελεύθεροι, οι άνθρωποι που εκπροσωπούσαν την επανάσταση, δεν ήσαν οι χειρότεροι αντίπαλοι αυτής της μπερδεμένης φιλοσοφίας; Και όμως, ό,τι δεν κατάφεραν να διακρίνουν η κυβέρνηση και οι φιλελεύθεροι, το διέκρινε ήδη από το 1833 –ποιος άλλος;– ο Χάινριχ Χάινε [Heinrich Heine, 1797-1856].⁷

Ας πάρουμε ένα παράδειγμα. Καμιά φιλοσοφική πρόταση δεν εκτιμήθηκε τόσο πολύ από τις μυωπικές κυβερνήσεις και δεν μισηθήκε τόσο βαθιά από τους επίσης μυωπικούς φιλελεύθερους, όσο η διάσημη απόφαση του Χέγκελ:

«Ό,τι είναι πραγματικό είναι λογικό – και ό,τι είναι λογικό είναι πραγματικό».⁸

Δεν ήταν παρά ιεροποίηση των δεδομένων καταστάσεων, καθαγιασμός του δεσποτισμού, του αστυνομικού και δικαστικού κράτους, της λογοκρισίας. Έτσι την κατάλαβαν ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος ο 3ος [Friedrich-Wilhelm III, 1770-1840] και οι υπήκοοί του.⁹ Όμως, σύμφωνα με τον ίδιο τον Χέγκελ [Georg W.F. Hegel, 1770-1831], ό,τι υπάρχει δεν είναι κατ' ανάγκην και πραγματικό, χρειάζεται κάποιους περαιτέρω προσδιορισμούς. Για τον Χέγκελ, η ιδιότητα της πραγματικότητας ανήκει σε ό,τι είναι οπωσδήποτε και αναγκαίο: η πραγματικότητα, στην πορεία εξέλιξής της, αποδεικνύεται αναγκαία.¹⁰

Συνεπώς, ένα οποιοδήποτε κυβερνητικό μέτρο –ο Χέγκελ φέρνει το παράδειγμα μιας φορολογικής διάταξης¹¹– δεν μπορεί να είναι πραγματικό, χωρίς περαιτέρω προσδιορισμό. Όμως αυτό που είναι αναγκαίο, αποδεικνύεται τελικά και λογικό. Αν τώρα, η χεγκελιανή πρόταση εφαρμοστεί στο πρωσικό κράτος εκείνης της εποχής, σημαίνει απλά: αυτό το κράτος είναι λογικό, ανταποκρίνεται στη λογική, όσο είναι αναγκαίο. Και αν, ενώ μας φαίνεται κακό, εκείνο συνεχίζει να υπάρχει, σε πείσμα του κακού χαρακτήρα του, είναι γιατί αυτός ο κακός χαρακτήρας βρίσκει τη δικαίωση και την ερμηνεία του στον κακό χαρακτήρα

των υπηκόων του. Οι Πρώσοι εκείνης της εποχής είχαν την κυβέρνηση που τους άξιζε.

Όμως, σύμφωνα με τον Χέγκελ, η πραγματικότητα δεν είναι απαραίτητη ιδιότητα των κοινωνικών ή πολιτικών καταστάσεων όλων των εποχών. Το αντίθετο μάλιστα. Η ρωμαϊκή δημοκρατία ήταν πραγματική, το ίδιο και η ρωμαϊκή αυτοκρατορία που παραγκώνισε τη δημοκρατία. Το 1789 η γαλλική μοναρχία είχε καταντήσει τόσο εξωπραγματική, σαν να λέμε: τόσο στερημένη από κάθε ίχνος αναγκαιότητας, τόσο παράλογη, ώστε δεν της απέμενε παρά να καταστραφεί από την μεγάλη επανάσταση, για την οποίαν ο Χέγκελ μιλούσε πάντα με ενθουσιασμό. Σ' αυτή την περίπτωση, το εξωπραγματικό ήταν η μοναρχία και το πραγματικό η επανάσταση. Καθώς οι εξελίξεις προχωρούν, ό,τι υπήρξε πραγματικό γίνεται εξωπραγματικό, χάνει την αναγκαιότητά του, το δικαίωμά του να υπάρχει, τη λογική του. Τη θέση της ετοιμοθάνατης πραγματικότητας καταλαμβάνει μια νέα βιώσιμη πραγματικότητα – ειρηνικά, αν η παλιά είναι αρκετά ευφυής, ώστε να οδεύσει προς το θάνατό της χωρίς αγώνα ή βίαια, αν αντισταθεί σ' αυτή την αναγκαιότητα. Και έτσι, η χεγκελιανή απόφαση μετατρέπεται στην αντίθετή της, μέσω της ίδιας της χεγκελιανής διαλεκτικής. Στην

σφαίρα της ανθρώπινης ιστορίας, αυτό που είναι πραγματικό θα έρθει καιρός να γίνει παράλογο: είναι ήδη προορισμένο να γίνει παράλογο, φέρει εκ των προτέρων το στίγμα του παραλογισμού, και αυτό που οι άνθρωποι θεωρούν λογικό είναι προορισμένο να γίνει πραγματικό, όσο και αν αντιτίθεται στην ήδη υπάρχουσα φαινομενική πραγματικότητα. Σύμφωνα με όλους τους κανόνες της χεγκελιανής μεθόδου, η πρόταση που θεωρεί λογικό καθετί πραγματικό, καταλήγει στην πρόταση «Ό,τι στον κόσμο γεννηθεί αξίζει στο τέλος να χαθεί».¹²

Η πραγματικά μεγάλη σπουδαιότητα και ο επαναστατικός χαρακτήρας της χεγκελιανής φιλοσοφίας – στην οποία θα περιοριστούμε, δεδομένου ότι αποτελεί το τέλος της μεγάλης πορείας που άρχισε με τον Καντ [Immanuel Kant, 1724-1804] – βρίσκονται σ' αυτήν ακριβώς την αποφασιστική μέθοδο, που έδωσε το τελειωτικό χτύπημα στην ενδελέχεια των ανθρώπινων προϊόντων, πνευματικών και υλικών. Στα χέρια του Χέγκελ, η αλήθεια –την επίγνωση της οποίας έχει χρεωθεί η φιλοσοφία– δεν ήταν πια ένα σύνολο οριστικών δογματικών αποφάνσεων, που ανακαλύφθηκαν κάποια στιγμή και τις αποστηθίσαμε. Στο εξής, η αλήθεια θα βρίσκεται στην ίδια την εξελικτική διαδι-

κασία, στην ατέλειωτη ιστορική ανάπτυξη της επιστήμης, που αναρριχάται πάντα από ένα κατώτερο σε ένα ανώτερο επίπεδο γνώσης και δεν επιτυγχάνει ποτέ την περιβόητη απόλυτη αλήθεια, εκείνο το σημείο πέραν του οποίου δεν θα της απέμενε παρά να σταυρώσει τα χέρια και ν' ατενίζει με ανοιχτό το στόμα το απόλυτο επίτευγμά της. Και ό,τι ισχύει για την επικράτεια της φιλοσοφικής γνώσης, ισχύει επίσης για κάθε άλλο είδος ανθρώπινης γνώσης και πράξης. Η ιστορία, όπως και η γνώση άλλωστε, δεν μπορεί να πετύχει μια τέλεια, ιδανική κατάσταση. Μια τέλεια κοινωνία, ένα τέλειο «κράτος», είναι πράγματα που υπάρχουν μόνο στη φαντασία μας. Αντίθετα, όλα τα ιστορικά μορφώματα δεν είναι παρά μεταβατικά στάδια μιας ατέλειωτης πορείας ανάπτυξης της ανθρώπινης κοινωνίας από το χαμηλότερο στο ανώτερο. Κάθε στάδιο είναι αναγκαίο και ως εκ τούτου δικαιολογημένο απέναντι στον χρόνο και τις συνθήκες που το δημιούργησαν. Όμως απέναντι στις νέες, ανώτερες συνθήκες που βαθμιαία κυοφόρησε, χάνει την ικανότητα επιβίωσης και τη δικαίωσή του. Πρέπει να παραμερίσει, για να περάσει ένα ανώτερο στάδιο, το οποίο θα παρακμάσει και θα αφανιστεί όταν έρθει ο καιρός του. Όπως η ευρείας κλίμακας βιομηχανία, ο ανταγωνισμός

και η παγκόσμια αγορά των αστών εξαφανίζουν στην πράξη κάθε σταθερό και καταξιωμένο από τον χρόνο Θεσμό, έτσι και η διαλεκτική φιλοσοφία εξαφανίζει κάθε άποψη, σύμφωνα με την οποία υπάρχει μια οριστική, απόλυτη αλήθεια και απόλυτες ανθρώπινες καταστάσεις, που υποτίθεται πως της αντιστοιχούν. Για τη διαλεκτική φιλοσοφία, τίποτα δεν είναι οριστικό, απόλυτο, ιερό. Εντοπίζει το μεταβατικό χαρακτήρα των πάντων και τον αποκαλύπτει. Δεν αναγνωρίζει παρά μόνο τη συνεχή εξελικτική διαδικασία του γίγνεσθαι και της παροδικότητας, της ατέλειωτης αναρρίχησης από το χαμηλότερο στο ανώτερο. Μα και η ίδια η διαλεκτική φιλοσοφία δεν είναι παρά ο αντικατοπτρισμός αυτής της εξελικτικής διαδικασίας στον σκεπτόμενο εγκέφαλο. Ασφαλώς, διαθέτει και μια συντηρητική πλευρά: αναγνωρίζει πως τα προσδιορισμένα νοητικά και κοινωνικά στάδια είναι δικαιολογημένα απέναντι στον χρόνο και τις συνθήκες που τα δημιούργησαν – όμως μέχρι εκεί. Ο συντηρητισμός αυτής της θεωρητικής σκοπιάς χαρακτηρίζεται από σχετικότητα. Ο επαναστατικός χαρακτήρας της όμως, είναι απόλυτος – το μόνο απόλυτο που δέχεται η διαλεκτική φιλοσοφία.

Δεν είναι ανάγκη να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες

σχετικές με το ερώτημα του αν αυτή η θεωρητική σκοπιά συμφωνεί απόλυτα με την παρούσα κατάσταση της φυσικής επιστήμης, η οποία προβλέπει ένα πιθανό τέλος της Γης –πόσο μάλλον των κατοίκων της– και συνεπώς αναγνωρίζει μιαν ανιούσα και μια κατιούσα παράμετρο στην ανθρώπινη ιστορία. Οπωσδήποτε, είμαστε ακόμη πολύ μακριά απ’ το σημείο καμπής πέραν του οποίου η ιστορική πορεία της κοινωνίας μετατρέπεται σε κατιούσα. Εκτός τούτου, δεν είναι σωστό να περιμένουμε από τη χεγκελιανή φιλοσοφία σχόλια επί θεμάτων, που η φυσική επιστήμη εκείνης της εποχής δεν είχε καν θέσει.

Εκείνο που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι πως όλα τα παραπάνω δεν βρίσκονται ξεκάθαρα διατυπωμένα στον Χέγκελ. Είναι το αναγκαίο συμπέρασμα της μεθόδου του κι ας μην το έθεσε ποτέ ο ίδιος με σαφήνεια – πράγμα απόλυτα δικαιολογημένο, αφού σε τελευταία ανάλυση ήταν υποχρεωμένος να φτιάξει ένα φιλοσοφικό σύστημα και σύμφωνα με τις απαιτήσεις της παράδοσης, δεν μπορούσε να το ολοκληρώσει χωρίς κάποιο είδος απόλυτης αλήθειας. Γι’ αυτό, όσο και αν επισημαίνει –ιδίως στη Λογική (*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, 1830. Μέρος Πρώτο: Λογική) του– πως η

απόλυτη αλήθεια δεν είναι παρά η ίδια η λογική ή ιστορική εξελικτική διαδικασία, είναι αναγκασμένος να εξοπλίζει αυτή την εξελικτική διαδικασία με ένα τέλος, ώστε να εξασφαλίσει στο σύστημά του κάποιο συγκεκριμένο προορισμό. Στη Λογική, μπορεί να ξανακάνει αυτό το τέλος αρχή, αφού το συμπέρασμα: η απόλυτη ιδέα –η οποία είναι απόλυτη μόνο στο βαθμό που δεν έχει να πει τίποτα απολύτως για τον ίδιο της τον εαυτό– «αλλοτριώνεται», δηλαδή μεταμορφώνεται από μόνη της σε φύση και γίνεται πάλι ο εαυτός της, μέσα στο πνεύμα – σαν να λέμε: μέσα στην σκέψη και την ιστορία. Όμως, στο τέλος της φιλοσοφίας, μια τέτοια επιστροφή μπορεί να γίνει μόνο με έναν τρόπο. Συγκεκριμένα, συλλαμβάνοντας την ιστορία κάπως έτσι: το ανθρώπινο είδος αποκτά συνείδηση της απόλυτης ιδέας καθ' εαυτής και δηλώνει πως αυτή η συνείδηση κατορθώθηκε στη χεγκελιανή φιλοσοφία. Στο μεταξύ, το δογματικό περιεχόμενο του χεγκελιανού συστήματος κατοχυρώνεται ως απόλυτη αλήθεια και συνεπώς αντιπαρατίθεται στη διαλεκτική μέθοδό του, που απορρίπτει κάθε δογματισμό. Έτσι, η επαναστατική πλευρά πνίγεται κάτω απ' την παχυσαρκία της συντηρητικής πλευράς. Και ό,τι ισχύει για τη φιλοσοφική συνείδηση, ισχύει και για την ιστορική πρά-

ξη. Το ανθρώπινο είδος, που κατόρθωσε –στο πρόσωπο του Χέγκελ– να συλλάβει την απόλυτη ιδέα, πρέπει να φθάσει τόσο μακριά και στην πράξη, να μεταφέρει αυτή την απόλυτη ιδέα στην πραγματικότητα. Συνεπώς, οι σύγχρονοι άνθρωποι δεν πρέπει να έχουν πολλές πρακτικές πολιτικές απαιτήσεις από την απόλυτη ιδέα. Έτσι, τα *Στοιχεία φιλοσοφίας του δικαίου* (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 1821) καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η απόλυτη ιδέα πρέπει να πραγματοποιηθεί σε μια μοναρχία στηριγμένη σ' εκείνους τους θεσμούς που ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος ο 3ος –συχνά πλην όμως ματαίως– υποσχόταν στους υπηκόους του: μια συντηρητική, έμμεση εξουσία των ιδιοκτητών, κομμένη και ραμμένη στα μέτρα των μικροαστικών συνθηκών που επικρατούσαν στη Γερμανία εκείνης της εποχής.¹³ Και ακολουθεί μια θεωρητικά επενδυμένη απόδειξη της αναγκαιότητας της αριστοκρατίας.

Βλέπουμε πως οι ίδιες οι εσωτερικές αναγκαιότητες του συστήματος αρκούν για να εξηγήσουν πώς μια αναμφισβήτητα επαναστατική μέθοδος σκέψης κατέληξε σε ένα τόσο άτολμο πολιτικό συμπέρασμα. Εδώ που τα λέμε, η ιδιαίτερη μορφή αυτού του συμπεράσματος απορρέει από το γεγονός πως ο Χέγκελ ήταν

Γερμανός: του κρεμόταν λίγη φιλισταϊκή κοτσίδα¹⁴ – όπως άλλωστε και του σύγχρονου του Γκαίτε [J. W. von Goethe, 1749-1832]. Καθέννας ήταν Ολύμπιος Δίας στον τομέα του, παρ' όλο που δεν κατάφεραν ν' απαλλαγούν ποτέ απ' το γερμανικό φιλισταϊσμό.

Όμως όλα αυτά δεν εμπόδισαν το χεγκελιανό σύστημα να καλύψει μια ασύγκριτα μεγαλύτερη περιοχή και ν' αναπτύξει έναν πλούτο σκέψης εντυπωσιακό ακόμη και για τα σημερινά δεδομένα. Στη Φαινομενολογία του Πνεύματος (*Phänomenologie des Geistes*, 1807) – ένα είδος εμβρυολογίας ή παλαιοντολογίας του πνεύματος, μια συστηματική έκθεση των φάσεων σχηματισμού της ατομικής συνείδησης, δοσμένη σαν συνοπτική αναπαραγωγή των ιστορικών φάσεων ανάπτυξης της ανθρώπινη σκέψης – στη λογική, στη φιλοσοφία της φύσης και στη φιλοσοφία του πνεύματος, καθώς και των ιστορικών μορφών του: φιλοσοφία της ιστορίας, του δικαίου, της θρησκείας, ιστορία της φιλοσοφίας, αισθητική, κλπ.¹⁵ – σε όλες αυτές τις διαφορετικές περιοχές της ιστορίας, ο Χέγκελ κατόρθωσε να εντοπίσει και καταδείξει τον οδηγητικό μίτο της εξέλιξης. Και καθώς δεν ήταν μόνο μια δημιουργική μεγαλοφυΐα αλλά και ένας άνθρωπος με τεράστια εγκυκλοπαιδική μόρφωση, έπαιξε σημαντικό ρόλο σε

όλους τους τομείς της εποχής του. Είναι αυτονόητο πως οι ανάγκες του «συστήματος» τον υποχρέωναν συχνά να καταφεύγει στις βιαστικές κατασκευές, για τις οποίες οι πυγμαίοι αντίπαλοί του κάνουν ακόμη του κόσμου τη φασαρία. Όμως αυτές οι κατασκευές δεν είναι παρά το πλαίσιο και οι σκαλωσιές του έργου του. Όποιος πάφει να τις γυροφέρνει άσκοπα και ειςχωρήσει στην τεράστια οικοδομή, θα βρει αμύθητους θησαυρούς με ανυπολόγιστη αξία για την εποχή μας. Το «σύστημα» είναι η παροδική όψη κάθε φιλοσοφίας για έναν πολύ απλό λόγο: προέρχεται από την μόνιμη επιθυμία του ανθρωπίνου πνεύματος να υπερβεί όλες τις αντιφάσεις. Όμως, αν ξεφορτωνόμαστε μονομιάς όλες τις αντιφάσεις, θα φθάναμε στην περίφημη απόλυτη αλήθεια και η ανθρωπίνη ιστορία θα τελείωνε. Ωστόσο, θα ήταν υποχρεωμένη να προχωρεί ακόμη και έτσι, χωρίς να έχει πια τίποτα να κάνει – οπότε ιδού μια νέα άλυτη αντίφαση. Αμέσως μόλις συνειδητοποιήσουμε –και για να λέμε την αλήθεια, κανείς δεν μας προσέφερε επί του θέματος περισσότερα από τον Χέγκελ– πως αυτό που ονομάζουμε έργο της φιλοσοφίας δεν είναι παρά η ανάληψη από έναν φιλόσοφο του έργου, που μόνο η ίδια η ανθρωπότητα και μόνο στην πορεία εξέλιξής της μπορεί να κατορθώσει, φθάνει το

τέλος της φιλοσοφίας, όπως την εννοούσαμε μέχρι τώρα. Παρατάμε λοιπόν την «απόλυτη αλήθεια», αφού δεν γίνεται να επιτευχθεί ούτε από αυτό το μονοπάτι ούτε από έναν μόνο άνθρωπο και παίρνουμε το μονοπάτι των θετικών επιστημών, ακολουθώντας άλλες πιο προσιτές και σχετικές αλήθειες, φροντίζοντας να συνοφίζουμε κατά καιρούς τα συμπεράσματα με τη βοήθεια της διαλεκτικής μεθόδου. Όπως και να 'χει, στον Χέγκελ η φιλοσοφία βρήκε ήδη ένα τέλος· αφενός επειδή το σύστημά του περιέλαβε όλα τα επιτεύγματατά της με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο, και αφετέρου επειδή, έστω και ασυνείδητα, μας έδειξε μιαν έξοδο από το λαβύρινθο των συστημάτων προς την πραγματική θετική γνώση του κόσμου.

Μπορούμε να φανταστούμε τις τρομακτικές συνέπειες που είχε για την φιλοσοφικά τεταμένη ατμόσφαιρα της Γερμανίας το χεγκελιανό σύστημα. Υπήρξε μια πορεία Θριάμβου, που κράτησε αρκετές δεκαετίες και δεν σταμάτησε ούτε μετά το θάνατο του φιλοσόφου. Το αντίθετο μάλιστα· από το 1830 μέχρι και το 1840, ο «χεγκελιανισμός» ήταν ο απόλυτος μονάρχης, συμπαρασύροντας στο μεγαλείο του ακόμη και τους αντιπάλους του. Ήταν τότε που οι χεγκελιανές απόψεις διαπερνούσαν –συνειδητά ή ασυνείδητα–

κάθε επιστημονική σκέψη, προκαλώντας ζυμώσεις ακόμη και στη λαϊκή φιλολογία, ακόμη και στη δημοσιογραφία, με την οποία τρέφεται πνευματικά ο μέσος «μορφωμένος» άνθρωπος. Και όμως, αυτή η σαρωτική νίκη ήταν μόνο η προαναγγελία μιας εσωτερικής σύγκρουσης..

Όπως είδαμε, το χεγκελιανό θεωρητικό οικοδόμημα διέθετε άπλετο χώρο για την ανάπτυξη των πιο διαφορετικών πρακτικών. Στη θεωρητικά προσανατολισμένη Γερμανία εκείνης της εποχής, δυο πράγματα κυρίως θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «πρακτικές»: η θρησκεία και η πολιτική. Όποιος έριχνε το βάρος στο χεγκελιανό σύστημα, μπορούσε να είναι μια χαρά συντηρητικός και στους δύο παραπάνω τομείς. Όποιος θεωρούσε σημαντικότερη τη διαλεκτική μέθοδο, ανήκε στο αντίθετο άκρο. Σε γενικές γραμμές, ίδιος ο Χέγκελ –παρ' όλα τα ξεσπάσματα επαναστατικής οργής που πλημμύριζαν το έργο του– φαινόταν να γέρνει προς την συντηρητική πλευρά. Τελικά, το σύστημα υπήρξε πιο κοστοβόρο, σε «σκληρή πνευματική εργασία», από τη μέθοδό του. Στα τέλη της δεκαετίας του τριάντα, το εσωτερικό σχίσμα της σχολής γινόταν όλο και πιο φανερό. Η αριστερή πτέρυγα, οι επονομαζόμενοι Νέοι Χεγκελιανοί¹⁶, παλεύοντας με τους πιετι-

στές¹⁷ και τους αντιδραστικούς φεουδάρχες, εγκατέλειπαν σιγά σιγά την εκλεπτυσμένη φιλοσοφική επιφυλακτικότητα απέναντι στα φλέγοντα καθημερινά ζητήματα, η οποία μέχρι εκείνη την εποχή, εξασφάλιζε την ανοχή –ακόμη και την προστασία– του κράτους. Όταν το 1840, ο πιετισμός και η απολυταρχική, φεουδαρχική αντίδραση κατέλαβαν τον θρόνο, στο πρόσωπο του Φρειδερίκου Γουλιέλμου του 4ου [Friedrich-Wilhelm IV, 1795-1861], η ανοιχτή και αποφασιστική επιλογή στρατοπέδου έγινε αναπόφευκτη. Ο αγώνας διεξαγόταν ακόμη με φιλοσοφικά όπλα, αλλά όχι και με αφηρημένους φιλοσοφικούς στόχους· προσανατολίστηκε άμεσα στην καταστροφή της παραδοσιακής θρησκείας και του συγκεκριμένου πολιτικού καθεστώτος. Ενώ η *Γερμανική Ηχώ*¹⁸ συνέχιζε να θέτει τους πρακτικούς στόχους με τη μορφή φιλοσοφικών διενέξεων, στην *Εφημερίδα του Ρήνου* (*Rheinische Zeitung*)¹⁹ του 1842 η σχολή των Νέων Χεγκελιανών παρουσιαζόταν απροκάλυπτα ως φιλοσοφία των ανερχόμενων ριζοσπαστών αστών και διατηρούσε το φθαρμένο φιλοσοφικό πανωφόρι, μόνο για να ξεφεύγει τη λογοκρισία.

Ωστόσο, εκείνο τον καιρό η πολιτική ήταν αγκαθότοπος, και έτσι το μέτωπο στράφηκε κατά κύριο λόγο

ενάντια στην Θρησκεία. Αυτή η πάλη, ιδίως μετά το 1840, έγινε άμεσα πολιτική. Η Ζωή του Ιησού (*Das Leben Jesu*) του Στράους [David Friedrich Strauss, 1808-1874], που εκδόθηκε το 1835, υπήρξε το πρώτο έναυσμα. Αργότερα, ο Μπρούνο Μπάουερ, επιτέθηκε στη θεωρία που ανέπτυξε το βιβλίο, για τον τρόπο με τον οποίον σχηματίστηκαν οι ευαγγελικοί μύθοι, αποδεικνύοντας πως αρκετές ιστορίες τις είχαν συνθέσει οι ίδιοι οι συγγραφείς των ευαγγελίων. Αυτή η αντιπαράθεση πήρε τη μορφή της φιλοσοφικής διένεξης για την σχέση της «συνείδησης» με την «ύπαρξη». Στην πραγματικότητα, το πρόβλημα ήταν αν τα μαγικά παραμύθια των ευαγγελίων δημιουργήθηκαν στους κόλπους της ανθρώπινης κοινότητας, μέσω μιας παραδοσιακής ασυνείδητης μυθοποιητικής διαδικασίας ή συντέθηκαν από τους ίδιους τους ευαγγελιστές. Μεγεθύνθηκε όμως, πήρε τη μορφή τού αν στην παγκόσμια ιστορία, η καθοριστική κινητήρια δύναμη είναι η «ουσία» ή η «συνείδηση». Τελικά, κατέφτασε ο Στίρνερ [Max Stirner, 1806-1856], ο προφήτης του σύγχρονου αναρχισμού –ο Μπακούνιν [Michael Bakunin, 1814-1876] πήρε πολλά απ' αυτόν– και φόρεσε στην κυρίαρχη «συνείδηση» τον σκούφο του κυρίαρχου «εγώ» του.²⁰

Δεν θα ασχοληθούμε περισσότερο μ' αυτή την πλευ-

ρά της διαδικασίας αποσύνθεσης της χεγκελιανής σχολής. Πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ακόλουθη. Οι πρακτικές ανάγκες της πάλης ενάντια στην θρησκευτική πίστη, οδήγησαν τον σκληρό πυρήνα των Νέων Χεγκελιανών στον Αγγλικό και Γαλλικό υλισμό. Αυτό τους έφερε σε σύγκρουση με το σύστημα της σχολής τους. Ο υλισμός θεωρεί τη φύση ως την μόνη πραγματικότητα, αλλά στο χεγκελιανό σύστημα δεν αντιπροσωπεύει παρά μόνο μια «αλλοτρίωση», δηλαδή μια υποβάθμιση της απόλυτης ιδέας. Εδώ, το πρωταρχικό είναι η σκέψη, καθώς και το προϊόν της νοητικής λειτουργίας της: η ιδέα. Η φύση είναι ένα παράγωγο, που υπάρχει αποκλειστικά και μόνο με τη συγκατάβαση της ιδέας. Στο σημείο αυτό, οι Νέοι Χεγκελιανοί άρχισαν να παραπαίνουν, να φάσκουν και ν' αντιφάσκουν.

Τότε ήρθε σαν θύελλα το βιβλίο *Η ουσία του Χριστιανισμού* (*Das Wesen des Christentums*, 1841) του Φόουερμπαχ και σάρωσε κάθε αντίφαση, ανεβάζοντας πάλι τον υλισμό στον θρόνο του, χωρίς περιφράσεις. Η φύση υπάρχει ανεξάρτητα από κάθε φιλοσοφία, είναι το θεμέλιο, πάνω στο οποίο ορθωνόμαστε εμείς, οι άνθρωποι, τα προϊόντα της. Έξω από τη φύση και τον άνθρωπο, δεν υπάρχει τίποτα. Τα υπέρτατα όντα,

που έπλασε η θρησκευτική φαντασία μας, είναι μόνο αντικατοπτρισμοί της ουσίας μας. Τα μάγια διαλύθηκαν. Το «σύστημα» τινάχτηκε στον αέρα και έφυγε από τη μέση. Η αντίφαση φάνηκε πια πως υπήρχε μόνο στη φαντασία μας, και έτσι εξαφανίστηκε. Πρέπει κανείς να περάσει από την απελευθερωτική εμπειρία αυτού του βιβλίου, για να καταλάβει περί τίνος πρόκειται. Ο ενθουσιασμός ήταν γενικός. Αμέσως, γίναμε όλοι «Φοϋερμπαχικοί». Τον ενθουσιασμό, με τον οποίον χαιρέτησε ο Μαρξ τη νέα θεωρητική σύλληψη, και το μέγεθος της επίδρασης που δέχθηκε από αυτήν –παρ' όλες τις κριτικές επιφυλάξεις του– μπορεί κανείς να τα διαπιστώσει, διαβάζοντας την *Αγία Οικογένεια* (*Die Heilige Familie oder Kritik der Kritischen Kritik*, 1844).

Ακόμη και τα ελαττώματα της Ουσίας του Χριστιανισμού συνετέλεσαν στην άμεση επιτυχία της. Το λογοτεχνικό, συχνά στομφώδες ύφος του, προσέκλυσε ευρύτερο κοινό και τελικά υπήρξε ένα είδος αναζωογόνησης, μετά από τόσα χρόνια αφηρημένου και δυσνόητου «χεγκελίζειν»! Το ίδιο ισχύει και για την αποθέωση της αγάπης, που μπροστά σ' όλη εκείνη την ανυπόφορη κυριαρχία του «καθαρού λόγου», μπορούσε να συγχωρεθεί, όχι όμως και να δικαιωθεί. Όμως,

δεν πρέπει να ξεχνάμε πως αυτές οι δυο αδυναμίες του Φόυερμπαχ υπήρξαν η αφετηρία του «αληθινού σοσιαλισμού», ο οποίος, από το 1844, απλώθηκε σαν επιδημία στη μορφωμένη Γερμανία, αντικαθιστώντας την επιστημονική γνώση με την λογοτεχνική έκφραση, και τη χειραφέτηση των εργαζομένων –που μόνο η οικονομική μεταμόρφωση της παραγωγής θα μπορούσε να κατορθώσει– με την απελευθέρωση της ανθρωπότητας, μέσω της αγάπης. Χάνοντας, με λίγα λόγια, τον εαυτό του, μέσα στην εμετική καλολογία και τις ερωτικές εκστάσεις του κυρίου Καρλ Γκρην [Karl Grün, 1813-1884].²¹

Ούτε πρέπει να ξεχνάμε πως παρ' όλη την αποσύνθεση της χεγκελιανής σχολής, η ίδια η χεγκελιανή φιλοσοφία δεν είχε υπερκεραστεί από κριτική άποψη. Ο Στράους και ο Μπάουερ πήραν ο καθένας μια πλευρά της και την έστρεφαν ενάντια στην άλλη. Ο Φόυερμπαχ συνέτριψε το σύστημα, απλά απορρίπτοντάς το. Όμως δεν μπορείς ν' απαλλαγείς από μια φιλοσοφία, δηλώνοντας μόνο πως είναι λανθασμένη. Ένα φιλοσοφικό έργο, σαν και αυτό του Χέγκελ, που επέδρασε τόσο πολύ στην πνευματική ανάπτυξη του έθνους, δεν γίνεται να το ξεπεράσεις απλά αγνοώντας το. Πρέπει να το «ακυρώσεις», χρησιμοποιώντας την ίδια του την

τακτική, δηλαδή να υποβάλεις σε ανελέητη κριτική τη μορφή του, διατηρώντας ανέπαφο το νέο περιεχόμενό του. Θα δούμε παρακάτω πώς έγινε αυτό.

Στο μεταξύ, η επανάσταση του 1848 παραμέρισε, χωρίς πολλά πολλά, κάθε φιλοσοφία, όπως ο Φόουερμπαχ παραμέρισε τον Χέγκελ. Και καθώς οι εξελίξεις προχωρούσαν, πέρασε και ο ίδιος ο Φόουερμπαχ στα παρασκήνια.

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ, ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΣ ΕΡΩΤΗΜΑ ΚΑΘΕ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ειδικά της σύγχρονης, αφορά στην σχέση της νόησης με το Είναι. Από τα πολύ παλιά χρόνια, τότε που οι άνθρωποι αγνοούσαν παντελώς ακόμη και τη δομή των σωμάτων τους, παρακινούμενοι από τις ονειρικές εικόνες²² σχημάτισαν την πεποίθηση πως η σκέψη και η αίσθηση δεν ήσαν ικανότητες του σώματος, αλλά κάποιας ιδιαίτερης ψυχής, που κατοικεί το σώμα και το εγκαταλείπει μετά το θάνατό του. Αυτό τους ανάγκασε να στοχαστούν γύρω στην σχέση της ψυχής με τον εξωτερικό κόσμο. Αν η ψυχή συνέχιζε να υπάρχει και μετά το θάνατο του σώματος, δεν υπήρχε κανένας λόγος να θεωρήσουν πως πεθαίνει και αυτή κάποτε. Έτσι γεννήθηκε η ιδέα της αθανασίας, η οποία, σ' εκείνο το στάδιο εξέλιξης, κάθε άλλο παρά παρηγοριά σήμαινε. Είχε τη μορφή μιας μοίρας, ενάντια στην οποίαν ήταν εντελώς μάταιο να παλεύεις, και συχνά –ιδίως στους Έλληνες– μιας προ-

διαγεγραμμένης κακοτυχίας. Από την στιγμή που οι άνθρωποι αποδέχθηκαν την ύπαρξη της ψυχής, η αμηχανία τους μπροστά στο πρόβλημα της μετά θάνατον τύχης της, οφείλεται στην γενικευμένη παγκόσμια άγνοια και όχι στην θρησκευτική ανάγκη για παρηγοριά, η οποία οδηγεί από κάποιον ακαθόριστο δρόμο στην πληκτική ιδέα της προσωπικής αθανασίας. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο γεννήθηκαν, σαν προσωποποιήσεις των φυσικών δυνάμεων, οι πρώτοι θεοί, που γίνονταν όλο και πιο υπερφυσικοί, όσο οι θρησκείες εξελίσσονταν. Στο τέλος, μέσω μιας διαδικασίας συνεχούς αφαίρεσης, απόσταξης θα μπορούσα να πω, εντελώς φυσιολογικής για την διανοητική ανάπτυξη του ανθρώπου, αυτοί οι λίγο ως πολύ περιορισμένοι και περιοριστικοί θεοί, έγιναν, μέσα στην ανθρώπινη σκέψη, ο ένας υπέρτατος θεός των μονοθεϊστικών θρησκειών.

Έτσι, το ερώτημα για την σχέση της νόησης και της ύπαρξης, του πνεύματος και της φύσης –το υπέρτατο ερώτημα κάθε φιλοσοφίας– έχει τις ρίζες του, όπως και κάθε θρησκεία, στην περιορισμένη σκέψη, στις αδέξιες έννοιες του πρωτόγονου νου. Όμως δεν τέθηκε ευθύς εξ αρχής με καίριο τρόπο. Δεν κατέκτησε την κεντρική σημασία του, παρά μόνο αφού η ανθρωπότη-

τα ξύπνησε απ' τη μεγάλη χειμέρια νάρκη του χριστιανικού Μεσαίωνα, στην Ευρώπη. Το ερώτημα της θέσης της νόησης απέναντι στο Είναι, ένα ερώτημα που, ειρήσθω εν παρόδω, έπαιξε σημαντικό ρόλο και στη σχολαστική φιλοσοφία του Μεσαίωνα, το ερώτημα: τι είναι το πρωταρχικό, το πνεύμα ή η φύση – αυτό το ερώτημα λοιπόν, σχηματοποιήθηκε από την εκκλησία και έγινε: Έπλασε ο Θεός τον κόσμο ή μήπως ο κόσμος υπήρχε στους αιώνες;

Ανάλογα με τις απαντήσεις που έδωσαν, οι φιλόσοφοι χωρίζονται σε δύο στρατόπεδα. Αυτοί που ισχυρίστηκαν την πρωταρχικότητα του πνεύματος και συνεπώς αξίωσαν οπωσδήποτε μια δημιουργία του κόσμου –ορισμένοι μάλιστα, όπως ο Χέγκελ, μια δημιουργία ακόμη πιο περίπλοκη, πιο απίθανη και από αυτήν που συναντάμε στον Χριστιανισμό– αποτέλεσαν το στρατόπεδο του ιδεαλισμού. Οι άλλοι, εκείνοι που θεώρησαν ως πρωταρχική τη φύση, ανήκουν στις διάφορες σχολές του υλισμού.

Αρχικά, ο ιδεαλισμός και ο υλισμός δεν σήμαιναν τίποτα περισσότερο· και εμείς εδώ μ' αυτήν τη σημασία τους χρησιμοποιούμε. Το μέγεθος της σύγχυσης που δημιουργείται, όταν παρεισφρύουν μέσα τους και άλλα νοήματα, θα το διαπιστώσουμε αργότερα.

Όμως το ερώτημα της σχέσης της νόησης με το Εί-
ναι, έχει και μιαν άλλη πλευρά: ποια σχέση διατηρούν
οι σκέψεις για τον κόσμο που μας περιβάλλει, μ' αυ-
τόν τον ίδιο τον κόσμο; Μπορεί η σκέψη μας να κατα-
κτήσει την γνώση του αληθινού κόσμου; Μπορούν οι
ιδέες και οι έννοιές μας να παράγουν ένα κατοπτρικό
είδωλο της πραγματικότητας; Στην γλώσσα της φιλο-
σοφίας, αυτό το ερώτημα καλείται ερώτημα περί της
ταυτότητας της νόησης με το Είναί. Οι φιλόσοφοι,
στην συντριπτική πλειοψηφία τους, απαντούν κατα-
φατικά. Στον Χέγκελ, για παράδειγμα, η κατάφαση
είναι αυτονόητη, αφού ό,τι γνωρίζουμε από τον πραγ-
ματικό κόσμο, είναι το πνευματικό περιεχόμενό του
– αυτό που κάνει τον κόσμο μια τεράστια πραγματο-
ποίηση της απόλυτης ιδέας, η οποία υπήρχε κάπου από
πάντα, εντελώς ανεξάρτητη από τον κόσμο και πολύ
πριν τον κόσμο. Φυσικά, δεν χρειάζεται ν' αποδείξου-
με πως η νόηση μπορεί να γνωρίζει κάτι που έχει ήδη
νοητική μορφή. Είναι πασιφανές πως αυτό που πρέπει
ν' αποδειχθεί, προϋποτίθεται ήδη σιωπηλά. Οπωσδή-
ποτε, αυτό δεν εμποδίζει τον Χέγκελ να επεκτείνει
την απόδειξή του για την ταυτότητα της νόησης με το
Είναί και στην περίπτωση της ίδιας του της φιλοσο-
φίας: αφού η νόησή του θεωρεί τη φιλοσοφία του ορθή,

είναι κατ' ανάγκην η μόνη ορθή και πρέπει να μεταμορφωθεί άμεσα από θεωρία σε πράξη, μεταμορφώνοντας τον κόσμο σύμφωνα με τις λογικές αρχές της και αποδεικνύοντας έτσι την αξία που έχει η ταυτότητα της νόησης με το Είναι για το ανθρώπινο είδος. Πρόκειται για μια φαντασίωση που ο Χέγκελ την μοιράζεται με όλους σχεδόν τους φιλοσόφους.

Υπάρχει μια διαφορετική ομάδα φιλοσόφων, οι οποίοι αμφισβητούν την ίδια τη δυνατότητά μας να γνωρίσουμε ή τουλάχιστον να γνωρίσουμε εξαντλητικά τον κόσμο. Ανάμεσα στους πιο σύγχρονους από αυτούς, συγκαταλέγονται ο Χιουμ [David Hume, 1711-1776] και ο Καντ, οι οποίοι έπαιξαν σημαντικότερο ρόλο στην εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης. Τα κυριότερα στοιχεία για την αναίρεση αυτής της άποψης κατατέθηκαν ήδη από τον Χέγκελ, στο βαθμό που του το επέτρεπε η ιδεαλιστική σκοπιά του. Οι υλιστικές προσθήκες του Φούερμπαχ είναι μάλλον ευφυείς παρά εμβριθείς. Η πιο αποτελεσματική διάφευση αυτής, όπως και οποιασδήποτε άλλης φιλοσοφικής παραξενιάς, είναι η πράξη – σαν να λέμε: η εμπειρία και η παραγωγή. Αν μπορούμε ν' αποδείξουμε πως έχουμε πραγματική συνείδηση μιας φυσικής διαδικασίας, δημιουργώντας την από τις υλικές προϋποθέσεις της και φέρνο-

ντάς την στα μέτρα των επιδιώξεών μας, τότε το ασύλληπτο «πράγμα καθ' εαυτό»²³ του Καντ τετέλεσται. Οι χημικές ουσίες που παράγονται στα σώματα των φυτών και των ζώων υπήρξαν τέτοια «πράγματα καθ' εαυτά», ώσπου η οργανική χημεία άρχισε να τα παράγει το ένα μετά το άλλο, και έτσι μετατράπηκαν σε «πράγματα καθ' ημάς» —όπως, λόγου χάρη— η Αλιζαρίνη, η χρωστική ουσία του Αλιζαριού, που δεν χρειάζεται πια να την παίρνουμε με τόσο κόπο από τις ρίζες του Αλιζαριού, αλλά την παράγουμε εύκολα και φθηνά απ' τον λιθάνθρακα.²⁴ Για τριακόσια ολόκληρα χρόνια το ηλιοκεντρικό πλανητικό σύστημα του Κοπέρνικου [Nikolaus Kopernikus, 1473-1543]²⁵ παρέμενε μια υπόθεση με 100, 1.000 ή 10.000 προς 1 πιθανότητες, αλλά οπωσδήποτε υπόθεση. Όμως όταν ο Λεβεριέ [Urbain Jean Joseph Leverrier, 1811-1877], βασιζόμενος στα δεδομένα του συγκεκριμένου συστήματος, όχι μόνο συμπέρανε την ύπαρξη ενός μέχρι τότε άγνωστου πλανήτη, αλλά υπολόγισε κιόλας την ακριβή θέση του στο διάστημα, και ακόμη, όταν ο Γκάλε [Johann Gottfried Galle, 1812-1910] κατάφερε να τον εντοπίσει,²⁶ το σύστημα του Κοπέρνικου αποδείχθηκε. Το γεγονός πως, παρ' όλα αυτά, οι νεοκαντιανοί επιχειρούν ν' αναστήσουν την σκέψη του Καντ στη Γερμανία, και οι α-

γνωστικιστές την σκέψη του Χιουμ στην Αγγλία (απ' όπου τελικά δεν εξέλειπε ποτέ), από επιστημονική άποψη είναι οπισθοδρόμηση –δεδομένου ότι τόσο η μία όσο και η άλλη έχουν από καιρό διαφευσθεί σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο– ενώ από πρακτική άποψη δεν σημαίνει παρά μια φοβισμένη, κρυφή αποδοχή του υλισμού, την ίδια στιγμή που τον αρνούνται δημόσια.

Όμως απ' τον Νεκάρτ στον Χέγκελ και από τον Χομπς στον Φούερμπαχ, η απόσταση είναι μεγάλη και οι εν λόγω φιλόσοφοι δεν ωθούνταν, όπως οι ίδιοι νόμιζαν, μόνο από τη δύναμη του καθαρού λόγου. Το αντίθετο μάλιστα. Εκείνο που πραγματικά τους ωθούσε ήταν κυρίως η εντυπωσιακή, ταχύτατη και ορμητική εξέλιξη της φυσικής επιστήμης και της βιομηχανικής παραγωγής. Για τους υλιστές ήταν αυτονόητο κάτι τέτοιο, αλλά σιγά σιγά, άρχισαν και τα ιδεαλιστικά συστήματα να αποκτούν υλιστικό περιεχόμενο, στην προσπάθειά τους να συμφιλιώσουν πανθειστικά την αντίθεση του πνεύματος και της ύλης. Έτσι, το χεγκελιανό σύστημα αναπαράγει τελικά έναν γνήσιο υλισμό, ιδεαλιστικά αναποδογυρισμένο, τόσο στη μέθοδο, όσο και στο περιεχόμενό του.

Μπορούμε να κατανοήσουμε λοιπόν, γιατί ο Στάρ-

κε, προκειμένου να περιγράψει το χαρακτήρα του Φόουερμπαχ, ξεκινά την έρευνά του από την τοποθέτηση του φιλοσόφου στο θεμελιώδες ερώτημα για την σχέση της νόησης με το Είναι. Μετά από μια σύντομη εισαγωγή, στην οποία εξετάζονται, με αδικαιολόγητα βαριά φιλοσοφική γλώσσα, όλοι οι παλαιότεροι φιλόσοφοι –ιδίως οι μετά τον Καντ– και αφού ο Χέγκελ πάρει πολύ λιγότερα απ’ όσα πραγματικά του αξίζουν, λόγω μιας αφόρητα σχολαστικής εμμονής σε ορισμένα χωρία του έργου του, έρχεται η λεπτομερής περιγραφή της πορείας ανάπτυξης της «μεταφυσικής» τού Φόουερμπαχ, όπως προκύπτει από τα σχετικά κείμενα του φιλοσόφου. Η περιγραφή αυτή είναι καλογραμμένη και σαφής, αν και φορτωμένη –όπως όλο το βιβλίο άλλωστε– με ένα σωρό ειδικές –και όχι πάντα απαραίτητες– φιλοσοφικές εκφράσεις, οι οποίες γίνονται ιδιαίτερα ενοχλητικές, όταν ο συγγραφέας δεν φροντίζει να διατηρήσει την ιδιόλεκτο κάθε συγκεκριμένης σχολής ή και του ίδιου του Φόουερμπαχ – πολύ περισσότερο όταν συνδυάζει εκφράσεις πολύ διαφορετικών τάσεων, ιδιαίτερα εκείνων των σύγχρονων που εξαπλώνονται χωρίς κανένα φραγμό και αυτοχαρακτηρίζονται φιλοσοφικές.

Η πορεία εξέλιξης του Φόουερμπαχ είναι η πορεία

μεταμόρφωσης ενός χεγκελιανού –ανορθόδοξου είναι η αλήθεια– σε υλιστή. Πρόκειται για μιαν εξέλιξη, η οποία σε κάποιο συγκεκριμένο στάδιο επιφέρει αναγκαστικά τη ρήξη με το ιδεαλιστικό σύστημα του προκατόχου. Ο Φούερμπαχ συνειδητοποίησε με ασύλληπτη ταχύτητα πως η προ-κοσμική ύπαρξη της «απόλυτης ιδέας» του Χέγκελ, η «προϋπαρξη των λογικών κατηγοριών», πολύ πριν τη γένεση του κόσμου, δεν είναι τίποτα περισσότερο από την επιβίωση στη φαντασία μας, της πίστης στην ύπαρξη ενός υπερκόσμιου δημιουργού, πως ο υλικός, αισθητός, αντιληπτός κόσμος, στον οποίον ανήκουμε, είναι η μόνη πραγματικότητα και πως η συνείδηση και η σκέψη μας, όσο υπεραισθητές και αν μοιάζουν, είναι προϊόντα ενός υλικού οργάνου του σώματός μας: του εγκεφάλου. Η ύλη δεν είναι ένα προϊόν του πνεύματος, αλλά το ίδιο το πνεύμα, ένα ιδιαίτερα εξελιγμένο προϊόν της ύλης. Φυσικά, αυτό είναι γνήσιος υλισμός. Όμως ο Φούερμπαχ παραπήγε μακριά και σταμάτησε απότομα. Δεν μπόρεσε να ξεπεράσει την γνωστή φιλοσοφική προκατάληψη ενάντια όχι στην ουσία αλλά στο όνομα του υλισμού. Και λέει:

«Για μένα ο Υλισμός είναι το θεμέλιο της ανθρωπίνης ουσίας και γνώσης· όχι όμως και το ίδιο το οι-

κοδόμημα, δηλαδή αυτό που, λόγω επαγγέλματος και οπτικής γωνίας, είναι για τον φυσιολόγο, τους φυσικούς επιστήμονες με την στενή έννοια, για τον Μολεσότ [Jakob Moleschott, 1822-1893], ας πούμε. Προς τα πίσω συμφωνώ απόλυτα με τους υλιστές· όχι όμως και προς τα εμπρός».

Ο Φόουερμπαχ συγχέει την ίδια την κοσμοθεωρία του υλισμού, η οποία διαθέτει μια πολύ συγκεκριμένη ιδέα για την σχέση ύλης-πνεύματος, με την ειδική μορφή που πήρε κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης ιστορικής φάσης – κατά τον 18ο αιώνα δηλαδή. Και επιπλέον, την συγχέει με την πρόχειρη, χυδαία μορφή, με την οποία ο υλισμός του 18ου αιώνα συνεχίζει να υπάρχει ακόμη και σήμερα στα κεφάλια των φυσιολογών και των γιατρών, με τη μορφή που κήρυτταν στις περιοδείες τους, το '50, ο Μπύχνερ [Friedrich Karl Christian Ludwig Buchner, 1824-1899], ο Φογκτ [Karl Vogt, 1817-1895] και ο Μολεσότ.²⁷ Όμως ο υλισμός, πέρασε και αυτός απ' τα δικά του στάδια ανάπτυξης, όπως ο ιδεαλισμός. Κάθε φορά που γινόταν μια κοσμοϊστορική ανακάλυψη, ακόμη και στη φυσική επιστήμη, υποχρεωνόταν να αλλάξει μορφή, και όταν τελικά έκανε αντικείμενο των ερευνών του την ίδια την ιστορία, ανοίχτηκε μπροστά του μια νέα λεωφόρος ανάπτυξης.

Ο υλισμός του περασμένου αιώνα ήταν κυρίως μηχανιστικός, επειδή εκείνο τον καιρό, απ' όλες τις φυσικές επιστήμες, μόνο η μηχανική –και τελικά μόνο η μηχανική των συμπαγών σωμάτων (ουρανίων και γήινων)– με λίγα λόγια: η μηχανική της βαρύτητας – είχε κάπως ολοκληρωθεί. Η χημεία είχε παιδική, φλογιστική μορφή.²⁸ Η βιολογία ήταν ακόμη στις πάνες· οι φυτικοί και ζωικοί οργανισμοί είχαν περιγραφεί μόνο κατά προσέγγιση και η ερμηνεία τους στηριζόταν σε μηχανικά αίτια. Τη θέση που κατείχε το ζώο στην σκέψη του Ντεκάρτ, κατείχε ο άνθρωπος στην σκέψη των υλιστών του 18ου αιώνα· δεν ήταν παρά μια μηχανή. Η αποκλειστική εφαρμογή της μηχανικής στα χημικά και οργανικά φυσικά φαινόμενα –φαινόμενα στα οποία οι νόμοι της μηχανικής παίζουν αξιόλογο ρόλο, που όμως μοιραία υποσκελίζονται από άλλους ανώτερους νόμους– έθεσε το ειδικό και αναπόφευκτα περιορισμένο από ιστορική άποψη όριο του κλασικού γαλλικού υλισμού.

Ένα δεύτερο όριο αυτού του υλισμού τίθεται από την αδυναμία του να κατανοήσει το σύμπαν ως εξελικτική διαδικασία, ως ύλη υποκείμενη σε διαρκή ιστορική ανάπτυξη. Αυτό ήταν απόλυτα συμβατό με το επίπεδο των φυσικών επιστημών εκείνου του καιρού και

το αντίστοιχο μεταφυσικό, δηλαδή αντι-διαλεκτικό φιλοσοφείν του. Ήταν πασίγνωστο πως η φύση βρισκόταν σε κατάσταση αιώνιας κίνησης. Όμως, σύμφωνα με τις ιδέες εκείνου του καιρού, αυτή η –αιώνια οπωσδήποτε– κίνηση εκτελούσε κύκλο και ως εκ τούτου δεν έκανε βήμα από το σημείο εκκίνησης: παρήγαγε διαρκώς τα ίδια αποτελέσματα. Για την εποχή της, η θεωρία αυτή ήταν αναπόφευκτη. Η καντιανή θεωρία για την καταγωγή του ηλιακού συστήματος (ο ήλιος και οι πλανήτες προέκυψαν από την περιδίνηση πυρακτωμένων νεφελωμάτων) είχε διατυπωθεί μιν, αλλά δεν την έπαιρναν ακόμη στα σοβαρά. Η ιστορία της εξέλιξης του πλανήτη Γη, η Γεωλογία, ήταν άγνωστη. Η θεωρία σύμφωνα με την οποία τα σύγχρονα έμβια όντα είναι αποτέλεσμα διαρκούς εξέλιξης από το απλούστερο στο πλέον σύνθετο, δεν μπορούσε ακόμη να διατυπωθεί επιστημονικά. Η ανιστορική θεωρητική στάση απέναντι στη φύση ήταν αναπόφευκτη. Δεν έχουμε κανένα δικαίωμα να κατηγορήσουμε τους φιλοσόφους του 18ου αιώνα γι' αυτή την θεωρητική στάση – πόσο μάλλον την στιγμή που την συναντούμε ακόμη και στον Χέγκελ. Σύμφωνα με αυτόν, η φύση, σαν «αλλοτρίωση» της απόλυτης ιδέας, δεν έχει την παραμικρή δυνατότητα εξέλιξης μέσα στον χρόνο.

Μπορεί όμως να εκδιπλώνει την πολλαπλότητά της μέσα στο χώρο, εκθέτοντας ταυτόχρονα και παράλληλα όλα τα στάδια ανάπτυξής της, καταδικασμένη να επαναλαμβάνει αιώνια την ίδια διαδικασία. Αυτόν τον παραλογισμό της ανάπτυξης μέσα στο χώρο, όχι όμως και μέσα στον χρόνο –θεμελιώδη συνθήκη κάθε ανάπτυξης– ο Χέγκελ τον καταλογίζει στη φύση, την εποχή που γεννιόνταν η γεωλογία, η εμβρυολογία, η φυτολογία, η ζωολογία και η οργανική χημεία, την ίδια εκείνη εποχή που αυτές οι νέες επιστήμες γίνονταν εφιαλτήριο εκπληκτικών προμηνυμάτων της μελλοντικής θεωρίας της εξέλιξης – ο Γκαίτε και ο Λαμάρκ [Jean Baptiste Lamarck, 1744-1829], λόγου χάρη. Όμως το σύστημα είχε τις δικές του απαιτήσεις και έτσι η μέθοδος διέφευδε τον ίδιο της τον εαυτό, για χάρη του.

Η ίδια ανιστορική θεωρητική στάση επικρατούσε και στην περιοχή της ιστορίας. Εδώ, η πάλη με τα κατάλοιπα του Μεσαίωνα θόλωνε τον ορίζοντα. Ο Μεσαίωνας θεωρείτο απλά σαν σταμάτημα της ιστορίας: χίλια χρόνια παγκόσμιας βαρβαρότητας. Οι σημαντικές πρόοδοι του Μεσαίωνα – η εξάπλωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, τα μεγάλα βιώσιμα έθνη που σχηματίστηκαν το ένα μετά το άλλο και τα τεράστια τεχνικά επιτεύγματα του 14ου και του 15ου αιώνα, δεν δια-

κρίνονταν καθόλου. Έτσι, η διείσδυση της λογικής ματιάς στην ιστορική συνοχή ήταν κάτι το ακατόρθωτο· στην καλύτερη περίπτωση, η ιστορία παρουσιάζοταν σαν μια συλλογή παραδειγμάτων και εικόνων, για φιλοσοφική χρήση.

Οι πλανόδιοι εκλαϊκευτές, που φευτοκαταγίνονταν με τον υλισμό στη Γερμανία του '50, επ' ουδενί κατάφεραν να ξεπεράσουν το όριο των δασκάλων τους. Όλα τα πλεονεκτήματα που είχε συγκεντρώσει ως τότε η φυσική επιστήμη, τους χρησίμευσαν μόνο σαν νέα επιχειρήματα κατά της ύπαρξης ενός πιθανού δημιουργού του κόσμου. Όσο για την εξέλιξη της ίδιας της υλιστικής θεωρίας, πολύ λίγο τους απασχόλησε. Παρ' όλο που ο ιδεαλισμός είχε ξεπεράσει κατά πολύ τα όρια της αντοχής του, βαριά χτυπημένος από την επανάσταση του 1848, παρηγοριόταν βλέποντας πόσο χαμηλά είχε πέσει προς στιγμήν ο υλισμός. Ο Φόουερμπαχ είχε απόλυτο δίκιο, όταν απέφυγε να πάρει την ευθύνη ενός τέτοιου υλισμού. Όμως θα μπορούσε κάλλιστα ν' αποφύγει τη σύγχυση ανάμεσα στις διδασκαλίες αυτών των πλανόδιων ιεραποστόλων και τον ίδιο τον υλισμό.

Όπως και να 'χει, στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημάνουμε δύο πράγματα. Πρώτον, ενόσω ζούσε ο

Φόουερμπαχ, η φυσική επιστήμη βρισκόταν ακόμη στη διαδικασία μιας έντονης ζύμωσης, που μόλις πριν από δεκαπέντε χρόνια είχε κατορθώσει να πετύχει κάποια σαφήνεια και σταθερότητα. Βέβαια, είχαν συγκεντρωθεί νέα επιστημονικά δεδομένα –και μάλιστα με εντυπωσιακούς ρυθμούς– αλλά η θεμελίωση των αμοιβαίων σχέσεών τους, η επιβολή μιας τάξης σ' εκείνο το χάος ανακαλύψεων που συγκρούονταν μεταξύ τους, είναι πολύ πρόσφατη υπόθεση. Είναι αλήθεια πως ο Φόουερμπαχ πρόλαβε και τις τρεις αποφασιστικές ανακαλύψεις: το κύτταρο, τη διατήρηση της ενέργειας και τη θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου [Charles Darwin, 1809-1882]. Όμως, πώς θα μπορούσε ένας φιλόσοφος, απομονωμένος στην επαρχία, να παρακολουθεί στενά όλα τα επιστημονικά επιτεύγματα και να αξιολογεί σωστά τη σημασία τους, όταν ακόμη και οι ίδιοι οι επιστήμονες τα αμφισβητούσαν και δεν μπορούσαν, προς στιγμή, να τα αξιοποιήσουν; Την αποκλειστική ευθύνη την φέρουν οι άθλιες συνθήκες που επικρατούσαν στη Γερμανία και εκχωρούσαν τις έδρες φιλοσοφίας σε αερολόγους αριστοκράτες του πνεύματος, ενώ ο κατά πολύ ικανότερος Φόουερμπαχ μαράζωνε εξόριστος σε κάποιο μικρό χωριό. Γι' αυτό δεν κατάφερε να πλησιάσει την ιστορική θεώρηση της φύσης, που ενώ

είχε ήδη γίνει εφικτή και απομάκρυνε σταδιακά κάθε μονομέρεια από τον γαλλικό υλισμό, για τον ίδιο παρέμενε ασύλληπτη.

Δεύτερον, ο Φόουερμπαχ έχει απόλυτο δίκιο, όταν ισχυρίζεται πως αυτός ο ειδικός «φυσικοεπιστημονικός» υλισμός είναι σε τελευταία ανάλυση «το θεμέλιο της ανθρώπινης ουσίας και γνώσης· όχι όμως και το ίδιο το οικοδόμημα». Δεν ζούμε μόνο μέσα στη φύση, αλλά και μέσα στην ανθρώπινη κοινωνία, και αυτή η δεύτερη έχει επίσης την δική της ιστορία εξέλιξης, την δική της επιστήμη. Γι' αυτό κάποτε δημιουργήθηκε η ανάγκη θεμελίωσης και ανακατασκευής των κοινωνικών και ιστορικών επιστημών σε υλιστική βάση. Όμως ο Φόουερμπαχ δεν μπορούσε να κάνει κάτι τέτοιο. Παρ' όλη την υλιστική «βάση» του, παρέμεινε δέσμιος των ιδεαλιστικών παραδόσεων, πράγμα που αναγνωρίζει απόλυτα, όταν λέει: «Προς τα πίσω συμφωνώ απόλυτα με τους υλιστές· όχι όμως και προς τα εμπρός!».

Εδώ, αν κάποιος δεν πήγε «προς τα εμπρός» ήταν ο ίδιος ο Φόουερμπαχ. Δεν προχώρησε στο κοινωνικό επίπεδο, δεν ξεπέρασε την στάση που κρατούσε το 1840 ή το 1844. Και αυτό οφείλεται κυρίως στην απομόνωση που τον ανάγκαζε —έστω και αν ήταν ο πιο κοινωνικά προικισμένος φιλόσοφος— να βγάζει τις σκέψεις

του από ένα μοναχικό μυαλό και όχι από φιλικές ή εχθρικές αντιπαραθέσεις με ανθρώπους του διαμετρήματός του. Αργότερα, θα δούμε με λεπτομέρειες πόσο ιδεαλιστής παρέμεινε σ' αυτό τον τομέα..

Στο σημείο αυτό, πρέπει οπωσδήποτε να προσθέσω πως ο Στάρκε φάχνει τον ιδεαλισμό του Φόουερμπαχ σε λάθος μέρος. «Ο Φόουερμπαχ είναι ιδεαλιστής: πιστεύει στην διαρκή πρόοδο του ανθρωπίνου είδους» (σελ. 19). «Οπωσδήποτε, το θεμέλιο, το υπόβαθρο όλων, παραμένει ο ιδεαλισμός. Για μας, ο Ρεαλισμός δεν είναι παρά προστασία από την πλάνη, ενώ συνεχίζουμε ν' ακολουθούμε τα ιδανικά μας. Δεν είναι ο οίκτος, η αγάπη και ο ενθουσιασμός για την αλήθεια και τη δικαιοσύνη, ιδανικά με πραγματική δύναμη;» (σελ. VIII).

Εν πρώτοις, ιδεαλισμός δεν σημαίνει εδώ παρά το κυνήγι ιδανικών στόχων. Όμως αυτοί οι ιδανικοί στόχοι το πολύ πολύ να έχουν κάποια σχέση με τον καντιανό ιδεαλισμό και την «κατηγορική προσταγή» του.²⁹ Εντούτοις, ο ίδιος ο Καντ ονόμασε τη φιλοσοφία του «υπερβατικό ιδεαλισμό», όχι επειδή αντικείμενό της ήταν τα ηθικά ιδανικά, αλλά για εντελώς διαφορετικούς λόγους, όπως θα θυμάται ο Στάρκε. Η φήμη πως τάχα ο φιλοσοφικός ιδεαλισμός σχετίζεται

με την πίστη σε ηθικά –κοινωνικά δηλαδή– ιδανικά, γεννήθηκε εκτός φιλοσοφίας, ανάμεσα στους γερμανούς φιλισταίους, που αποστηθίζουν στίχους του Σίλερ [Johann Christoph Friedrich von Schiller, 1759-1805] για να συντηρήσουν κακήν κακώς την φιλοσοφική «παιδεία» τους. Κανείς δεν άσκησε ποτέ σοβαρότερη κριτική στην ανίσχυρη «κατηγορική προσταγή» του Καντ –ανίσχυρη επειδή απαιτεί το απίθανο, το ασύλληπτο, και έτσι δεν κατορθώνει τίποτα το πραγματικό– κανείς δεν χλεύασε ποτέ με περισσότερη σκληρότητα τον φιλισταϊκό συναισθηματικό ενθουσιασμό για τα απραγματοποίητα ιδανικά που κουβαλούσε ο Σίλερ, από το γνήσιο και ολοκληρωμένο ιδεαλιστή Χέγκελ (δες, για παράδειγμα, τη Φαινομενολογία του).

Κατά δεύτερο λόγο, δεν μπορούμε να ξεφύγουμε έτσι απλά από το γεγονόςό πως ό,τι ωθεί τον άνθρωπο στην δράση, πρέπει πρώτα ν' ανοίξει δρόμο μέσα απ' τον εγκέφαλό του. Ακόμη και στην περίπτωση που τρώμε ή πίνουμε κάτι, όλα ξεκινούν με την αίσθηση της πείνας ή της δίψας, η οποία διαβιβάζεται από τον εγκέφαλο, και τελειώνουν με την αίσθηση της ικανοποίησης, που επίσης διαβιβάζεται απ' τον εγκέφαλο. Οι επιδράσεις του εξωτερικού κόσμου στον άνθρωπο, βρίσκουν την δική τους έκφραση στον εγκέφαλό του,

αντικατοπτρίζονται ως αισθήματα, παρορμήσεις, θελήσεις –σαν «ροπές» προς το ιδανικό, με λίγα λόγια– και μ' αυτήν τη μορφή γίνονται «ιδανικά». Αν κάθε άνθρωπος κρύβει μέσα του έναν ιδεαλιστή, μόνο και μόνο επειδή «ρέπει» προς το ιδανικό και ακολουθεί τα «ιδανικά» που τον γοητεύουν, τότε κάθε φυσιολογικά αναπτυσσόμενος άνθρωπος θα γινόταν αναγκαστικά ιδεαλιστής. Όμως γιατί υπάρχουν ακόμη υλιστές;

Τρίτον, η πεποίθηση πως η ανθρωπότητα, μέχρι και τούτη την στιγμή, κινείται με προοδευτική κατεύθυνση, δεν έχει καμιά απολύτως σχέση με τον ανταγωνισμό ανάμεσα στον υλισμό και τον ιδεαλισμό. Οι Γάλλοι υλιστές είχαν αυτή την πεποίθηση, τουλάχιστον όσο και οι Θεϊστές³⁰ Βολταίρος και Ρουσσώ. Την υπερασπίζονταν με φανατισμό, κάνοντας συχνά τις μεγαλύτερες προσωπικές θυσίες. Λόγου χάρη, αν κάποιος αφιέρωσε όλη του τη ζωή στον «ενθουσιασμό για την αλήθεια και τη δικαιοσύνη» –με την καλή έννοια– ήταν ο Ντιντερό [Denis Diderot, 1713-1784] Έτσι, όταν ο Στάρκε χαρακτηρίζει ιδεαλισμό όλα τα παραπάνω, αποδεικνύει μόνο πως η λέξη υλισμός, καθώς και ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις δύο τάσεις, δεν έχουν πια κανένα νόημα γι' αυτόν.

Είναι γεγονός πως ο Στάρκε, έστω και ασυναίσθη-

τα, κάνει μια ασυγχώρητη παραχώρηση στην εκ παραδόσεως φιλισταϊκή προκατάληψη ενάντια στη λέξη ιδεαλισμός, μια προκατάληψη που δημιούργησε η συστηματική συκοφαντική δραστηριότητα των ιερών. Ο φιλισταίος λέει «υλισμός» και εννοεί λαιμαργία, μέθη, οπτική και σαρκική λαγνεία, υπεροφία, φιλαργυρία, πλεονεξία, ζηλοφθονία, κερδοσκοπία και απάτη – με λίγα λόγια, όλα τα παραπτώματα τα οποία επιτρέπει κρυφά στον εαυτό του. Λέει «ιδεαλισμός» και εννοεί την πίστη στην αρετή, στη φιλανθρωπία και γενικά σε έναν «καλύτερο κόσμο», πράγματα για τα οποία καμαρώνει μπροστά στους άλλους, αλλά πιστεύει σ' αυτά μόνο όσο «κρατάν οι μαύρες του» ή όσο οι επιχειρήσεις του πάνε «κατά διαόλου», ως επακόλουθο των συνηθισμένων «υλιστικών» υπερβολών του, οπότε αρχίζει να τραγουδά τον αγαπημένο του σκοπό: «Τι 'ναι ο άνθρωπος λοιπόν; Άγγελος μαζί και κτήνος».

Κατά τα άλλα, ο Στάρκε καταβάλλει κάθε προσπάθεια να προφυλάξει τον Φόουερμπαχ από τις επιθέσεις και τις διδασκαλίες των σύγχρονων φωνακλάδων Γερμανών ανθυποκαθηγητών, που αυτοαποκαλούνται φιλόσοφοι. Όσοι ενδιαφέρονται γι' αυτούς τους επιγόνους της κλασσικής γερμανικής φιλοσοφίας, θα βρουν

Ο ΛΟΥΝΤΒΙΧ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ...

αρκετό και αξιόλογο υλικό. Για τον Στάρκε ίσως να ήταν απαραίτητος ένας τέτοιος κόπος. Εμείς απλά απαλλάσσουμε τον αναγνώστη.

Ο ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ ΦΑΙΝΕΤΑΙ στις απόψεις του για την θρησκεία και την ηθική. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως θέλει να καταργήσει την θρησκεία, τελειοποιώντας την. Η φιλοσοφία θα πρέπει να απορροφηθεί απ' την θρησκεία. «Οι περίοδοι της ανθρωπότητας διακρίνονται μόνο από τις θρησκευτικές αλλαγές τους. Μια κίνηση της ιστορίας είναι θεμελιώδης μόνον όταν έχει τις ρίζες της στην ανθρώπινη καρδιά. Η καρδιά δεν είναι μια μορφή θρησκείας, ώστε να λέμε πως η θρησκεία οφείλει να υπάρχει και μέσα στην καρδιά. Η καρδιά είναι η ουσία της θρησκείας» (Το χωρίο παρατίθεται από τον Στάρκε, σελ. 168).

Σύμφωνα με τον Φόυερμπαχ η θρησκεία είναι σχέση μεταξύ ανθρώπων, βασισμένη στην αμοιβαία τρυφερότητα, στην καρδιά, μια σχέση της οποίας την αλήθεια αναζητούσε κάποτε σε μια εντελώς φανταστική εικόνα της πραγματικότητας: σε έναν ή περισσότε-

ρους Θεούς, που δεν ήταν παρά αντικατοπτρισμοί των ανθρωπίνων ιδιοτήτων – τώρα όμως την βρίσκει κατευθείαν, χωρίς καμιά διαμεσολάβηση, στην αμοιβαία αγάπη του «Εγώ» και του «Εσύ». Σε τελευταία ανάλυση ο Φόουερμπαχ αναγορεύει τον σεξουαλικό έρωτα σε μια σημαντική, αν όχι την σημαντικότερη, πρακτική της νέας του θρησκείας.

Όσotόσο η αμοιβαία τρυφερότητα μεταξύ των ανθρώπων, κυρίως μεταξύ των δύο φύλων, υπάρχει από τότε που υπάρχει το ανθρώπινο είδος. Ειδικά τα τελευταία οκτακόσια χρόνια, ο σεξουαλικός έρωτας είχε πολύ μεγάλη ανάπτυξη και κατέλαβε τόσο σημαντική θέση, ώστε να γίνει το κεντρικότερο θέμα της ποίησης. Οι εκκλησίες περιορίστηκαν στην καθαγίαση της νόμιμης σεξουαλικότητας –του γάμου δηλαδή– και αν αύριο εξαφανιστούν δεν πρόκειται ν' αλλάξει το παραμικρό στις πρακτικές της αγάπης και της φιλίας. Γι' αυτό, από το 1793 μέχρι το 1795, ο Χριστιανισμός εξαφανίστηκε εντελώς στη Γαλλία και ο Ναπολέον [Napoleone Buonaparte, 1769-1821] πέρασε από τόσες συγκρούσεις και δυσκολίες για να τον ξαναφέρει, χωρίς στο μεταξύ να χρειαστεί οποιοδήποτε υποκατάστατο, όπως το εννοεί ο Φόουερμπαχ.

Ο ιδεαλισμός του Φόουερμπαχ έγκειται στο εξής:

δεν αντιμετωπίζει τις αμοιβαίες σχέσεις, που προκύπτουν από την τάση του ενός ανθρώπου προς τον άλλον, όπως ο σεξουαλικός έρωτας, η φιλία, η συμπόνια, η αυτοθυσία, κλπ., μόνο σαν αυτό που πραγματικά είναι, δηλαδή εντελώς άσχετες με οποιαδήποτε παλαιότερη θρησκεία, αλλά μας διαβεβαιώνει πως αντλούν την υπέρτατη αξία τους από την ευλογία της θρησκείας εν γένει. Γι' αυτόν, το σημαντικότερο δεν είναι η ύπαρξη καθαρά ανθρώπινων σχέσεων, αλλά η δυνατότητα να τις αντιμετωπίσουμε σαν μια νέα, αληθινή θρησκεία. Η αξία τους πρέπει να επισφραγιστεί απ' την θρησκεία. Η λέξη *θρησκεία* (religion, στην αγγλική) προέρχεται από το (ρήμα της λατινικής) *religare* (συγκολλώ, συνενώνω) και αρχικά αναφέρεται σε έναν δεσμό. Επομένως, κάθε δεσμός μεταξύ δύο ανθρώπων είναι θρησκεία. Τέτοια ετυμολογικά κολπάκια αποτελούν έσχατο καταφύγιο για την ιδεαλιστική φιλοσοφία. Αυτό που μετράει τελικά δεν είναι η πρακτική σημασία της λέξης, όπως προέκυψε κατά τη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης, αλλά η ετυμολογία της. Και έτσι, ο σεξουαλικός έρωτας, η επαφή των δύο φύλων, αποθεώνεται ως *θρησκεία*, αποκλειστικά και μόνο για να μην εξαφανιστεί από την γλώσσα η λέξη θρησκεία, που τόσο αγαπούν οι ιδεαλιστές. Μια τέ-

τοια γλώσσα χρησιμοποιούσαν οι παριζιάνοι επαναστάτες της τάσης Λουί Μπλαν [Jean Joseph Charles Louis Blanc, 1811-1882] στη δεκαετία του '40.³¹ Αντιμετώπιζαν σαν τέρας τον άνθρωπο που δεν είχε θρησκεία και μας έλεγαν: «Donc, l'athéisme c'est votre religion!» («Μα τότε, ο αθεϊσμός είναι η δική σας θρησκεία!»). Όταν ο Φόυερμπαχ αποφασίζει να ιδρύσει μια αληθινή θρησκεία στη βάση μιας κατ' ουσίαν υλιστικής θεώρησης της φύσης, είναι σαν να θεωρεί τη σύγχρονη χημεία ένα είδος αληθινής αλχημείας. Αν η θρησκεία μπορεί να υπάρξει χωρίς το θεό της, η αλχημεία μπορεί να υπάρξει χωρίς τη φιλοσοφική της λίθο. Παρεμπιπτόντως, η θρησκεία και η αλχημεία έχουν ισχυρούς δεσμούς. Η φιλοσοφική λίθος είχε πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τον θεό: οι Αιγύπτιοι και οι Έλληνες αλχημιστές των δύο πρώτων αιώνων της εποχής μας, έβαλαν το χεράκι τους στην ανάπτυξη των χριστιανικών διδασκαλιών, όπως αποδεικνύουν οι έρευνες των Κοπ [Hermann Franz Moritz Kopp, 1817-1892] και Μπερτολέ [Claude Louis Bertholet, 1748-1822].³²

Ο ισχυρισμός του Φόυερμπαχ πως «Οι περίοδοι της ανθρωπότητας διακρίνονται μόνο από τις θρησκευτικές αλλαγές τους» είναι απόλυτα εσφαλμένος. Οι μεγάλες ιστορικές αλλαγές συνοδεύονται από θρησκευ-

τικές αλλαγές μόνο στο βαθμό που σχετίζονται με τις τρεις μεγάλες θρησκείες: το Βουδισμό, τον Χριστιανισμό και τον Ισλαμισμό. Οι παλιές θρησκείες των φυλών και των εθνών, οι οποίες σχηματίστηκαν αυθόρμητα, δεν ακολουθούσαν προσηλυτιστική τακτική και έτσι αποδυναμώνονταν, όταν οι φυλές και τα έθνη έχαναν την ανεξαρτησία τους. Στην περίπτωση των Γερμανών, δεν χρειάστηκε παρά να έρθουν σε επαφή με την παρηκμασμένη ρωμαϊκή κοσμοκρατορία και την πρόσφατα επισημοποιημένη χριστιανική θρησκεία, που αντιστοιχούσε στην οικονομική, πολιτική και ιδεολογική κατάσταση της. Μόνο σ' αυτές τις, λίγο ως πολύ, τεχνητά δημιουργημένες παγκόσμιες θρησκείες – ιδιαίτερα στον Χριστιανισμό και τον Ισλαμισμό, εντοπίζουμε μεγάλα ιστορικά κινήματα με θρησκευτικό χαρακτήρα. Όμως ακόμη και στην περίπτωση του Χριστιανισμού, ο θρησκευτικός χαρακτήρας των κινήμάτων που απέκτησαν πραγματικά παγκόσμια σημασία, περιορίζεται στα πρώτα στάδια του αγώνα των αστών για χειραφέτηση – από τον 13ο μέχρι τον 17ο αιώνα – και δεν πηγάζει, όπως πιστεύει ο Φόουερμπαχ, απ' την καρδιά και τις θρησκευτικές ανάγκες του ανθρώπου, αλλά από την αδιάσπαστη ιστορική πορεία του Μεσαίωνα, που δεν γνώριζε άλλη μορφή ιδεολογίας απ' την θρησκεία και τη

Θεολογία. Όμως, όταν η αστική τάξη του 18ου αιώνα δυνάμωσε αρκετά, ώστε να αποκτήσει δική της ταξική ιδεολογία, πραγματοποίησε την μεγάλη αποφασιστική επανάστασή της –στη Γαλλία– στηριζόμενη αποκλειστικά σε νομικές και πολιτικές ιδέες. Με την Θρησκεία δεν ασχολήθηκε παρά στο βαθμό που την βρήκε μπροστά της, να της κλείνει τον δρόμο. Δεν σκέφθηκε ποτέ να δημιουργήσει μια νέα Θρησκεία. Γνωρίζουμε όλοι πώς απέτυχε η προσπάθεια του Ροβεσπιέρου [Maximilien Robespierre, 1758-1794].³³

Σήμερα, η ανταλλαγή γνήσιων συναισθημάτων στην επαφή μας με άλλες ανθρώπινες υπάρξεις, περιορίζεται αρκετά από την κοινωνία στην οποία ζούμε, και η οποία βασίζεται στον ανταγωνισμό των τάξεων και την ταξική κυριαρχία. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να περιορίζουμε ακόμη περισσότερο αυτά τα συναισθήματα, ανάγοντάς τα σε οποιαδήποτε Θρησκεία. Το ίδιο ισχύει και για την κατανόηση των μεγάλων ιστορικών ταξικών αγώνων· ήδη έχει συσκοτιστεί αρκετά από την σύγχρονη ιστοριογραφία –ιδίως στη Γερμανία– και δεν έχουμε κανένα λόγο να την καθιστούμε εντελώς ανέφικτη, μεταβάλλοντας την ιστορία αυτών των αγώνων σε παράρτημα της εκκλησιαστικής ιστορίας. Είναι φανερό πόσο μακριά είμαστε σήμερα από

τον Φόουερμπαχ. Οι «γλαφυρότεροι» ύμνοι του σ' εκείνη την νέα θρησκεία δεν διαβάζονται με τίποτα.

Η μόνη θρησκεία που εξετάζει σοβαρά ο Φόουερμπαχ είναι ο Χριστιανισμός, η παγκόσμια θρησκεία της Δύσης, που βασίζεται στο μονοθεϊσμό. Αποδεικνύει πως ο Θεός του Χριστιανισμού είναι ένα φανταστικό είδωλο, ένας αντικατοπτρισμός του ανθρώπου. Βέβαια, αυτός ο Θεός είναι προϊόν μιας χρονικά εκτεταμένης διαδικασίας αφαίρεσης, η συμπυκνωμένη πεμπτουσία πολλών φυλετικών και εθνικών θεοτήτων. Γι' αυτό ο άνθρωπος, του οποίου εικόνα είναι ο Θεός, δεν είναι πραγματικός άνθρωπος, αλλά η πεμπτουσία πολλών πραγματικών ανθρώπων, ο αφηρημένος άνθρωπος, μια αφηρημένη πνευματική εικόνα. Ο Φόουερμπαχ, που σε κάθε σελίδα του κηρύττει την αισθητικότητα, την προσήλωση στο συγκεκριμένο, στο πραγματικό, όταν αρχίζει να μιλάει για οτιδήποτε άλλο εκτός από τις σεξουαλικές σχέσεις των ανθρώπων, γίνεται εντελώς αφηρημένος.

Μόνο μια πλευρά αυτών των σχέσεων τον ενδιαφέρει: η ηθική. Και να που πέφτουμε πάλι πάνω στην φτώχεια του – πάντα σε σύγκριση με τον Χέγκελ. Η ηθική –ή θεωρία της ηθικής συμπεριφοράς– του τελευταίου, είναι η φιλοσοφία του δικαίου και αποτελείται

από: 1) το αφηρημένο δίκαιο, 2) την ηθική δεοντολογία και 3) την κοινωνική ηθική, η οποία με τη σειρά της περιλαμβάνει: την οικογένεια, την αστική κοινωνία και το κράτος.

Όσο ρεαλιστικό είναι εδώ το περιεχόμενο, τόσο ιδεαλιστική είναι η μορφή· εκτός από την ηθική δεοντολογία, συμπεριλαμβάνονται επίσης όλα όσα ανήκουν στις περιοχές του νόμου, της οικονομίας και της πολιτικής. Στον Φούερμπαχ συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Στη μορφή είναι ρεαλιστής, αφού ξεκινά από τον άνθρωπο, αλλά δεν συνυπολογίζει τον κόσμο του, και έτσι συνεχίζει να τον αντιμετωπίζει σαν τον αφηρημένο άνθρωπο της φιλοσοφίας της Θρησκείας. Αυτόν τον άνθρωπο δεν τον γέννησε γυναίκα· προέκυψε από ένα είδος χρυσαλίδας, από το θεό των μονοθεϊστικών θρησκειών και έτσι δεν ξει σε έναν πραγματικό, ιστορικά δημιουργημένο και προσδιορισμένο κόσμο. Όντως σχετίζεται με άλλους ανθρώπους, αλλά όπως και να έχει όλοι το ίδιο αφηρημένοι είναι. Στη φιλοσοφία της Θρησκείας του Φούερμπαχ υπάρχουν ακόμη άνδρες και γυναίκες, αλλά στην ηθική του εξαφανίζεται και αυτή η τελευταία διάκριση. Η αλήθεια είναι πως κάπου κάπου τον ακούμε να λέει: «Ο άνθρωπος σκέφτεται διαφορετικά στο παλάτι και στην κα-

λύβα. Όταν η πείνα και η αθλιότητα εξαντλούν το σώμα σου, τότε η ηθική δεοντολογία μαραζώνει στο μυαλό, στο νου, στην καρδιά σου», «Η πολιτική πρέπει να γίνει η νέα θρησκεία», κλπ. Όμως, με τέτοιου είδους αξιώματα δεν μπορεί να κάνει τίποτα. Λόγια είναι. Ακόμη και ο Στάρκε αναγνωρίζει πως για τον Φόουερμπαχ η πολιτική αποτελεί ήδη ένα όριο, πως «η επιστήμη της κοινωνίας, η κοινωνιολογία είναι *terra incognita* (άγνωστος τόπος) γι' αυτόν».

Το ίδιο ρηχός –σε σχέση με τον Χέγκελ– εμφανίζεται και στη διαπραγμάτευση της αντίθεσης του καλού και του κακού. «Νομίζει κανείς πως λέει κάτι σημαντικό», επισημαίνει κάπου ο Χέγκελ, «όταν λέει πως ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως καλός. Ξεχνά όμως πως λέει κάτι πολύ σημαντικότερο, όταν λέει πως ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως κακός».

Στον Χέγκελ, το κακό είναι η μορφή που παίρνει η κινητήρια δύναμη της ιστορικής εξέλιξης. Αυτό σημαίνει δυο πράγματα. Αφενός, κάθε πρόοδος εμφανίζεται κατ' ανάγκην σαν ιεροσουλία, σαν ανταρσία ενάντια σε μια παλιά κατάσταση, που θεωρείται ιερή από συνήθεια, αν και καταρρέει ήδη. Αφετέρου, από την εποχή που εμφανίστηκαν οι ταξικοί ανταγωνισμοί, τα ίδια τα αρνητικά πάθη των ανθρώπων –η πλεονεξία και η

φιλαρχία—λειτουργούν σαν μοχλοί ιστορικής εξέλιξης — γεγονός του αποδεικνύεται από την ιστορία της φεουδαρχίας και του αστισμού. Όμως ο Φόυερμπαχ δεν φαίνεται να έχει διάθεση να εξετάσει τον ιστορικό ρόλο τού ηθικά καλού. Γι' αυτόν η ιστορία είναι μια παράξενη, δυσάρεστη περιοχή. Ακόμη και το απόφθεγμα του: «Ο άνθρωπος, όπως ξεπήδησε πρωταρχικά από τη φύση, ήταν ένα φυσικό πλάσμα και όχι άνθρωπος. Ο άνθρωπος είναι προϊόν του ανθρώπου, του πολιτισμού, της ιστορίας» — ακόμη και το ίδιο του το απόφθεγμα δεν τον οδηγεί πουθενά.

Γι' αυτό η κατάθεσή του στην ηθική είναι αφάνταστα πενιχρή. Η επιδίωξη της ευτυχίας είναι έμφυτη στον άνθρωπο και συνεπώς οφείλει ν' αποτελεί βάση κάθε ηθικής. Αλλά η επιδίωξη της ευτυχίας υπόκειται σε δύο κατεργασίες. Πρώτα πρώτα, περιορίζεται από τις συνέπειες των πράξεών μας: μετά την κραιπάλη, έρχεται η «μαύρη μαυρίλα» και μετά τις καταχρήσεις, η αρρώστια. Ύστερα, έχει κοινωνικές συνέπειες: αν δεν σεβόμαστε την επιθυμία των άλλων για ευτυχία, εκείνοι αμύνονται για να προστατευθούν και εμποδίζουν την δική μας επιθυμία για ευτυχία. Άρα, για να ικανοποιήσουμε την επιθυμία μας, θα πρέπει πάντα να είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε τ' αποτελέσματα της

συμπεριφοράς μας και να αναγνωρίσουμε το δικαίωμα των άλλων να ικανοποιούν την δική τους ανάλογη επιθυμία. Λογικός αυτοπεριορισμός του εαυτού μας και αγάπη –πάλι η αγάπη!– για τους άλλους. Να ποιοι είναι οι βασικοί νόμοι της ηθικής του Φόουερμπαχ. Απ' αυτούς προκύπτουν όλοι οι άλλοι, και ούτε οι εμπνευσμένες εκφράσεις του φιλοσόφου, ούτε τα εγκώμια του Στάρκε μπορούν να κρύφουν την ισχύνητά και την ασημαντότητά τους.

Πολύ σπάνια –και οπωσδήποτε χωρίς σπουδαία αποτελέσματα– καταφέρνει κανείς να ικανοποιήσει την επιθυμία του για ευτυχία, ασχολούμενος μόνο με τον εαυτό του. Κάτι τέτοιο απαιτεί μάλλον ενασχόληση με τον εξωτερικό κόσμο, με τα μέσα ικανοποίησης των αναγκών του, δηλαδή με την τροφή, τον έρωτα, τα βιβλία, την κουβεντούλα, το διάλογο, την δράση και τα αντικείμενα που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει ή να κατασκευάσει. Η ηθική του Φόουερμπαχ προϋποθέτει, είτε πως κάθε άνθρωπος διαθέτει εκ των προτέρων όλα τα μέσα, όλα τα αντικείμενα για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του, είτε πως δεν τα διαθέτει, οπότε του παρέχει μόνο μερικές καλές συμβουλές, που δεν αξίζουν δυάρα. Άλλωστε το δηλώνει με σαφήνεια ο ίδιος: «Ο άνθρωπος σκέφτεται διαφορετικά στο

παλάτι και στην καλύβα. Όταν η πείνα και η αθλιότητα εξαντλούν το σώμα σου, τότε η ηθική δεοντολογία μαραζώνει στο μυαλό, στο νου, στην καρδιά σου».

Μα μήπως τα πράγματα είναι καλύτερα στο ζήτημα του δικαιώματος των άλλων να ικανοποιούν την επιθυμία τους για ευτυχία; Για τον Φόσερμπαχ το δικαίωμα αυτό είναι απόλυτα κοινό, σαν να ίσχυε με τον ίδιο τρόπο, σε όλες τις εποχές. Από πότε όμως; Μοιράζονταν μήπως το δικαίωμα να ικανοποιούν την επιθυμία τους για ευτυχία οι αφέντες και οι σκλάβοι της αρχαιότητας ή μήπως το μοιράζονταν οι δουλοπάροικοι και οι βαρόνοι του Μεσαίωνα; Μήπως η καταπιεσμένη τάξη δεν θυσίαζε κανονικά και με το νόμο την επιθυμία της για ευτυχία, στην ανάλογη επιθυμία της κυρίαρχης τάξης; Την θυσίαζε, και αυτό τελικά ήταν ανήθικο. Αυτά βέβαια γίνονταν πολύ παλιά. Σήμερα τα ίσα δικαιώματα είναι πια αναγνωρισμένα. Αναγνωρίστηκαν στα λόγια, από την εποχή που η αστική τάξη παλεύοντας με τη φεουδαρχία και εξελίσσοντας την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, αναγκάστηκε να καταργήσει όλα τα αριστοκρατικά, τα προσωπικά δηλαδή, προνόμια και να εισάγει την ισότητα όλων ενώπιον του νόμου, πρώτα στο ιδιωτικό και ύστερα σταδιακά στο δημόσιο δίκαιο. Όμως η επιθυμία για ευτυχία τρέ-

φεται ελάχιστα με ιδεατά δικαιώματα. Κατά κύριο λόγο τρέφεται με υλικά μέσα. Φυσικά, η καπιταλιστική παραγωγή φροντίζει, ώστε η συντριπτική πλειοψηφία των –κατά τα άλλα ίσων– δικαιούχων να διαθέτει μόνον όσα είναι απολύτως απαραίτητα για να διατηρείται στη ζωή. Επομένως, η καπιταλιστική παραγωγή σέβεται το δικαίωμα της πλειοψηφίας να επιθυμεί την ευτυχία πολύ λιγότερο από τη δουλεία ή τη δουλοπαροικία (αν τελικά το σέβεται καθόλου). Και μήπως τα πράγματα είναι καλύτερα στο χώρο των μέσων πνευματικής ευτυχίας, στην εκπαίδευση; Μήπως δεν είναι μυθικό πρόσωπο ο «δάσκαλος της Σάντοβα»;³⁴

Και κάτι ακόμη. Σύμφωνα με την ηθική θεωρία του Φόουερμπαχ, το χρηματιστήριο είναι ο ύφιστος ναός της ηθικής συμπεριφοράς, υπό την προϋπόθεση πως κερδίζεις, βέβαια. Αν η επιθυμία μου για ευτυχία με οδηγήσει εκεί, και αν υπολογίσω σωστά τις συνέπειες των πράξεών μου, ώστε να είναι ευχάριστες και όχι δυσάρεστες για μένα –δηλαδή, αν βγαίνω πάντα κερδισμένος– τότε έχω εξαργυρώσει την ηθική επιταγή του Φόουερμπαχ. Εκτός τούτου, δεν εμποδίζω το δικαίωμα του άλλου να επιδιώξει την ευτυχία του, γιατί και αυτός –όπως και εγώ– με δική του θέληση ήρθε εδώ και

κάθισε δίπλα μου, μέχρι το πέρας των συναλλαγών, ακολουθώντας την δική του επιθυμία για ευτυχία. Αν χάσει τα λεφτά του, η πράξη του αποδεικνύεται *ipso facto* (αυτοδίκαια) ανήθικη, λόγω των κακών υπολογισμών του, και εγώ του έχω ήδη δώσει την τιμωρία που του άξιζε. Τώρα μπορώ να καμαρώνω, σαν σύγχρονος Ραδάμανθυς.³⁵ Η αγάπη, στο βαθμό που δεν είναι απλά μια συναισθηματική έκφραση, κυβερνά επίσης και στο χρηματιστήριο. Γιατί ακόμη και εκεί μπορεί ο καθένας να βρει στους άλλους την ικανοποίηση της προσωπικής του επιθυμίας για ευτυχία, δηλαδή, αυτό ακριβώς που οφείλει να πετυχαίνει η αγάπη, και αυτό με το οποίο κυρίως πρέπει να ασχολείται στην πράξη. Και αν τζογάρω, υπολογίζοντας σωστά συνέπειες των χειρισμών μου, και αν κερδίσω, τότε καλύπτω και τις αυστηρότερες απαιτήσεις της ηθικής του Φόουερμπαχ και φυσικά γίνομαι πλούσιος. Με άλλα λόγια, η ηθική του Φόουερμπαχ είναι κομμένη και ραμμένη στα μέτρα της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας: θέλει δεν θέλει, είτε πέρασε είτε δεν πέρασε ποτέ απ' το μυαλό του.

Πράγμα και αυτό η αγάπη! Ναι λοιπόν, η αγάπη του Φόουερμπαχ είναι παντού και πάντα ο θαυματουργός Θεός που μας βοηθά να αντιμετωπίσουμε τις δυσκολίες της καθημερινής ζωής, ακόμη και στην περι-

πτωση μιας κοινωνίας χωρισμένης σε τάξεις με διαμετρικά αντίθετα συμφέροντα. Στο σημείο αυτό, η φιλοσοφία χάνει και το τελευταίο ίχνος επαναστατικού χαρακτήρα, κρατώντας μόνο το παλιό τροπάρι: αγαπάτε αλλήλους –ριχτείτε ο ένας στην αγκαλιά του άλλου, ανεξαρτήτως φύλου ή τάξης– ένα παγκόσμιο όργιο συμφιλίωσης!

Με λίγα λόγια, η ηθική θεωρία του Φόουερμπαχ τα κουτσοβολεύει όπως και όλες οι προηγούμενες. Σχεδιάστηκε για να ισχύει πάντα, σε κάθε άνθρωπο, σε όλες τις περιπτώσεις, και ακριβώς γι' αυτό δεν ισχύει ποτέ και πουθενά. Μπροστά στον πραγματικό κόσμο, παραμένει τόσο ανίσχυρη, όσο και η κατηγορική προσταγή του Καντ. Στην πραγματικότητα, κάθε τάξη–και κάθε επάγγελμα επίσης– έχει την δική του ηθική, την οποία παραβαίνει μια χαρά, όταν δεν αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο της τιμωρίας. Και η αγάπη, που υποτίθεται πως ενώνει τα πάντα, εκδηλώνεται με πολέμους, λογομαχίες, δικαστήρια, οικογενειακούς καυγάδες, διαζύγια και κάθε είδους εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο.

Πώς γίνεται, όμως, αυτή η τεράστια ώθηση που έδωσε ο Φόουερμπαχ να αποβεί τόσο άγονη για τον ίδιο; Πολύ απλά, δεν μπόρεσε ποτέ να σκαρφιστεί έναν τρόπο για ν' αποδράσει απ' το βασίλειο της αφαί-

ρεσης –όσο θανάσιμα και αν το μισούσε– προς την αληθινή ζωή. Αρπάχτηκε γερά από τη φύση και τον άνθρωπο. Όμως και τα δυο παρέμειναν γι’ αυτόν μόνο λέξεις. Είναι παντελώς ανίκανος ν’ αρθρώσει οτιδήποτε συγκεκριμένο για την πραγματική φύση και τον πραγματικό άνθρωπο. Και όμως, ξεκινώντας απ’ τον αφηρημένο άνθρωπό του, μπορεί κανείς να φθάσει στους πραγματικούς, ζωντανούς ανθρώπους, αν τους θεωρήσει ως συμμετόχους της ιστορίας. Σ’ αυτό αντιστάθηκε ο Φόυερμπαχ, με αποτέλεσμα το 1848, του οποίου τη σημασία δεν κατανόησε, να γίνει το οριστικό διαζύγιό του με τον πραγματικό κόσμο: η αποχώρησή του στη μοναξιά. Την κύρια ευθύνη και γι’ αυτό την φέρουν οι συνθήκες που επικρατούσαν στη Γερμανία και τον καταδίκασαν να σαπίσει ζωντανός.

Όμως το βήμα που δεν έκανε, έπρεπε οπωσδήποτε να γίνει. Η λατρεία του αφηρημένου ανθρώπου, η οποία αποτελούσε τον πυρήνα της νέας θρησκείας του Φόυερμπαχ, έπρεπε να αντικατασταθεί με την επιστήμη των πραγματικών ανθρώπων και της ιστορικής εξέλιξής τους. Αυτή την ανάπτυξη της θεωρητικής σκοπιάς του Φόυερμπαχ, πέρα από τον Φόυερμπαχ, την εγκαινίασε ο Μαρξ, το 1845, στην Αγία Οικογένεια.

ΟΙ ΣΤΡΑΟΥΣ, ΜΠΑΟΥΕΡ, ΣΤΙΡΝΕΡ ΚΑΙ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ, ΥΠΗΡ-
ξαν παραφυάδες της χεγκελιανής φιλοσο-
φίας, τουλάχιστον για όσον καιρό δεν αποφά-
σιζαν να εγκαταλείφουν το χωράφι της φιλο-
σοφίας. Ο Στράους, μετά τη *Ζωή του Ιησού* και τη
Δογματική (Christliche Dogmatik), παρήγαγε μόνο φι-
λολογικά μελετήματα επί θεμάτων φιλοσοφίας και
εκκλησιαστικής ιστορίας, κατά το πρότυπο του Ρενάν
[Ernest Renan, 1823-1892]. Ο Μπάουερ όλο και κάτι
κατάφερε να δώσει, ερευνώντας τις ιστορικές κατα-
βολές του Χριστιανισμού. Ο Στίρνερ παρέμεινε εξαι-
ρετικά περίεργη περίπτωση, ακόμη και όταν ο Μπα-
κούνιν τον ανακάτεψε με τον Προυντόν, για να παρά-
γει το εκλεκτό χαρμάνι του «αναρχισμού». Μόνον ο
Φόουερμπαχ υπήρξε σημαντικός φιλόσοφος. Και όμως,
η φιλοσοφία—που υποτίθεται πως ξεπερνά, εποπτεύει
και συνδέει όλες τις επιμέρους επιστήμες—παρέμεινε
γι' αυτόν ένα αζεπέραστο εμπόδιο, ένα άβατο. Δεν

μπόρεσε να υποβάλλει σε κριτική τον Χέγκελ. Απλά τον παραμέρισε, τον θεώρησε άχρηστο, την στιγμή που δεν είχε να αντιπαραθέσει στον πλούτο του χεγκελιανού συστήματος τίποτα θετικότερο από μια στομφώδη θρησκεία της αγάπης και μια φτωχή, ανίσχυρη ηθική δεοντολογία.

Εντούτοις, από τη διάλυση της χεγκελιανής σχολής προέκυψε και μια δεύτερη τάση, η μόνη που καρποφόρησε πραγματικά. Η τάση αυτή ουσιαστικά συνδέεται με το όνομα του Καρλ Μαρξ.³⁶

Η απόσχιση από τη χεγκελιανή φιλοσοφία ισοδυναμούσε –και σ’ αυτή την περίπτωση– με επιστροφή στην υλιστική θεωρητική σκοπιά, πράγμα που σημαίνει: αποφασίζω να αντιμετωπίσω τον πραγματικό κόσμο –τη φύση και την ιστορία– όπως μου δίνεται όταν τον πλησιάζω ελεύθερα, χωρίς τα κολπάκια και τις προκαταλήψεις του ιδεαλισμού· αποφασίζω να θυσιάσω ανελέητα κάθε ιδεαλιστική φαντασίωση, κάθε αυθαίρετο φανταστικό συνδυασμό που δεν αντιστοιχεί στα ίδια τα γεγονότα. Αυτό είναι υλισμός· τίποτα περισσότερο. Όμως στην συγκεκριμένη περίπτωση, η υλιστική θεωρητική σκοπιά αντιμετωπίστηκε, για πρώτη φορά, με πραγματική σοβαρότητα και εφαρμόστηκε –τουλάχιστον σε γενικές γραμμές– σε

όλες τις περιοχές που παρουσίαζαν γνωστικό ενδιαφέρον.

Ο Χέγκελ δεν έμπαινε απλά στην άκρη. Αντίθετα, η επαναστατική όψη της φιλοσοφίας του –στην οποίαν αναφερθήκαμε πιο πάνω– η διαλεκτική μέθοδος, έγινε σημείο εκκίνησης. Σύμφωνα με τον Χέγκελ, η διαλεκτική είναι η εσωτερική ανάπτυξη της ιδέας. Η απόλυτη ιδέα, όχι μόνο υπάρχει –άγνωστο πού– απ’ την αρχή της αιωνιότητας, αλλά είναι κιόλας η κινητήρια, ζωντανή ψυχή του υπάρχοντος κόσμου. Ανάπτύσσεται περνώντας από εκείνες τις –οπωσδήποτε εσωτερικές– φάσεις, που περιγράφει αναλυτικά ο Χέγκελ στη Λογική. Ύστερα «αλλοτριώνεται» από μόνη της, γίνεται φύση. Και τότε, μη έχοντας συνείδηση του ίδιου της του εαυτού, μεταμφιέζεται σε φυσική αναγκαιότητα, μπαίνοντας σε έναν νέο κύκλο ανάπτυξης, για να ξαναποκτήσει συνείδηση του εαυτού της, μέσω του ανθρώπου. Αυτή η νέα συνείδηση είναι ακόμη ακατέργαστη, αλλά δοκιμάζεται και διαμορφώνεται μέσα στην ιστορία, ώσπου η απόλυτη ιδέα συναντά οριστικά και αμετάκλητα τον εαυτό της στη χεγκελιανή φιλοσοφία. Γι’ αυτό, σύμφωνα με τον Χέγκελ, η προφανής στη φύση και την ιστορία διαλεκτική εξέλιξη –δηλαδή, η αιτιώδης αλληλουχία της εξελικτικής κίνησης από το

χαμηλότερο στο ανώτερο, που επιβεβαιώνει τον εαυτό της με όλους αυτούς τους ελιγμούς και τις πρόσκαιρες παλινδρομήσεις, είναι μόνο ένα αντίγραφο της κίνησης, στην οποία θέτει η ιδέα τον ίδιο της τον εαυτό, από την αρχή της αιωνιότητας— άγνωστο πού, αλλά οπωσδήποτε ανεξάρτητα από οποιονδήποτε ανθρώπινο εγκέφαλο. Έπρεπε να τελειώνουμε μια και καλή μ' αυτή την ιδεολογική διαστροφή. Πήραμε υλιστική στάση απέναντι στις ιδέες που κατοικούν στο κεφάλι μας, τις αντιμετωπίσαμε ως εικονικά ομοιώματα των πραγματικών αντικειμένων, αντί να αντιμετωπίσουμε τα πραγματικά αντικείμενα ως εικονικά ομοιώματα της μιας ή της άλλης φάσης ανάπτυξης της απόλυτης ιδέας. Έτσι, η διαλεκτική περιορίστηκε σε επιστήμη των γενικών νόμων κίνησης, τόσο του εξωτερικού κόσμου, όσο και της ανθρώπινης νόησης, οι οποίοι ουσιαστικά είναι ίδιοι, αλλά εκφράζονται διαφορετικά, δεδομένου ότι η ανθρώπινη νόηση μπορεί και τους εφαρμόζει συνειδητά, ενώ στη φύση —και μέχρι στιγμής στο μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας— εκδηλώνονται ασυνείδητα, σαν εξωτερική αναγκαιότητα, σε μιαν ατέλειωτη σειρά φαινομενικών συμπτώσεων. Κατά συνέπεια, η ίδια η διαλεκτική της ιδέας έγινε απλά η αντίδραση της συνείδησής

μας στην διαλεκτική κίνηση του πραγματικού κόσμου, και η διαλεκτική του Χέγκελ αναποδογύρισε ή, πιο σωστά, αντικατέστησε το κεφάλι, στο οποίο στηριζόταν μέχρι τότε, με τα πόδια της. Αυτή η υλιστική διαλεκτική, λοιπόν, που τόσα χρόνια ήταν το καλύτερο εργαλείο, το πιο αιχμηρό όπλο μας, όλως περιέργως δεν ανακαλύφθηκε, ούτε από μας ούτε από τον ίδιο τον Χέγκελ, αλλά –εντελώς ανεξάρτητα– από έναν γερμανό εργάτη, τον Γιόζεφ Ντήτσογκεν [Joseph Dietzgen, 1828-1888].³⁷

Έτσι όμως, αναδείχθηκε πάλι η επαναστατική πλευρά της χεγκελιανής φιλοσοφίας, αποβάλλοντας παράλληλα τους ιδεαλιστικούς φραμπαλάδες του Χέγκελ, που εμπόδιζαν την συνεπή εφαρμογή της. Η μεγάλη, θεμελιώδης σκέψη πως δεν πρέπει να αντιμετωπίζουμε τον κόσμο σαν συμπλοκή έτοιμων πραγμάτων, αλλά ως συμπλοκή εξελικτικών διαδικασιών, όπου τα φαινομενικά σταθερά πράγματα γεννιούνται και πεθαίνουν συνεχώς, όπως ακριβώς και οι νοητικές εικόνες, οι έννοιες, μέσα στο κεφάλι μας, και όπου, παρ' όλες τις φαινομενικές συμπτώσεις και τις πρόσκαιρες παλινδρομήσεις, επιβάλλεται τελικά μια προοδευτική εξέλιξη – αυτή η μεγάλη, θεμελιώδης σκέψη έχει εισχωρήσει –ιδίως από την εποχή του Χέγκελ– τό-

σο βαθιά στην κοινή συνείδηση, ώστε είναι πια σχεδόν αδύνατο να αμφισβητηθεί. Όμως άλλο είναι να την παραδέχεσαι στα λόγια και άλλο να την εφαρμόζεις με συνέπεια στην πραγματικότητα, σε κάθε συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο.

Εντούτοις, όταν η έρευνα γίνεται από αυτή την σκοπιά, η απαίτηση για οριστικές λύσεις και αιώνιες αλήθειες εξαφανίζεται: συνειδητοποιείς, μια για πάντα, πως οι γνώσεις σου είναι αναγκαστικά περιορισμένες, επειδή τις ρυθμίζουν οι συνθήκες υπό τις οποίες τις απέκτησες. Από την άλλη, δεν επιτρέπεις πια στον εαυτό σου να εντυπωσιάζεται από τις αντιθέσεις, που δεν μπορεί να ξεπεράσει η παλιά μεταφυσική, τις αντιθέσεις ανάμεσα στο αληθινό και το φεύτικο, το καλό και το κακό, το ίδιο και το διαφορετικό, το αναγκαίο και το τυχαίο. Γνωρίζεις πως οι αντιθέσεις έχουν μόνο σχετική αξία, πως αυτό που τώρα αναγνωρίζεται ως αληθινό έχει επίσης και μια λανθάνουσα, φευδή όψη, την οποία θα εκδηλώσει αργότερα, και πως αυτό που τώρα θεωρείται φεύτικο έχει επίσης μιαν αληθή όψη, χάρη στην οποία, μέχρι εκείνη την στιγμή, μπορούσε να θεωρείται αληθινό. Γνωρίζεις πως αυτό που ισχυριζόμαστε για αναγκαίο, συντίθεται από αποκλίνουσες συμπτώσεις, και πως αυτό

που ονομάζουμε όλοι τυχαίο δεν είναι παρά μια μορφή, πίσω από την οποία κρύβεται η ίδια η αναγκαιότητα, και ούτω καθεξής.

Η παλιά μέθοδος έρευνας και σκέψης, την οποία ο Χέγκελ ονομάζει «μεταφυσική», προτιμά να ερευνά πράγματα δεδομένα, σταθερά και οριστικά. Δικαιώθηκε από την εποχή της, και τα κατάλοιπά της στοιχειώνουν ακόμη την σκέψη των ανθρώπων. Έπρεπε πρώτα να εξεταστούν τα πράγματα, και ύστερα να ανοίξει ο δρόμος για την εξέταση των διαδικασιών. Έπρεπε να μάθει κανείς τι είναι ένα οποιοδήποτε αντικείμενο, για να μπορέσει ύστερα να καταλάβει τις αλλαγές που γίνονται σ' αυτό. Αυτό έκανε η φυσική επιστήμη. Η παλιά μεταφυσική, που αντιμετώπιζε τα πράγματα σαν εντελή αντικείμενα, πήγασε από μια επιστήμη της φύσης, που ερευνούσε τα νεκρά και ζωντανά πράγματα σαν να ήσαν εντελή αντικείμενα. Όμως, όταν η έρευνα προχώρησε αρκετά, ώστε να μπορεί να κάνει το αποφασιστικό βήμα προς την συστηματική έρευνα των αλλαγών, στις οποίες υποβάλλονται τα πράγματα μέσα στη φύση, τότε χτύπησε στο βασίλειο της φιλοσοφίας η καμπάνα για την παλιά μεταφυσική. Πραγματικά, ενώ μέχρι τα τέλη του περασμένου αιώνα, η φυσική ήταν

κατά κύριο λόγο μια συλλεκτική επιστήμη, μια επιστήμη εντελών πραγμάτων, στον αιώνα μας είναι ουσιαστικά μια συστηματική επιστήμη, μια επιστήμη των διαδικασιών της γέννησης και της ανάπτυξης των πραγμάτων, μια επιστήμη της συμπλοκής των φυσικών φαινομένων σε ένα τεράστιο όλον. Η Φυσιολογία, που ερευνά τις λειτουργίες των φυτικών και ζωικών οργανισμών, η Εμβρυολογία, που ασχολείται με την ανάπτυξη του οργανισμού από το κύτταρο στην ωριμότητα, η Γεωλογία, που ερευνά τη σταδιακή διαμόρφωση του φλοιού της γης – όλες αυτές οι επιστήμες είναι παιδιά του αιώνα μας (19ος).

Όμως τον καθοριστικότερο ρόλο στην αλματώδη εξέλιξη των γνώσεών μας για την αλληλεξάρτηση των φυσικών διαδικασιών, τον έπαιξαν τρεις μεγάλες ανακαλύψεις.

Πρώτα το κύτταρο, η στοιχειώδης μονάδα, με τον πολλαπλασιασμό και τη διαφοροποίηση της οποίας, δημιουργείται κάθε φυτικός και ζωικός οργανισμός. Διαπιστώθηκε, όχι μόνο πως η δημιουργία και η ανάπτυξη όλων των ανώτερων οργανισμών υπόκειται σε έναν και μοναδικό νόμο με καθολική ισχύ, αλλά και πως η ικανότητα του κυττάρου να αλλάζει, καθορίζει τον τρόπο με τον οποίον οι οργανισμοί επιλέγουν το

είδος τους και προχωρούν στην ατομική ανάπτυξή τους.

Ύστερα ο μετασχηματισμός της ενέργειας, η ανακάλυψη που έδειξε πως οι στοιχειώδεις δυνάμεις της ανόργανης φύσης – η μηχανική δύναμη και το συμπλήρωμά της, η ονομαζόμενη δυναμική ενέργεια, η θερμότητα, η ακτινοβολία (φως και θερμική ακτινοβολία), ο ηλεκτρισμός, ο μαγνητισμός και η χημική ενέργεια – είναι εκδηλώσεις της παγκόσμιας κίνησης, που περνάει από τη μια μορφή στην άλλη διατηρώντας καθορισμένες αναλογίες. Για κάθε ποσότητα που χάνεται στη μια μορφή, εμφανίζεται μια ισοδύναμη στην άλλη. Έτσι, η εν γένει κίνηση της φύσης ανάγεται σ' αυτήν τη συνεχή διαδικασία μετασχηματισμού.

Τέλος η συνεκτική θεωρία, που παρουσίασε και απέδειξε πρώτος ο Δαρβίνος, σύμφωνα με την οποία το σύνολο των οργανικών προϊόντων της φύσης που μας περιβάλλει, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου, είναι αποτέλεσμα μιας μεγάλης εξελικτικής διαδικασίας πολλών μονοκύτταρων οργανισμών, οι οποίοι προήλθαν από πρωτόπλασμα ή ενδοσπέρμιο, που και αυτά ήσαν αποτέλεσμα χημικών διαδικασιών.

Χάρη σ' αυτές τις τρεις μεγάλες ανακαλύψεις, και τις τεράστιες προόδους των φυσικών επιστημών, φθά-

σαμε σήμερα στο σημείο να διακρίνουμε την αλληλεξάρτηση, όχι μόνο των επιμέρους φυσικών διαδικασιών, αλλά και των μεταξύ τους σχέσεων. Με τη βοήθεια και των γεγονότων που μας προμήθευε η εμπειρική επιστημονική έρευνα, κατορθώσαμε να παρουσιάσουμε μια αρκετά συνεκτική εικόνα της αλληλεξάρτησης στη φύση. Η δημιουργία αυτής της συνεκτικής εικόνας παλαιότερα ήταν έργο της επιλεγόμενης φυσικής φιλοσοφίας, που για να το φέρει σε πέρας, δεν είχε άλλον τρόπο παρά να βάζει στη θέση των πραγματικών αλληλεξαρτήσεων –η φύση των οποίων ήταν ακόμη άγνωστη– ιδεατές, φανταστικές αλληλεξαρτήσεις, συμπληρώνοντας τα γεγονότα που έλειπαν με νοητικές κατασκευές, στήνοντας φανταστικές γέφυρες πάνω από τα πραγματικά κενά. Στο μεταξύ, συνέλαβε πολλές πραγματικά εξαιρετες ιδέες και προανήγγειλε αρκετές ανακαλύψεις. Παρήγαγε όμως και ένα σωρό ανοησίες, μα δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Σήμερα, που για να θέλουμε να πετύχουμε μιαν εικόνα της φύσης συμβατή με την εποχή μας, πρέπει να κατανοήσουμε τα αποτελέσματα της επιστημονικής φυσικής έρευνας διαλεκτικά –από την άποψη της ιδιαίτερης αλληλεξάρτησής τους, δηλαδή– και που ο διαλεκτικός χαρακτήρας αυτής της αλληλεξάρτησης

επιβάλλεται αναγκαστικά ακόμη και στους μεταφυσικοτραφείς νόες των φυσιοδιφών, η φυσική φιλοσοφία μάς έχει απαλλάξει οριστικά από την παρουσία της. Κάθε προσπάθεια νεκρανάστασής της δεν θα ήταν μόνο περιττή, αλλά και οπισθοδρομική.

Όμως ό,τι ισχύει στη φύση, την οποίαν εμείς τουλάχιστον αντιμετωπίζουμε ως ιστορική διαδικασία εξέλιξης, ισχύει επίσης και στην ιστορία της κοινωνίας, σε όλους τους κλάδους της, και γενικά σε όλες τις επιστήμες, που εξετάζουν τα ανθρώπινα πράγματα (και τα θεϊκά, ασφαλώς). Το ίδιο έκαναν, λοιπόν, και οι φιλοσοφίες της ιστορίας, του δικαίου, της θρησκείας, κτλ. Αντικαθιστούσαν την πραγματική αλληλεξάρτηση, που θα έπρεπε να καταδειχθεί στα ίδια τα γεγονότα, με μια αλληλεξάρτηση κατασκευασμένη μέσα στο μυαλό του φιλοσόφου· αντιμετώπιζαν την ιστορία, τόσο στο σύνολο όσο και στις ξεχωριστές περιόδους της, σαν βαθμιαία πραγματοποίηση ιδεών – φυσικά, πάντα των αγαπημένων ιδεών του φιλοσόφου. Έτσι, η ιστορία δούλευε ασυνείδητα αλλά αναγκαία, για έναν ήδη καθορισμένο, ιδεατό σκοπό – π.χ. για την πραγματοποίηση της απόλυτης ιδέας του Χέγκελ – και η ακλόνητη τάση προς αυτή την απόλυτη ιδέα διαμόρφωνε την εσωτερική αλληλεξάρτηση των ιστορικών

γεγονότων. Μια νέα μυστηριώδης πρόνοια – ασυνείδητη ή βαθμιαία συνειδητή – αντικαθιστούσε την πραγματική, αλλά άγνωστη ακόμη αλληλεξάρτηση. Έπρεπε, λοιπόν, να ανακαλυφθούν και εδώ οι πραγματικές αλληλεξαρτήσεις, που θα εκτόπιζαν τις επινοημένες, τεχνητές, όπως συνέβη στην περίπτωση της φύσης. Πρόκειται για έναν στόχο, ο οποίος οδηγεί αναγκαστικά στην ανακάλυψη των γενικών νόμων της κίνησης, που τελικά διέπουν και την ιστορία της ανθρώπινης κοινωνίας.

Υπάρχει όμως ένα σημείο, στο οποίο η ιστορική ανάπτυξη της κοινωνίας αποδεικνύεται ουσιαστικά διαφορετική από την ιστορική ανάπτυξη της φύσης. Στη φύση – αν αγνοήσουμε την ανθρώπινη ανάδραση – υπάρχουν μόνο τυφλοί, ασυνείδητοι παράγοντες, που αντιδρούν ο ένας με τον άλλον και μ' αυτές τις αντιδράσεις τίθεται σε λειτουργία ο γενικός νόμος. Τίποτα απ' όλα όσα συμβαίνουν – ούτε οι αμέτρητες φαινομενικές συμπτώσεις, που γίνονται άμεσα αντιληπτές στην επιφάνεια, ούτε τα τελικά αποτελέσματα, που επιβεβαιώνουν την επίμονη κανονικότητα των συμπτώσεων – δεν συμβαίνει ηθελημένα, σκόπιμα, συνειδητά. Αντίθετα, στην ιστορία της κοινωνίας οι δράστες είναι όλοι προικισμένοι με συνείδηση, είναι άν-

ἄνθρωποι που ενεργούν με περίσκεψη ή πάθος, για να πετύχουν καθορισμένους στόχους· τίποτα δεν συμβαίνει χωρίς σκόπευση, χωρίς πρόθεση. Όμως αυτή η διάκριση, όσο σπουδαία και αν είναι για την ιστορική έρευνα, ιδίως συγκεκριμένων εποχών και γεγονότων, δεν μπορεί να μεταβάλει το γεγονός πως η πορεία της ιστορίας διέπεται από εσωτερικούς νόμους με καθολική ισχύ. Γιατί και εδώ, σε γενικές γραμμές, οι φαινομενικές συμπτώσεις συνεχίζουν να βασιλεύουν στην επιφάνεια. Σπάνια συμβαίνει κάτι ηθελημένα· στις περισσότερες περιπτώσεις οι διαφορετικοί επιθυμητοί στόχοι, είτε διασταυρώνονται και συγκρούονται μεταξύ τους, είτε είναι εκ των προτέρων ανυπόστατοι, είτε τα μέσα επίτευξής τους είναι ανεπαρκή. Έτσι, οι συγκρούσεις ανάμεσα στις αμέτρητες ατομικές επιθυμίες και τις ατομικές ενέργειες παράγουν, στην περιοχή της ιστορίας, μια κατάσταση εξ ολοκλήρου ανάλογη με ό,τι επικρατεί στο βασίλειο της ασυνείδητης φύσης. Οι πράξεις είναι εμπρόθετες, αλλά τα πραγματικά αποτελέσματά τους δεν έχουν προθέσεις· οι τελικές συνέπειές τους είναι εντελώς διαφορετικές από τις επιθυμητές, έστω και αν αρχικά μοιάζουν ν' ανταποκρίνονται στις προθέσεις. Γι' αυτό τα ιστορικά γεγονότα μοιάζουν, εν γένει, να κυβερνώνται απ' το

τυχαίο. Όμως, κάθε φορά που το τυχαίο φαίνεται να παίζει τα επιφανειακά παιχνίδια του, κατά βάθος κυριαρχούν πάντοτε κρυμμένοι εσωτερικοί νόμοι, η ανακάλυψη των οποίων δεν είναι παρά υπόθεση έρευνας.

Οι άνθρωποι δημιουργούν την ιστορία τους, όποια και αν είναι η έκβασή της, υπό την έννοια πως καθένας ακολουθεί τις δικές του συνειδητές προθέσεις. Οι συνέπειες όλων αυτών των προθέσεων, που λειτουργούν προς διαφορετικές κατευθύνσεις, καθώς και τα πολλαπλά αποτελέσματα της δράσης τους στο πλαίσιο του εξωτερικού κόσμου, συνιστούν τελικά την ιστορία. Ένα πρώτο ερώτημα, λοιπόν, σχετίζεται με το τι επιθυμούν όλα αυτά τα άτομα. Η βούληση ορίζεται από το πάθος και την περίσκεψη. Όμως οι μοχλοί που ορίζουν άμεσα το πάθος και την περίσκεψη είναι πολύ διαφορετικοί. Μπορεί να είναι εξωτερικά αντικείμενα ή ιδεατά κίνητρα, φιλοδοξία, «ενθουσιασμός για την αλήθεια και τη δικαιοσύνη», προσωπικό μίσος ή ακόμη κάθε είδους ατομικές ιδιοτροπίες. Από τη μια, βλέπουμε πως οι ιστορικά ενεργές ατομικές επιθυμίες παράγουν, ως επί το πλείστον, αποτελέσματα διαφορετικά και συχνά εντελώς αντίθετα από αυτά που είχαν την πρόθεση να πετύχουν, και πως τα

κίνητρά τους έχουν αναγκαστικά δευτερεύουσα σημασία για το συνολικό αποτέλεσμα. Από την άλλη, εγείρεται το ερώτημα: Ποιες κινητήριες δυνάμεις βρίσκονται πίσω από αυτά τα κίνητρα, ποιες είναι οι ιστορικές δυνάμεις, που μεταμορφώνονται σε κίνητρα, μέσα στους εγκεφάλους των δραστών;

Ο παλιός υλισμός δεν έθεσε ποτέ στον εαυτό του ένα τέτοιο ερώτημα. Γι' αυτό, η θεωρία του για την ιστορία—αν τελικά διέθετε κάποια θεωρία—είναι κατ' ουσίαν πραγματιστική· χωρίζει τους ανθρώπους που δρουν στην ιστορία σε αξιόλογους και αναξιόλογους, διαπιστώνοντας ύστερα πως οι αξιόλογοι εξαπατούνται και οι αναξιόλογοι θριαμβεύουν πάντα. Συμπεραίνει, λοιπόν, ο παλιός υλισμός πως από τη μελέτη της ιστορίας δεν μπορεί να αποκομίσει κανείς τίποτα το εποικοδομητικό. Εμείς όμως, συμπεραίνουμε πολύ απλά πως στην περιοχή της ιστορίας ο παλιός υλισμός αυτοδιαφεύδεται, δεδομένου ότι παίρνει τις ιδεατές κινητήριες δυνάμεις για τελικά αίτια, αντί να ερευνήσει τι βρίσκεται πίσω τους, ποιες είναι οι κινητήριες δυνάμεις των κινητήριων δυνάμεων. Αυτή η ασυνέπεια δεν έγκειται στο γεγονός της αποδοχής των ιδεατών κινητήριων δυνάμεων, αλλά στη ρηχότητα έρευνας, που δεν πηγαίνει αρκετά βαθιά, ώστε να συναντήσει

τα αίτια. Από την άλλη πλευρά, η φιλοσοφία της ιστορίας, ιδίως όπως την αντιπροσωπεύει ο Χέγκελ, αναγνωρίζει πως τα φαινομενικά κίνητρα, όπως επίσης και τα πραγματικά κίνητρα των ανθρώπων, δεν είναι σε καμιά περίπτωση τελικά αίτια των ιστορικών γεγονότων· πως πίσω από αυτά τα κίνητρα υπάρχουν άλλες κινητήριες δυνάμεις, τις οποίες οφείλουμε ν' ανακαλύψουμε. Όμως, αυτές τις δυνάμεις δεν τις αναζητά στην ίδια την ιστορία. Τις εισάγει στην ιστορία απ' έξω, από την φιλοσοφική ιδεολογία. Ο Χέγκελ, για παράδειγμα, αντί να εξηγήσει την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας στη βάση των δικών της εσωτερικών αλληλεξαρτήσεων, ισχυρίζεται απλά πως δεν είναι παρά η κατεργασία «μορφών ωραίας ατομικότητας», η πραγματοποίηση ενός «έργου τέχνης» καθ' εαυτού. Δοθείσης της ευκαιρίας, λέει πολλά όμορφα και βαθυστόχαστα πράγματα για τους αρχαίους Έλληνες, τα οποία δεν μας αποτρέπουν σήμερα από την απόρριψη μιας ερμηνείας, που δεν είναι παρά σχήμα λόγου. Γι' αυτό, η έρευνα των κινητήριων δυνάμεων, που συνειδητά ή —τελικά τις περισσότερες φορές— ασυνείδητα βρίσκονται πίσω από τα κίνητρα των ανθρώπων και αποτελούν τις πραγματικές έσχατες κινητήριες δυνάμεις της ιστορίας, δεν αφορά κατά κύριο λόγο τα κίνητρα

των ατόμων—όσο διαπρεπείς και αν είναι—αλλά τα κίνητρα που ωθούν μεγάλες μάζες, ολόκληρους λαούς και τάξεις ανθρώπων· όχι στιγμιαία, σαν ξαφνικό φούντωμα μιας θημωνιάς που σβήνει ύστερα από λίγο, μα σαν διαρκής δράση που έχει σαν αποτέλεσμα κάποιο μεγάλο ιστορικό μετασχηματισμό. Η εξακρίβωση των κινητήριων αιτίων, τα οποία αντικατοπτρίζονται στο νου των δρώντων μαζών και των ηγετών τους—των αποκαλούμενων μεγάλων ανδρών—σαν συνειδητά κίνητρα, καθαρά ή θολά, άμεσα ή με ιδεολογική, ακόμη και εξιδανικευμένη, μορφή, είναι ο μοναδικός δρόμος για τον εντοπισμό των ιχνών των νόμων που εξουσιάζουν την ιστορία συνολικά, αλλά και τις επιμέρους περιόδους και χώρες. Ό,τι θέτει σε κίνηση τους ανθρώπους, πρέπει να περάσει πρώτα απ' το μυαλό τους· όμως η μορφή που θα πάρει εκεί, εξαρτάται ιδίως από τις συνθήκες. Οι εργάτες δεν έχουν επ' ουδενί συμφιλιωθεί με την μηχανοκίνητη καπιταλιστική παραγωγή, έστω και αν δεν κομματιάζουν πια τις μηχανές, όπως έκαναν ακόμα και το 1848 στο Ρήνο.³⁸ Όμως, ενώ σε όλες τις προηγούμενες περιόδους, η έρευνα των κινητήριων αιτίων της ιστορίας ήταν σχεδόν αδύνατη—αν συνυπολογίσουμε και τις πολύπλοκες, κρυφές αλληλεξαρτήσεις τους με τα ίδια τ' αποτελέσματά τους—

η εποχή μας έχει απλοποιήσει τόσο πολύ αυτές τις αλληλεξαρτήσεις, ώστε το αίνιγμα μπόρεσε να λυθεί. Από την εγκαθίδρυση της ευρείας κλίμακας βιομηχανίας –σαν να λέμε, τουλάχιστον από την ευρωπαϊκή ειρήνη του 1815– δεν ήταν πια μυστικό στην Αγγλία πως ο πολιτικός αγώνας στρεφόταν συνολικά γύρω στις αξιώσεις κυριαρχίας δύο τάξεων: των αριστοκρατών γαιοκτημόνων και των αστών. Στη Γαλλία, το γεγονός συνειδητοποιήθηκε με την επιστροφή των Βουρβόνων.³⁹ Οι ιστορικοί της παλινόρθωσης, από τον Τιερύ [Augustin Thierry, 1795-1856] ως τον Γκυζό [François Guisot, 1787-1874], και από τον Μινιέ [François Auguste Mignet, 1796-1884] ως τον Θιέρσο [Marie-Joseph-Louis-Adolphe Thiers, 1797-1877], αναφέρονται σ' αυτό, σαν να είναι το κλειδί για την κατανόηση όλης της μετά το Μεσαίωνα γαλλικής ιστορίας. Τελικά, το 1830 η εργατική τάξη, το προλεταριάτο, αναγνωρίστηκε και στις δύο χώρες σαν τρίτος διεκδικητής της εξουσίας. Οι συνθήκες απλοποιήθηκαν τόσο πολύ, ώστε θα έπρεπε να κλείσεις με επιμέλεια τα μάτια, για να μη δεις, στο φως αυτών των τριών μεγάλων τάξεων και της σύγκρουσης των συμφερόντων τους, την κινητήρια δύναμη της σύγχρονης ιστορίας – τουλάχιστον στις δύο πιο προηγμένες χώρες.

Πώς γεννήθηκαν όμως αυτές οι τάξεις; Αν μας είχε απομείνει ακόμη μια μικρή πιθανότητα να αποδίδουμε –σε πρώτη φάση και εντελώς πρόχειρα– την καταγωγή της πάλαι ποτέ μεγάλης φεουδαλικής ιδιοκτησίας της γης σε πολιτικά αίτια: στην βίαιη αρπαγή, στην περίπτωση της αστικής τάξης και του προλεταριάτου, δεν θα μπορούσαμε ούτε κατά διάνοια να κάνουμε τέτοιο πράγμα. Εδώ, ήταν και σαφές και προφανές πως η καταγωγή και η ανάπτυξη των δύο μεγάλων τάξεων σχετιζόταν με καθαρά οικονομικά αίτια. Και ήταν ολοφάνερο πως ο αγώνας ανάμεσα στη γαιοκτησία και την αστική τάξη, όχι λιγότερο από τον αγώνα ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο, ήταν πάνω απ' όλα ζήτημα οικονομικών συμφερόντων, για την προώθηση των οποίων η πολιτική εξουσία δεν ήταν παρά μόνο ένα μέσο. Η γένεση και της αστικής τάξης και του προλεταριάτου ήταν συνέπεια ενός μετασχηματισμού των οικονομικών συνθηκών, του τρόπου παραγωγής, για την ακρίβεια. Πρώτα η μετάβαση από τη συντεχνιακή χειροτεχνία στην εργοστασιακή χειροτεχνία και έπειτα η μετάβαση από την εργοστασιακή χειροτεχνία στην ευρείας κλίμακας βιομηχανία με τον ατμό και την μηχανική ενέργεια, έθεσαν σε κίνηση την ανάπτυξη αυτών των δύο τάξεων. Κάπο-

τε, οι νέες παραγωγικές δυνάμεις που τέθηκαν σε κίνηση από την αστική τάξη – αρχικά ο καταμερισμός της εργασίας και ο συνδυασμός πολλών χειροτεχνών σε μια παραγωγική διαδικασία– καθώς και οι όροι και οι απαιτήσεις της ανταλλαγής που αναπτύχθηκαν πλάι σ' αυτές τις παραγωγικές δυνάμεις, δεν συμβιβάζονταν πια με το ιστορικά κληροδοτημένο και νομικά καθιερωμένο καθεστώς παραγωγής– σαν να λέμε: δεν συμβιβάζονταν με τα συντεχνιακά και τα ποικίλα προσωπικά και τοπικά προνόμια της φεουδαρχικής κοινωνίας, που δεν αποτελούσαν παρά ανάλογα δεσμά για τις μη προνομιούχες τάξεις. Οι παραγωγικές δυνάμεις που εκπροσωπούσε η αστική τάξη, εξεγέρθηκαν ενάντια στο καθεστώς παραγωγής που εκπροσωπούσαν οι φεουδάρχες γαιοκτήμονες και οι μάστορες των συντεχνιών. Το αποτέλεσμα είναι γνωστό: τα φεουδαρχικά δεσμά έσπασαν· βαθμιαία στην Αγγλία και μονομιάς στη Γαλλία. Στη Γερμανία η διαδικασία ανάπτυξης δεν έχει τελειώσει ακόμη. Όμως, όπως η εργοστασιακή χειροτεχνία, σε κάποια συγκεκριμένη φάση της ανάπτυξής της, ήρθε σε σύγκρουση με το φεουδαρχικό καθεστώς παραγωγής, έτσι και η ευρείας κλίμακας βιομηχανία, βρίσκεται ήδη σε σύγκρουση με το αστικό καθεστώς παραγωγής που εγκαθιδρύθηκε

στη θέση του φεουδαρχικού. Καθελωμένη από αυτό το καθεστώς, μέσα στα στενά όρια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η βιομηχανία παράγει, αφενός μια διαρκώς εντεινόμενη και εκτεινόμενη προλεταριοποίηση των ανθρώπων και αφετέρου, όλο και μεγαλύτερες ποσότητες αδιάθετων προϊόντων. Υπερπαραγωγή και μαζική αθλιότητα: το ένα αιτία του άλλου· αυτή είναι η παράλογη αντίφαση στην οποία καταλήγουμε και η οποία ζητά απαραίτητα την απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων με την αλλαγή του τρόπου παραγωγής.

Έτσι, αποδείχθηκε πως όλοι –ή τουλάχιστον όλοι οι σύγχρονοι– πολιτικοί αγώνες είναι ταξικοί και πως όλοι οι ταξικοί αγώνες για χειραφέτηση, σε πείσμα της αναγκαστικά πολιτικής μορφής τους –δεδομένου ότι κάθε ταξικός αγώνας είναι ένας πολιτικός αγώνας– είναι τελικά ζήτημα οικονομικής χειραφέτησης. Στην προκειμένη περίπτωση, το κράτος: το πολιτικό καθεστώς είναι το δευτερεύον στοιχείο, και η κοινωνία, η επικράτεια των οικονομικών σχέσεων, το πρωτεύον, το αποφασιστικό. Η παραδοσιακή θεωρία, στην οποία αποτίνει φόρο τιμής και ο Χέγκελ, έβλεπε στο κράτος το κύριο στοιχείο, αυτό που καθορίζει την κοινωνία. Έτσι έδειχναν τα φαινόμενα. Όμως, οι ανά-

γκες της ίδιας της κοινωνίας—ασχέτως πια τάξη είναι η κυρίαρχη— πρέπει να περάσουν από τη βούληση του κράτους, για να γίνουν νόμοι και ν' αποκτήσουν γενική ισχύ, όπως ακριβώς οι δυνάμεις που ωθούν το άτομο στην δράση, πρέπει πρώτα να περάσουν από τον εγκέφαλό του και να μεταμορφωθούν σε κίνητρα που ενεργοποιούν τη βούλησή του. Αυτή είναι η τυπική πλευρά, η προφανής. Το ζήτημα που τίθεται, αφορά στο περιεχόμενο αυτής της τυπικής βούλησης —του ατόμου αλλά και του κράτους— τι είναι, από πού προέρχεται, γιατί επιθυμεί κάτι και όχι κάτι άλλο; Το ερευνούμε και ανακαλύπτουμε πως στην σύγχρονη ιστορία η βούληση του κράτους καθορίζεται εξ ολοκλήρου από τις μεταβαλλόμενες ανάγκες της ίδιας της κοινωνίας, από την υπεροχή της μιας ή της άλλης τάξης και σε τελευταία ανάλυση, από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων ανταλλαγής.

Όμως, αν το κράτος δεν είναι σήμερα, στην εποχή των γιγαντιαίων μέσων παραγωγής και επικοινωνίας, ένας ανεξάρτητος τομέας, αν η ύπαρξη και η ανάπτυξη του δεν εξηγούνται παρά μόνο με την αναγωγή τους στις οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στην κοινωνία, πόσο μάλλον θα ισχύει το ίδιο για τις παλαιότερες εποχές, τότε που η παραγωγή υλικών αγαθών δεν

γινόταν με την άνεση των σύγχρονων εξελιγμένων μέσων και οι άνθρωποι βρίσκονταν συνέχεια κάτω από την εξουσία ιδιαίτερα μεγάλων απαιτήσεων. Αν το κράτος δεν είναι σήμερα, στην εποχή της βαριάς βιομηχανίας και των σιδηροδρόμων, παρά ένας—οπωσδήποτε συμπαγής—αντικατοπτρισμός των οικονομικών αναγκών της τάξης που ελέγχει την παραγωγή, πόσο μάλλον θα ισχύει το ίδιο για την εποχή που οι άνθρωποι ήταν υποχρεωμένοι να δαπανούν πολύ μεγαλύτερο διάστημα της ζωής τους, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις υλικές ανάγκες τους και συνεπώς εξαρτιόνταν από αυτές όσο κανένας από εμάς. Το επιβεβαιώνει σαφώς η μελέτη των προηγούμενων ιστορικών περιόδων, εφόσον γίνεται με σοβαρότητα, από τη συγκεκριμένη οπτική γωνία, και πάντως όχι εδώ, σ' αυτό το κείμενο.

Αν το κράτος και το δημόσιο δίκαιο καθορίζονται από τις οικονομικές σχέσεις, το ίδιο συμβαίνει ασφαλώς και με το ιδιωτικό δίκαιο, το οποίο ουσιαστικά επικυρώνει τις ήδη υπάρχουσες οικονομικές σχέσεις των ατόμων, υπό δεδομένες συνθήκες. Εντούτοις, οι μορφές με τις οποίες γίνεται αυτή η επικύρωση διαφέρουν πολύ. Μπορεί, όπως συνέβη στην Αγγλία, ακολουθώντας την συνολική εθνική ανάπτυξη, να διατη-

ρήσει κατά το πλείστον τις μορφές των παλιών φεουδαρχικών νόμων, δίνοντάς τους αστικό περιεχόμενο στην πραγματικότητα: «διαβάζοντας» αστικές σημασίες στους φεουδαρχικούς όρους. Μπορεί επίσης, όπως συνέβη στην ηπειρωτική Ευρώπη, να χρησιμοποιήσει σαν βάση το Ρωμαϊκό Δίκαιο –το πρώτο στον κόσμο δίκαιο μιας εμπορευματικής κοινωνίας, με την ανυπέρβλητα λεπτομερή επεξεργασία όλων των νομικών σχέσεων, που αναπτύσσουν οι κάτοχοι εμπορευμάτων (αγοραστές και πωλητές, χρεώστες και πιστωτές, συμβόλαια, ομόλογα, κλπ.)– και να προσαρμόζεται στις ιδιαίτερες ανάγκες μιας ακόμη μισομικροαστικής, μισοφεουδαρχικής κοινωνίας, είτε σαν απλή δικαστική πρακτική (κοινό δίκαιο) είτε –αφού δεχθεί επεξεργασία από δήθεν φωτισμένους ηθικολόγους δικαστές– σαν ιδιαίτερος κώδικας, ο οποίος υπό τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, θα είναι από νομική άποψη κακός (ο περίφημος πρωσικός *Landrecht*, για παράδειγμα).⁴⁰ Παρ' όλα αυτά, μετά από μια μεγάλη αστική επανάσταση, υπάρχει περίπτωση να δημιουργηθεί, με βάση το Ρωμαϊκό Δίκαιο, ένας κλασικός νομικός κώδικας αστικού χαρακτήρα, όπως ο γαλλικός Αστικός Κώδικας. Αν λοιπόν, οι νόμοι των αστών δεν είναι παρά νομική έκφραση των συνθηκών που επικρα-

τούν στην κοινωνία, τότε ανάλογα με τις περιστάσεις, μπορεί να έχουν λιγότερη ή περισσότερη επιτυχία.

Το Κράτος μάς παρουσιάζεται σαν η πρώτη ιδεολογική εξουσία πάνω στους ανθρώπους. Η κοινωνία δημιουργεί ένα όργανο για την προστασία των κοινών συμφερόντων της από τις εσωτερικές και εξωτερικές επιθέσεις. Το όργανο αυτό είναι η κρατική εξουσία. Αμέσως μόλις δημιουργηθεί, θέτει τον εαυτό του απέναντι στην ίδια την κοινωνία, ανεξαρτητοποιείται και μάλιστα, όσο περισσότερο μεταβάλλεται σε όργανο μιας ορισμένης τάξης τόσο περισσότερο επιβάλλει την κυριαρχία της. Ο αγώνας της καταπιεζόμενης τάξης ενάντια στην κυρίαρχη, γίνεται αναγκαστικά πολιτικός αγώνας, ένας αγώνας πρώτα και κύρια ενάντια στην πολιτική κυριαρχία της. Η συνειδητοποίηση της αλληλεξάρτησης αυτού του αγώνα και της οικονομικής βάσης του, αμβλύνεται και μπορεί ακόμα και να χαθεί εντελώς. Και αν δεν τον χάσουν οι αντιμαχόμενοι, σχεδόν πάντα τον χάνουν οι ιστορικοί. Απ' τις αρχαίες πηγές για τους εσωτερικούς αγώνες της ρωμαϊκής δημοκρατίας, μόνον ο Αππιανός [περ. 95- μετά το 160] μιλάει καθαρά και ξάστερα για το προκείμενο – για την ιδιοκτησία της γης, δηλαδή.

Όμως, μόλις το κράτος γίνει ανεξάρτητη δύναμη

και θέσει τον εαυτό του απέναντι στην κοινωνία, παράγει και άλλη ιδεολογία. Τελικά, τη σύνδεση με οικονομικά γεγονότα την εξαφανίζουν οι επαγγελματίες πολιτικοί, οι νομομαθείς και οι δικαστές. Αφού τα οικονομικά γεγονότα πρέπει να μεταμορφωθούν σε δικαιοπραξίες, για να κυρωθούν νομικά, και αφού λογικά ακολουθεί συνολική αναθεώρηση του ισχύοντος νομικού συστήματος, η νομική μορφή είναι τα πάντα και το οικονομικό περιεχόμενο τίποτα. Το Δημόσιο και το Ιδιωτικό Δίκαιο αντιμετωπίζονται σαν ξεχωριστοί τομείς, οι οποίοι επιδέχονται –αλλά και απαιτούν– ιδιαίτερη διαπραγμάτευση, προκειμένου να εξαιρεθούν οι εσωτερικές τους αντιφάσεις.

Ακόμη «υψηλότερες» ιδεολογίες –σαν να λέμε: ακόμη πιο απομακρυσμένες από την υλική, οικονομική βάση τους– παίρνουν τη μορφή της φιλοσοφίας και της Θρησκείας. Εδώ, η αλληλεξάρτηση των ιδεών και των υλικών συνθηκών μέσα στις οποίες υπάρχουν, γίνεται όλο και πιο πολύπλοκη, συσκοτίζεται όλο και περισσότερο από ενδιαμέσους κρίκους. Παρ' όλα αυτά, συνεχίζει να υπάρχει. Από τα μέσα του 15ου αιώνα και ύστερα, η Αναγέννηση δεν ήταν παρά ένα προϊόν των πόλεων και φυσικά των κατοίκων τους. Το ίδιο ισχύει και για την μόλις αφυπνισμένη φιλοσοφία της. Ουσια-

στικά, το περιεχόμενό της δεν ήταν παρά η φιλοσοφική έκφραση των σκέψεων των μικροαστών και μεσοαστών, που συγκρότησαν σταδιακά την αστική τάξη. Φαίνεται καθαρά στους Άγγλους και τους Γάλλους του περασμένου αιώνα, οι οποίοι ήσαν συχνά και οικονομολόγοι και φιλόσοφοι. Σχετικά με την χεγκελιανή σχολή, το αποδείξαμε ήδη προηγουμένως.

Τώρα, θα ρίξουμε μια σύντομη ματιά στην Θρησκεία, γιατί αυτή στέκεται τόσο μακριά από την υλική ζωή, ώστε να φαίνεται εντελώς ξένη. Η Θρησκεία προέκυψε, στα βάθη της προϊστορίας, από τις λανθασμένες, πρωτόγονες ιδέες των ανθρώπων για την ίδια τους την κατασκευή και για την εξωτερική φύση που τους περιέβαλλε. Όμως απ' την στιγμή που θα δημιουργηθεί μια ιδεολογία, αρχίζει να αναπτύσσεται σε στενή συνάρτηση με το δεδομένο διανοητικό υλικό, διαμορφώνοντάς το περαιτέρω. Αλλιώς δεν θα ήταν ιδεολογία, δηλαδή επεξεργασία των ιδεών, σαν να ήταν εντελή όντα που αναπτύσσονται αυτόνομα και υπακούουν μόνο στους δικούς τους νόμους. Σε τελευταία ανάλυση, η πορεία αυτής της πνευματικής διαδικασίας καθορίζεται από τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων, στα κεφάλια των οποίων συντελείται. Οι ίδιοι βέβαια δεν το γνωρίζουν. Και έτσι πρέπει· αλλιώς θα ερχόταν

το τέλος κάθε ιδεολογίας. Αυτές οι πρωτόγονες θρησκευτικές ιδέες, λοιπόν, είναι ως επί το πλείστον κοινές στις ομάδες συγγενικών λαών και μετά το χωρισμό των ομάδων, αναπτύσσονται ανάλογα με τις συνθήκες ζωής που έτυχαν στον κάθε λαό. Η συγκριτική μυθολογία κατέδειξε την ύπαρξη αναλόγων διαδικασιών ανάπτυξης σε αρκετές ομάδες λαών, ιδίως στους Αρίους (τους επιλεγόμενους Ινδοευρωπαίους). Οι θεοί που δημιούργησε μ' αυτόν τον τρόπο κάθε λαός, ήσαν εθνικοί και τα βασίλειά τους ταυτίζονταν με τα εθνικά εδάφη που προστάτευαν από την άλλη μεριά των συνόρων, κυριαρχούσαν αδιαφιλονίκητα άλλοι θεοί. Υπήρχαν, στη φαντασία, μόνον όσο υπήρχε το έθνος: με την πτώση του, γκρεμίζονταν κι αυτοί. Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία—δεν θα εξετάσουμε εδώ τις οικονομικές συνθήκες που την δημιούργησαν— προκάλεσε την πτώση των παλαιών εθνοτήτων. Οι παλιοί εθνικοί θεοί—ακόμη και οι ρωμαϊκοί: κομμένοι και ραμμένοι στα εξαιρετικά περιορισμένα μέτρα της πόλης της Ρώμης—παρήκμασαν. Η ανάγκη να αποκτήσει η παγκόσμια αυτοκρατορία μιαν ανάλογη παγκόσμια θρησκεία, φαίνεται καθαρά στην προσπάθεια να αναγνωρισθεί ακόμη και ο λιγότερο αξιοσέβαστος εθνικός θεός, να αποκτήσει το δικό του βωμό στην πόλη της

Ρώμης, πλάι στους βωμούς των δικών της εθνικών θεών. Όμως μια παγκόσμια θρησκεία δεν φτιάχνεται με αυτοκρατορικά διατάγματα. Ένα διεθνοποιημένο μείγμα ανατολίτικης –κυρίως ιουδαϊκής– θεολογίας και εκλαϊκευμένης ελληνικής –κυρίως στωικής– φιλοσοφίας, είχε ήδη γεννήσει, εντελώς αθόρυβα, την νέα παγκόσμια θρησκεία, τον Χριστιανισμό. Με τι έμοιαζε αρχικά, απομένει να ερευνηθεί· και χρειάζεται κόπος, πολύς, γιατί τη μορφή με την οποία μας παραδόθηκε, την πήρε κατά τη Σύνοδο της Νικαίας,⁴¹ όταν αναγκάστηκε να προσαρμοστεί στο ρόλο επίσημης θρησκείας. Το γεγονός πως ύστερα από 250 χρόνια έγινε επίσημη θρησκεία, αρκεί για να δείξει πως ανταποκρινόταν απόλυτα στις συνθήκες της εποχής. Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, ο Χριστιανισμός αναπτύχθηκε κατ'αντιστοιχία προς τη φεουδαρχία, έγινε η επίσημη θρησκεία της και απέκτησε ανάλογη φεουδαρχική ιεραρχία. Και όταν οι αστοί άρχισαν να προκόβουν, αναπτύχθηκε, ενάντια στον φεουδαρχικό Καθολικισμό, η αίρεση του Προτεσταντισμού, η οποία εμφανίστηκε αρχικά στη νότιο Γαλλία, στους Αλβιγινούς (Albigenses),⁴² καθώς η άνθιση των πόλεων της περιοχής κορυφωνόταν. Ο Μεσαίωνας ενσωμάτωσε στην θρησκεία όλες τις μορφές ιδεολογίας: τη φιλοσοφία, την πολιτι-

κή, τη νομολογία, και τις μετέτρεψε σε υποδιαιρέσεις της. Έτσι, εγκλώβισε τις κοινωνικές και πολιτικές δραστηριότητες στη θεολογική μορφή που αναγκάστηκαν να πάρουν. Τα συναισθήματα των μαζών τρέφονταν αποκλειστικά με θρησκεία· ακόμη και τα συμφέροντά τους θα έπρεπε να φορούν ράσα, για να προκαλέσουν ταραχές. Με τον ίδιο τρόπο που οι αστοί γέννησαν αμέσως το απαραίτητο συμπλήρωμά τους, τους ακτήμονες πληβείους των πόλεων: κάθε είδους μεροκαματιάρηδες και υπηρέτες που δεν ανήκαν σε καμιά αναγνωρισμένη τάξη, προδρόμους του μελλοντικού προλεταριάτου. Έτσι και η αίρεση του Προτεσταντισμού χωρίστηκε απ' την αρχή σε μια μετριοπαθή αστική και μια επαναστατική πληβεία, την οποία απεχθάνονταν και οι ίδιοι οι αστοί αιρετικοί.

Η ιδιαίτερη ανθεκτικότητα της αίρεσης του Προτεσταντισμού αντιστοιχούσε στο σφρίγος των ανερχόμενων αστών. Και όταν αυτοί δυνάμωσαν αρκετά, ο αγώνας τους ενάντια στην φεουδαρχική αριστοκρατία, που μέχρι τότε είχε κυρίως τοπικό χαρακτήρα, άρχισε να παίρνει εθνικές διαστάσεις. Η πρώτη μεγάλη πράξη παίχτηκε στη Γερμανία. Πρόκειται για την περίφημη Μεταρρύθμιση. Η αστική τάξη δεν ήταν ούτε αρκετά ισχυρή, ούτε αρκετά αναπτυγμένη, ώστε

να ενώσει κάτω από τη σημαία της τις υπόλοιπες εξεγερμένες τάξεις: τους πληβείους των πόλεων, την κατώτερη αριστοκρατία και τους χωρικούς. Πρώτα χτυπήθηκαν οι ευγενείς: οι χωρικοί εξεγέρθηκαν, κορυφώνοντας τον επαναστατικό αγώνα: οι πόλεις τούς άφησαν αβοήθητους και έτσι η επανάσταση υπέκυψε στους στρατούς των πριγκίπων, οι οποίοι τελικά καρπώθηκαν όλα τα οφέλη. Έκτοτε, η Γερμανία εξαφανίστηκε για τρεις αιώνες από τον κατάλογο των χωρών που είχαν ενεργό και αυτόνομο ρόλο στην ιστορία. Όμως, δίπλα στον Γερμανό Λούθηρο προβάλλει ο Γάλλος Καλβίνος [Johannes Calvinus, 1509-1564]. Με γνήσια γαλλική οξυδέρκεια, συνέλαβε τον αστικό χαρακτήρα της Μεταρρύθμισης, εκλαϊκευσε και εκδημοκράτισε την εκκλησία. Ενώ η μεταρρύθμιση του Λούθηρου εκφυλιζόταν και κατέστρεφε τη Γερμανία, η μεταρρύθμιση του Καλβίνου γινόταν σημαία των δημοκρατών της Γενεύης, της Ολλανδίας και της Σκωτίας, απελευθέρωνε την Ολλανδία από την Ισπανία και την Γερμανική Αυτοκρατορία, και αναλάμβανε την ιδεολογική ενδυματολογική επιμέλεια της δεύτερης πράξης της αστικής επανάστασης, που παιζόταν ήδη στην Αγγλία. Εδώ, ο Καλβινισμός αποδείχθηκε γνήσια θρησκευτική μεταμφίεση των συμφερόντων της αστικής

τάξης και έτσι δεν αναγνωρίστηκε εντελώς, όταν το 1689 η επανάσταση κατέληξε σε συμβιβασμό μιας μερίδας ευγενών με την αστική τάξη.⁴³ Η επίσημη αγγλική εκκλησία αποκαταστάθηκε· όχι όμως με την προηγούμενη μορφή της, σαν Καθολικισμός που θεωρούσε Πάπα του τον ίδιο το βασιλιά, αλλά έντονα καλβινοποιημένη. Η παλιά επίσημη εκκλησία ευλογούσε το πρόσχαρο καθολικό κυριακάτικο κήρυγμα και πολεμούσε το σκυθρωπό καλβινιστικό. Η νέα αστικοποιημένη εκκλησία εισήγαγε το δεύτερο, την καλβινιστική Κυριακή, που ακόμη και σήμερα κοσμεί την Αγγλία.

Στη Γαλλία, η καλβινιστική μειονότητα καταργήθηκε το 1685· όσοι δεν ξανάγιναν καθολικοί, αναγκάστηκαν να φύγουν από τη χώρα.⁴⁴ Ποιο το όφελος όμως; Την ίδια στιγμή, ο ελευθερόφρων Πιερ Μπεήλ [Pierre Bayle, 1647-1706] βρισκόταν ήδη στην κορυφή του πνευματικού έργου του, και το 1694 γεννιόταν ο Βολταίρος. Τα κατασταλτικά μέτρα του Λουδοβίκου του 14ου [Louis XIV, 1638-1715] απλά διευκόλυναν τους Γάλλους αστούς να διεκπεραιώσουν την επανάστασή τους με αθεϊστική, απόλυτα πολιτική μορφή, την μόνη που ταιριάζει σε μιαν ανεπτυγμένη αστική τάξη. Στις εθνικές συνελεύσεις, οι ελευθερόφρονες πήραν τη θέση των Προτεστάντων. Έτσι, παίχτηκε η τελευταία

πράξη του Χριστιανισμού. Τώρα πια, ήταν ανίκανος να προσφέρει ιδεολογική μεταμφίεση στις μελλοντικές επιδιώξεις οποιασδήποτε προοδευτικής τάξης. Μετατρέπονταν όλο και περισσότερο σε αποκλειστικό κτήμα των κυρίαρχων τάξεων, και αυτές τον χρησιμοποιούσαν απλά σαν μέσο διακυβέρνησης, για να συγκρατούν τις κατώτερες τάξεις. Εκτός τούτου, κάθε τάξη χρησιμοποιεί την δική της ανάλογη θρησκεία: οι ευγενείς γαιοκτήμονες τον καθολικό Ιησουϊτισμό ή τον Προτεσταντισμό, ενώ οι φιλελεύθεροι και οι ριζοσπάστες αστοί τον ορθολογισμό. Το αν και κατά πόσο οι εν λόγω κύριοι πιστεύουν στις ίδιες τις θρησκείες τους, πολύ λίγη σημασία έχει τελικά.

Είναι φανερό λοιπόν: κάθε θρησκεία, από την στιγμή που θα σχηματιστεί, περιέχει οπωσδήποτε παραδοσιακό υλικό, το οποίο με τη σειρά του συγκροτεί μια ισχυρή συντηρητική δύναμη, όπως άλλωστε σε κάθε ιδεολογία. Όμως οι μετασχηματισμοί στους οποίους υποβάλλεται αυτό το υλικό, απορρέουν από τις ταξικές σχέσεις, σαν να λέμε: από τις οικονομικές σχέσεις των ανθρώπων που εκτελούν τους συγκεκριμένους μετασχηματισμούς. Αρκούν αυτά.

Όλα τα παραπάνω θα μπορούσαν να θεωρηθούν μόνο σαν ένα γενικό σκαρίφημα της μαρξιστικής θεω-

ρίας για την ιστορία ή το πολύ πολύ ορισμένα παραδείγματα. Την απόδειξη πρέπει να την δώσει η ίδια η ιστορία, και ας μου επιτραπεί να προσθέσω πως έχει ήδη δοθεί σε άλλα συγγράμματα. Εντούτοις, η θεωρία αυτή βάζει τέλος σε κάθε φιλοσοφία της ιστορίας, όπως η διαλεκτική θεώρηση της φύσης αφαιρεί κάθε υπόσταση και εν τέλει αχρηστεύει τη φιλοσοφία της φύσης. Δεν χρειάζεται πια να επινοούμε αλληλεπιδράσεις. Μπορούμε να τις ανακαλύπτουμε στα γεγονότα. Στη φιλοσοφία που αποβλήθηκε από τη φύση και την ιστορία, απομένει –για όσο καιρό θα υπάρχει και αυτό– μόνο το βασίλειο της καθαρής σκέψης: η θεωρία των νόμων της ίδιας της διανοητικής διαδικασίας, η λογική και η διαλεκτική.

Με την επανάσταση του 1848 η «καλλιεργημένη» Γερμανία αποχαιρέτησε τη θεωρία και πέρασε στην περιοχή της πράξης. Η περιορισμένης κλίμακας παραγωγή και η εργοστασιακή χειροτεχνία, που βασίζονταν στη χειρονακτική εργασία, εκτοπίστηκαν από την ευρείας

κλίμακας βιομηχανία. Η Γερμανία επανεμφανίστηκε στην παγκόσμια αγορά. Η νέα μικρή Γερμανική Αυτοκρατορία⁴⁵ κατήργησε τουλάχιστον τις πιο κραυγαλέες περιπτώσεις κατάχρησης εξουσίας, με τις οποίες το σύστημα των μικρών κρατών, τα υπολείμματα του φεουδαρχισμού και η διοικητική γραφειοκρατία, εμπόδιζαν την ανάπτυξη. Όμως, καθώς τα «παχιά λόγια» εγκατέλειπαν το σπουδαστήριο του φιλοσόφου και έστηναν το ναό τους στο χρηματιστήριο, η καλλιεργημένη Γερμανία έχανε την ικανότητα για θεωρία, τη μόνη της δόξα τον καιρό της πιο βαθιάς πολιτικής ταπείνωσης, την ικανότητα για γνήσια επιστημονική έρευνα, ανεξάρτητα αν προσέβαλε ή δεν προσέβαλε τις αστυνομικές αρχές. Είναι αλήθεια πως η επίσημη γερμανική φυσική επιστήμη διατήρησε την πρωτοπορία της, ιδίως στον τομέα των ειδικών ερευνών. Αλλά η αμερικανική επιθεώρηση *Science* έκανε ήδη την πολύ σωστή παρατήρηση πως οι αποφασιστικές πρόοδοι στο συστηματικό συσχετισμό των επιμέρους φαινομένων και στη διατύπωση γενικών νόμων, γίνονται κυρίως στην Αγγλία και όχι όπως πρώτα στη Γερμανία. Στο πεδίο των ιστορικών επιστημών—της φιλοσοφίας συμπεριλαμβανομένης—μαζί με την κλασική φιλοσοφία χάθηκε και κείνος ο παλιός ζήλος για θεωρία. Τη

θέση του κατέλαβε ο κενός εκλεκτικισμός, η αγωνιώδης δίψα για φήμη και χρήμα, το χυδαίο κυνήγι της επαγγελματικής επιτυχίας. Οι επίσημοι εκπρόσωποι αυτής της επιστήμης είναι ήδη απροκάλυπτοι ιδεολογικοί απολογητές της αστικής τάξης και του κράτους – σε μιαν εποχή που και τα δύο βρίσκονται σε ανοιχτή αντιπαράθεση με την εργατική τάξη.

Μόνο στην εργατική τάξη υπάρχει αμείωτη η γερμανική ικανότητα για θεωρία. Εδώ δεν μπορεί να ξεριζωθεί. Εδώ δεν υπάρχουν αγωνίες για δόξα, χρήμα και εύνοια. Αντίθετα, όσο πιο ανεπιφύλακτα και αμερόληπτα προχωρά η επιστήμη, τόσο περισσότερο εναρμονίζεται με τα συμφέροντα και τις φιλοδοξίες των εργατών. Η νέα τάση, η οποία θεωρεί πως το κλειδί για την κατανόηση της ιστορίας της κοινωνίας είναι η ιστορία της ανάπτυξης της εργασίας, προτίμησε ν' απευθυνθεί από την αρχή στην εργατική τάξη και βρήκε την ανταπόκριση που, ούτε επεδίωξε ούτε ήλπιζε να βρει ποτέ στην επίσημα αναγνωρισμένη επιστήμη. Το γερμανικό εργατικό κίνημα είναι ο κληρονόμος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο Ο Λούντβιχ Φόουερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας (*Ludwig Feuerbach und der Ausgang der Klassischen Deutschen Philosophie*), γράφτηκε και δημοσιεύθηκε, το 1886, στην επιθεώρηση *Νέοι Καιροί* (*Die Neue Zeit*). Η φιλοσοφική επιθεώρηση είχε ζητήσει από τον Ένγκελς μια κριτική για το βιβλίο του φιλοσόφου και κοινωνιολόγου Κάρλ Νικολάι Στάρκε *Ludwig Feuerbach* (Stuttgart, Ferd. Eucke 1885). Το 1888, ο Ένγκελς ξανακοίταξε το άρθρο και το εξέδωσε, με ελάχιστες διορθώσεις, σε ξεχωριστό βιβλίο, στην Στουτγάρδη.

2. Πρόκειται για την *Γερμανική ιδεολογία* (*Die Deutsche Ideologie*), στην οποία διατυπώνονται οι αρχές του ιστορικού υλισμού. Το βιβλίο, που γράφτηκε από τον Μάρξ και τον Ένγκελς, το 1845, δεν μπόρεσε να εκδοθεί στη Γερμανία, λόγω του νόμου περί λογοκρισίας. Παρέμεινε χειρόγραφο. Χρειάστηκε να περάσουν ενενήντα χρόνια, για να εκδοθεί τελικά στην Σοβιετική Ένωση, το 1932.

3. «Ορμή και θύελλα» (*Sturm und Drang*). Το σύνθημα και «παρατσούκλι» του γερμανικού Ρομαντισμού. Μπόλικος αυ-

Θορμητισμός, συναίσθημα και φλογερό πάθος για την ελευθερία.

4. Πρόκειται για τις *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ* (*ad Feuerbach*), που γράφτηκαν από τον Μαρξ στις Βρυξέλες, πιθανώς την Άνοιξη του 1845. Βρέθηκαν, από τον Ένγκελς, στο σημειωματάριο των ετών 1844-47. με τον τίτλο: 1. *Περί Φόουερμπαχ* (1. *ad Feuerbach*) και πρωτοδημοσιεύθηκαν στο επίμετρο του άρθρου *Ο Λούντβιχ Φόουερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*.

5. Το κρινόμενο βιβλίο Carl Nicolai Starcke, *Ludwing Feuerbach*, Stuttgart, Ferd. Eucke 1885.

6. Οι Γάλλοι συγγραφείς του Διαφωτισμού δεν ήσαν επαγγελματίες φιλόσοφοι αλλά μάχιμοι διανοούμενοι. Έγραφαν σε εφημερίδες, δημοσίευαν φυλλάδια και συνέτασσαν ανορθόδοξα διδακτικά εγχειρίδια. Ως εκ τούτου, συγκρούονταν άμεσα με τις παραδεδεγμένες απόψεις και κυρίως με τους τρομερούς μηχανισμούς της μοναρχίας. Το εντελώς διεφθαρμένο κράτος βρισκόταν στα χέρια κολάκων και τυχοδιωκτών, οι οποίοι περιτριγύριζαν την βασιλική αυλή. Για ασήμαντη αφορμή μπορούσε οποιοσδήποτε να βρεθεί στις φυλακές της Βαστίλης, πόσο μάλλον όταν τα έβαζε με την εξουσία.

7. Το 1833 ο Γερμανός ποιητής Χάινριχ Χάινε εξέδωσε το βιβλίο *Για την ιστορία της θρησκείας και της φιλοσοφίας στη Γερμανία* (*Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland*), στο οποίο εξηγούσε την στενή σχέση

πανεπιστήμιου-εκκλησίας-κράτους στη Γερμανία.

8. «Die Wirklichkeit erweist sich in ihrer Entfaltung als die Notwendigkeit». Δηλαδή, «Η πραγματικότητα, καθώς ξεδιπλώνει τον εαυτό της, αποδεικνύεται αναγκαιότητα». Η φράση αυτή –την οποία ο Ένγκελς κατά κάποιον τρόπο «εκλαΐκευσε»– βρίσκεται στον πρόλογο του βιβλίου του Χέγκελ, *Στοιχεία φιλοσοφίας του δικαίου* (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 1821). Σχολιάζοντας τον τρόπο με τον οποίον χρησιμοποιήθηκε από τους φιλοσόφους της εποχής του, γράφει στην εισαγωγή της *Εγκυκλοπαίδειας των Φιλοσοφικών Επιστημών* (*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, 1830): «Αυτή η απλή απόφαση προκάλεσε εκδηλώσεις κατάπληξης και οργής, ακόμη και στους κύκλους, που η παραμικρή υπόνοια απουσίας φιλοσοφικού –πόσο μάλλον θρησκευτικού– πνεύματος, θα μπορούσε να θεωρηθεί προσβολή. Σε τελευταία ανάλυση, η θρησκεία δεν χρειάζεται αποδείξεις. Οι διδασκαλίες της για τη θεία διακυβέρνηση διασφαλίζουν οριστικά την αλήθεια της ανωτέρω απόφασης. Όσο για το φιλοσοφικό πνεύμα της, θα πρέπει να προϋποθέσουμε πως, οι εν λόγω σχολιαστές, διαθέτουν αρκετή νοημοσύνη, ώστε να γνωρίζουν όχι μόνο πως ο Θεός είναι πραγματικός, η υπέρτατη πραγματικότητα, η μία και μοναδική ύπαρξη, αλλά και πως –από την άποψη των λογικών βάσεων του ζητήματος– αυτή η ύπαρξη είναι εν μέρει φαινομενικότητα, και εν μέρει πραγματικότητα. Στην καθημερινή ζωή, κάθε έκτρωμα της φαντασίας μας,

κάθε σφάλμα, κάθε κακό, οτιδήποτε ανήκει στη φύση του κακού, όπως και κάθε εκτροπή, κάθε τυχαία κατάσταση της ύπαρξης, χαρακτηρίζεται πραγματικότητα. Όμως, ακόμη και τα πιο συνηθισμένα συναισθήματά μας, έχουν την ικανότητα να απορρίπτουν μια τυχαία ύπαρξη, που καταχράται το όνομα της πραγματικότητας. Σαν τυχαία, χαρακτηρίζουμε εκείνη την ύπαρξη, που η αξία της δεν υπερβαίνει την αξία οποιουδήποτε πιθανού αντικειμένου, το οποίο –μεταξύ άλλων– ενδέχεται να μην είναι αυτό που φαίνεται. Όσο για τον όρο «πραγματικότητα», οι εν λόγω κριτικοί καλά θα έκαναν να τον αντιλαμβάνονται με τον τρόπο που τον εννοώ εγώ. Στη λεπτομερή Λογική μου, εξέτασα –μεταξύ άλλων– και την πραγματικότητα. Συγκεκριμένα, την διέκρινα όχι μόνο από το τυχαίο, αλλά και από τη νοητική κατηγορία της ύπαρξης, και από τους τροπισμούς του Εί-ναι. Στην πραγματικότητα της Λογικής Σκέψης, αντιτάσσεται μια λαϊκή διάχυτη αίσθηση, σύμφωνα με την οποίαν οι ιδέες και τα ιδανικά δεν είναι παρά χίμαιρες, και η φιλοσοφία απλά και μόνο ένα σύστημα τέτοιων φευδαισθήσεων. Υπάρχει και μια άλλη, διαφορετική «διάχυτη αίσθηση», σύμφωνα με την οποία, μια Ιδέα, ένα ιδανικό, είναι κάτι πολύ υψηλό, για να είναι πραγματικό, ή κάτι πολύ ασθενικό, για να μπορεί να γίνει πραγματικό. Αυτό το διαζύγιο της Ιδέας και της πραγματικότητας, είναι ιδιαίτερα προσφιλές στην αναλυτική σκέψη, που αντιμετωπίζει τις αφαιρέσεις της –έστω και αν δεν είναι παρά όνειρα– σαν

αλήθειες, σαν πραγματικότητες, υπερηφανευόμενες, μάλιστα, για εκείνο το επιτακτικό «πρέπει», το οποίο σπεύδει, να επιβάλλει, με ιδιαίτερη ευχαρίστηση, ακόμη και στην πολιτική. Σαν να περίμενε ο κόσμος να έρθουν και να τον μάθουν πώς πρέπει να είναι!» Τα λόγια αυτά, αν και πυροδοτούν οπωσδήποτε μια θεολογική ερμηνεία του ζητήματος, είναι η συντριπτική ήττα όσων προσπαθούσαν να «μαγειρέφουν» επίσημα πολιτικά δόγματα, στη βάση του χεγκελιανού φιλοσοφικού συστήματός.

9. Ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος ο 3ος ανέβηκε στον θρόνο της Πρωσίας το 1797. Στην αρχή κυβέρνησε με μετριοπάθεια. Κράτησε επιφυλακτική ουδετερότητα απέναντι στις επεκτατικές διαθέσεις του Ναπολέοντα. Τελικά, κήρυξε τον πόλεμο στη Γαλλία. Η Πρωσία ηττήθηκε στρατιωτικά και ταπεινώθηκε πολιτικά. Ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος, για ν' αντιμετωπίσει την κατάσταση πλήρους διάλυσης του κράτους, ακολούθησε τις υποδείξεις των αντιδραστικών στοιχείων. Το κράτος στηριζόταν στην αστυνομική βία, η αστυνομική βία στον θρησκευτικό σκοταδισμό και ο θρησκευτικός σκοταδισμός στην κατάλυση κάθε έννοιας ελεύθερου στοχασμού. Όλα αυτά δικαιολογούνταν από την εξουσία ως αναγκαίες θυσίες για την ανασυγκρότηση της χώρας. Εξάλλου, το κύριο βάρος έπεφτε στην εκπαίδευση. Μόνο αυτή θα μπορούσε να προσφέρει λογική κάλυψη στο παράλογο σύστημα διακυβέρνησης. Ο αφηρημένος χαράκτηρας του χεγκελιανού συστήματος έγινε αντικείμενο των

πιο αντιδραστικών ερμηνειών. Ενώ στην αρχή είχε προκαλέσει ταραχή με το διαλεκτικό χαρακτήρα του, δεν άργησε να ανακηρυχθεί επίσημο δόγμα. Οι ενστάσεις και οι προειδοποιήσεις του ιδίου του Χέγκελ δεν έπιασαν τόπο. Με έναν μάλλον ηλίθιο τρόπο, οι θεολόγοι αναγνώρισαν τον Θεό στην απόλυτη ιδέα και άρχισαν να προσαρμόζουν τους προσδιορισμούς της στους φορείς της πρωσικής μοναρχίας.

10. Μία από τις πιο καίριες δηλώσεις του Χέγκελ βρίσκεται στην *Εγκυκλοπαίδεια των Φιλοσοφικών Επιστημών* (Μέρος 1ο, Τμήμα 2ο, § 143). Εκεί, απαντώντας στο ερώτημα «Είναι τα πάντα πιθανά;», γράφει: «Αν κάτι μπορεί να είναι πιθανό ή απίθανο, εξαρτάται αποκλειστικά από το περιεχόμενο της συγκεκριμένης διαδικασίας: δηλαδή, από το σύνολο των στοιχείων της πραγματικότητας, η οποία, ξεδιπλώνοντας τον εαυτό της, αποδεικνύεται αναγκαία».

11. «Συχνά, οι άνθρωποι αντιπαραθέτουν, εντελώς παράλογα, την πραγματικότητα στην σκέψη (ή την Ιδέα)» γράφει ο Χέγκελ, στην *Εγκυκλοπαίδεια των Φιλοσοφικών Επιστημών* (Μέρος 1ο, Τμήμα 1ο, § 142). «Πόσες φορές δεν ακούσαμε να λένε πως, ενώ κανείς δεν αρνείται τη δυνατότητα μιας σκέψης να είναι αληθινή ή σωστή, στην περίπτωση της πραγματικότητας δεν ισχύει το ίδιο ή, τέλος πάντων, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ισχύει. Όσοι εκφράζονται μ' αυτόν τον τρόπο, το μόνο που αποδεικνύουν είναι πως δεν έχουν καταλάβει, ούτε τη φύση της σκέψης, ούτε τη φύση της

πραγματικότητας. Εδώ, έχουμε από τη μια μεριά την σκέψη, ταυτισμένη με την υποκειμενική άποψη, το «σχέδιο», την πρόθεση, και από την άλλη, την πραγματικότητα, ταυτισμένη με την εξωτερική αισθητή ύπαρξη. Αυτό συμβαίνει στην καθημερινή ζωή, όπου επικρατεί μεγάλη σύγχυση με τις κατηγορίες και τα ονόματα που τους δίνονται. Και φυσικά το ίδιο συμβαίνει, όταν το σχέδιο –η κοινώς αποκαλούμενη ιδέα– αφορά, π.χ., σε μια φορολογική διάταξη. Μπορεί, από αφηρημένη άποψη, να είναι καλή, απόλυτα ενδεδειγμένη, αλλά να μην ισχύει το ίδιο και στην πραγματικότητα ή να χρειάζονται ιδιαίτερες συνθήκες για να εφαρμοστεί».

12. «...den alles, was entsteht, is wert, daß es zugrunde geht...» (J. W. von Goethe, *Faust*, στ. 1339-1340). Ο Μεφιστοφελής εμφανίζεται στον Φάουστ και εκείνος που τον περνά για σπουδαστή τον ρωτά ποιος είναι. Ο Μεφιστοφελής απαντά: «Είμαι το πνεύμα που τα πάντ' αρνείται! Και σωστά, γιατί ό,τι στον κόσμο γεννηθεί αξίζει στο τέλος να χαθεί (Μτφ. Πέτρος Μάρκαρης, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 2002).

13. Ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος ο 3ος, κατά τη διάρκεια του πολέμου της Πρωσίας με τη Γαλλία, υποσχόταν πως θα παραχωρήσει σύνταγμα. Μετά την ήττα της Πρωσίας, όχι μόνο ξέχασε την υπόσχεσή του αλλά κυβέρνησε με ιδιαίτερα σκληρό τρόπο. Βλέπε και σημείωση αριθμό 9.

14. Φιλισταίους έλεγαν οι καλλιεργημένοι Ευρωπαίοι, κυρίως οι φοιτητές των πανεπιστημίων, τους αστούς που δεν ενδιαφέρονταν για τις τέχνες και τα γράμματα αλλά

μόνο για τις υλικές απολαύσεις και ιδιαίτερα για το χρήμα. Οι Φιλισταίοι ήταν πολεμικός λαός, εγκατεστημένος στην Παλαιστίνη πριν από τους Ισραηλίτες. Η Βίβλος τους περιγράφει σαν φιλοπόλεμους ειδωλολάτρες. Είναι αυτοί που παγίδευσαν τον Σαμφών [Κριταί]. Είχαν μακριές κοτσίδες και το ξύρισμα του κεφαλιού τους ισοδυναμούσε με θάνατο, όπως άλλωστε υπαινίσσεται και ο μύθος του Σαμφών.

15. Η επιστήμη της λογικής (Wissenschaft der Logik), η φιλοσοφία της φύσης (Die Naturphilosophie) και η φιλοσοφία του πνεύματος (Die Philosophie des Geistes), αποτελούν την κύρια ύλη της Εγκυκλοπαίδειας των Φιλοσοφικών Επιστημών του Χέγκελ, την οποία συμπλήρωνε συνεχώς με υλικό από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις του.

16. Η Λέσχη Νέων Χεγκελιανών είχε συσταθεί από καθηγητές και φοιτητές του πανεπιστημίου του Βερολίνου, οι οποίοι εμπνέονταν από το επαναστατικό πολιτικό κλίμα που σάρωνε την Ευρώπη και υιοθετούσαν την κριτική πλευρά της χεγκελιανής φιλοσοφίας. Σκοπός τους ήταν να υπονομεύσουν τη φιλοσοφία –η οποία είχε καταντήσει εντελώς αντιδραστική– το πρωσικό κράτος και τον χριστιανισμό. Όταν η λογοκρισία και η αστυνομία άρχισαν να προβαίνουν σε αντίποινα, η ομάδα στράφηκε κατά των ίδιων των χεγκελιανών ιδεών. Αποκομμένοι πια από το φυσικό τους χώρο, το πανεπιστήμιο, στερημένοι από το δικαίωμα της διδασκαλίας, για την οποία στο κάτω κάτω είχαν εκπαιδευτεί, πολλοί από αυτούς έγιναν δημοσιογράφοι, συγ-

γραφείς επαναστατικών φυλλαδίων και ιδιωτικοί δάσκαλοι.

17. Ο Πιετισμός ή Ευσεβισμός αναπτύχθηκε στους κόλπους της γερμανικής λουθηρανής εκκλησίας κατά τον 17ο αιώνα, με στόχο την τόνωση του ατομικού θρησκευτικού βιώματος

18. Η Γερμανική Επιστημονική και Καλλιτεχνική Ηχώ (*Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst*) εκδιδόταν από το ριζοσπάστη διανοούμενο και μέλος της Λέσχης Νέων Χεγκελιανών, Άρνολντ Ρούγκε [Arnold Ruge, 1802-1880], με στόχο τη διερεύνηση της κριτικής πλευράς της χεγκελιανής φιλοσοφίας και την ενδεχόμενη εφαρμογή των πορισμάτων της στην αναμόρφωση της κοινωνίας.

19. Την *Εφημερίδα του Ρήνου* (*Rheinische Zeitung*) την είχαν ιδρύσει ηγετικά μέλη της φιλελεύθερης αστικής τάξης της Ρηνανίας. Ο Μαρξ υπήρξε διευθυντής της [1842-43].

20. Ο Μαξ Στίρνερ (ψευδώνυμο του Kaspar Schmidt), στο βιβλίο του *Ο Μοναδικός και το δικό του* (*Der Einzige und sein Eigentum*, 1845), αναγνώριζε το υποκείμενο, το άτομο, σαν τη μόνη βάση για την ανάπτυξη οποιασδήποτε λογικής, ηθικής, αισθητικής και μεταφυσικής δραστηριότητας. Το υποκείμενο, ιδιοκτησία του οποίου είναι η πραγματικότητα, οφείλει να κατακτήσει την προσωπική του ελευθερία χωρίς συμβιβασμούς: απορρίπτοντας κάθε περιορισμό, εξαφανίζοντας κάθε εμπόδιο.

21. Ο «αληθινός σοσιαλισμός» ήταν ένα μείγμα αναρχι-

σμού και Χριστιανισμού. Ο αριστερός χεγκελιανός Καρλ Γκρην, ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του, προσπάθησε να εφαρμόσει την αρχή της «αγάπης προς τον πλησίον» στον αγώνα για την απαλλαγή της κοινωνίας από την οικονομική αθλιότητα. Επηρεάστηκε πολύ από τον Προυντόν.

22. «Ανάμεσα στους αγρίους και τους πρωτόγονους» σημειώνει ο Ένγκελς στην πρώτη έκδοση του *Λούντβιχ Φόουερμπαχ*, «είναι ακόμη εξαιρετικά διαδεδομένη η ιδέα πως οι ανθρώπινες μορφές που εμφανίζονται στα όνειρα, είναι ψυχές που εγκατέλειψαν προσωρινά το σώμα τους. Γι' αυτό, ο πραγματικός άνθρωπος θεωρείται υπεύθυνος για όσα διαπράττει, όταν εμφανίζεται στο όνειρο κάποιου. Παραδείγματος χάρη, την ίδια πεποίθηση συνάντησε ο Imthum στους ινδιάνους της Γουϊνέας το 1884». Προφανώς ο Ένγκελς εννοεί το βιβλίο του Sir Everard F. Im Thurn, (1852-1932). *Ανάμεσα στους Ινδιάνους της Γουιάνα (Among the Indian of Guyana, 1883)*.

23. Η μεταφυσική ονομάζει «πράγμα καθ' εαυτό» (Ding an Sich) κάθε αντικείμενο που υπάρχει από μόνο του, χωρίς να προϋποθέτει κάτι άλλο. Για τον Καντ, ό,τι υπάρχει πέρα από τις παραστάσεις μας είναι ένα τέτοιου είδους «πράγμα καθ' εαυτό». Εμείς του δίνουμε μορφή, μέσω του τρόπου με τον οποίον οι αισθήσεις μας υποδέχονται τα εξωτερικά ερεθίσματα. Βλέπουμε ένα ποτήρι και είναι βέβαιο μόνο πως υπάρχει κάτι που εμείς το βλέπουμε σαν

ποτήρι. Ποια είναι η αυθεντική μορφή του –αν έχει– δεν μπορούμε να ξέρουμε, ούτε θα μάθουμε ποτέ.

24. Η Αλιζαρίνη ήταν η βασική κόκκινη βαφή του Μεσαίωνα στην Ευρώπη. Παραγόταν από τις ρίζες του φυτού Αλιζάρι ή Ριζάρι. Οι ρίζες του φυτού ξεραίνονταν και αλέθονταν σε σκόνη. Σήμερα η Αλιζαρίνη παράγεται κατευθείαν στο χημικό εργαστήριο.

25. Ο Κοπέρνικος διαπίστωσε ότι το γεωκεντρικό σύστημα του αλεξανδρινού αστρονόμου Κλαυδίου Πτολεμαίου (100-178 μ.Χ.), που ίσχυε για πολλούς αιώνες, δεν έδινε επαρκείς απαντήσεις στις μακροπρόθεσμες προβλέψεις για τη θέση των πλανητών. Έτσι, βασιζόμενος στην ιδέα του Αρίσταρχου του Σάμιου (310-230 π.Χ.), σύμφωνα με την οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ο ήλιος κέντρο του πλανητικού συστήματος, επεξεργάστηκε το ηλιοκεντρικό πλανητικό σύστημα, που περιέγραφε τον ετήσιο κύκλο της γης γύρω από τον ήλιο και εξηγούσε την ημερήσια περιστροφή των απλανών αστέρων του ουρανού ως ιδιοπεριστροφή της γης γύρω από τον άξονά της.

26. Πρόκειται για τον πλανήτη Ποσειδώνα, που ανακαλύφθηκε, στη θέση που είχε υποδείξει ο γάλλος Λεβεριέ, από τον αστρονόμο του αστεροσκοπείου του Βερολίνου Γιόχαν Γκάλε το 1864.

27. Ο Ένγκελς αναφέρεται στους εκπροσώπους του υλιστικού ρεύματος, που αναπτύχθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα και χαρακτηριζόταν από την χονδροειδή ερμηνεία

των αρχών του υλισμού. Ο «χυδαίος υλισμός», όπως τον ονόμαζαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς, θεωρούσε τα ατομικά και κοινωνικά πνευματικά φαινόμενα σαν άμεσα αποτελέσματα φυσικών και χημικών διαδικασιών. Εκλαϊκεύοντας σημαντικές επιστημονικές ανακαλύψεις, έφθασε στο σημείο να ορίσει την σκέψη σαν έκκριμα του εγκεφάλου.

28. Σύμφωνα με τη φλογιστική θεωρία, που επικρατούσε στη χημεία του 18ου αιώνα, η καύση των σωμάτων γίνεται λόγω της ύπαρξης ενός υποθετικού ρευστού, το οποίο οι χημικοί εκείνου του καιρού ονόμαζαν Φλογιστόν.

29. Η κατηγορική προσταγή (kategorischen Imperativ) είναι θεμελιώδης έννοια της ηθικής που ανέπτυξε ο Καντ. Κατηγορικές προσταγές είναι όλοι οι ηθικοί κανόνες, οι οποίοι θα μπορούσαν να εφαρμοστούν σε κάθε εποχή, σε κάθε περίπτωση, απ' τον καθένα μας. Ο «υπερβατικός ιδεαλισμός» του Καντ δεν έχει σχέση με την ηθική φιλοσοφία αλλά με την γνωσιολογία. Η γνωσιολογία του Καντ εξετάζει τον υπερβατικό, μη εμπειρικό τρόπο με τον οποίον σχηματίζουμε τις ιδέες μας για την πραγματικότητα. Υπερβατικοί είναι οι νόμοι της σκέψης μας, γιατί υπερβαίνουν την εμπειρία μας και δίνουν στα πράγματα μορφές, οι οποίες εξαρτώνται από την ιδιαίτερη κατασκευή της σκέψης μας.

30. Ο Θεϊσμός αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και δέχεται την ύπαρξη του Θεού αλλά αποκλείει το ενδεχόμενο να ασχολείται με τα ανθρώπινα πράγματα.

31. Ο Λουί Μπλαν ήταν ουτοπιστής σοσιαλιστής. Συμμετείχε στην προσωρινή κυβέρνηση που προέκυψε από την εξέγερση του 1848 στη Γαλλία και συνέταξε σχέδιο για τη δημιουργία κοινωνικών εργαστηρίων, το οποίο απέτυχε.

32. Χημικοί του 19ου αιώνα που μελέτησαν, μεταξύ άλλων, την ιστορική προέλευση της χημείας.

33. Στις 7 Μαΐου 1794, η Συμβατική Συνέλευση, μετά από πρόταση του Ροβεσπιέρου, φήφισε διάταγμα για τη λατρεία ενός «υπέρτατου όντος», το οποίο διέθετε τα χαρακτηριστικά ενός Θεού της λογικής. Σε λίγους μήνες, η δικτατορία του Ροβεσπιέρου καταλύθηκε και ο ίδιος οδηγήθηκε στη λαιμητόμο.

34. «Ο δάσκαλος της Σάντοβα»: Έκφραση-κλισέ, με την οποίαν ο αστικός τύπος χαρακτήριζε την Πρωσία, μετά τη νίκη του στρατού της στη Σάντοβα (Πόλεμος Αυστρίας-Πρωσίας, 1866). Υποτίθεται πως η νίκη οφειλόταν στο κατά πολύ ανώτερο πρωσικό εκπαιδευτικό σύστημα.

35. Ραδάμανθυς: Μυθικός γιος του Δία και αδελφός του Μίνωα, βασιλιά της Κρήτης. Λόγω της εξαιρετικής σοφίας και αίοθησης του δικαίου που διέθετε, ο Μίνωας τον διόρισε δικαστή του νησιού. Μετά το θάνατό του, έγινε δικαστής των ψυχών στον Άδη.

36. «Στο σημείο αυτό, ας μου επιτραπεί μια προσωπική διευκρίνιση» σημειώνει ο Ένγκελς στην πρώτη έκδοση του *Λούντβιχ Φόυερμπαχ*. «Τελευταία, γίνεται πολύς λόγος για τη δική μου συμβολή σ' αυτήν τη θεωρία και θα ήταν μάλ-

λον δύσκολο να αποφύγω μια δυο κουβέντες ικανές να διευθετήσουν το όλο ζήτημα. Δεν μπορώ ν' αρνηθώ πως, τόσο πριν όσο και στο διάστημα της σαραντάχρονης συνεργασίας μου με τον Μαρξ, είχα τη δική μου ανεξάρτητη συμβολή στη θεμελίωση και κυρίως στην επεξεργασία αυτής της θεωρίας. Όμως το μεγαλύτερο μέρος των βασικών αρχών—ιδίως στους τομείς της οικονομίας και της ιστορίας— και πάνω απ' όλα η τελική διαμόρφωσή τους, ανήκει στον Μαρξ. Ό,τι συνεισέφερα εγώ—με εξαίρεση βέβαια ορισμένες ειδικές εργασίες μου— ο Μαρξ θα μπορούσε να το είχε κάνει και χωρίς εμένα. Αυτό που κατόρθωσε ο Μαρξ, εγώ δεν θα μπορούσα να το κατορθώσω. Ο Μαρξ στεκόταν ψηλότερα, έβλεπε μακρύτερα, η ματιά του ήταν πλατιά και κοφτερή όσο κανενός από εμάς. Ο Μαρξ ήταν μια μεγαλοφυΐα· εμείς οι υπόλοιποι, απλά προικισμένοι. Χωρίς αυτόν, η θεωρία δεν θα ήταν σήμερα αυτή που είναι. Δικαίως λοιπόν φέρει το όνομά του».

37. Ο Γερμανός βυρσοδέφης Ντήτσγκεν ήταν αυτοδίδακτος φιλόσοφος. Στο έργο του *Η ουσία της διανοητικής εργασίας από έναν χειρώνακτα* (*Das Wesen der kopfarbeit, van einem Handarbeiter*), διατύπωσε, ανεξάρτητα από τον Μαρξ, τη θεωρία του διαλεκτικού υλισμού

38. Το 1848, κατά τη διάρκεια των λαϊκών εξεγέρσεων που έγιναν στην περιοχή της Ρηνανίας, παρουσιάστηκε το φαινόμενο να καταστρέφουν οι εργάτες τις μηχανές των εργοστασίων. Οι κομμουνιστές αντιτάχθηκαν σ' αυτή την πρακτική, θεωρώντας πως την ευθύνη για την εξαθλίωση

των εργατών δεν την φέρουν οι άφυχες μηχανές αλλά οι ιδιοκτήτες τους, οι κεφαλαιούχοι δηλαδή.

39. Το 1815, μετά την ήττα του Ναπολέοντα στο Βατερλό, η μοναρχία κατάφερε να επιβληθεί σ' όλη την Ευρώπη και τα πράγματα ηρέμησαν, από την άποψη των πολεμικών συρράξεων. Στη Γαλλία επανήλθε για δεύτερη φορά η βασιλεία, με τον Λουδοβίκο τον 18ο.

40. Ο πρωσικός Landrecht ή Γενικός Πρωσικός Κώδικας, συντάχθηκε από νομομαθείς με διαταγή του Φρειδερίκου του Μεγάλου (1740-1786). Δημοσιεύθηκε σε έξι τεύχη, από το 1784 μέχρι το 1788. Ανταποκρινόταν στην άτεγκτη γραφειοκρατική αντίληψη του πρωσικού κράτους, το οποίο ο μονάρχης στελέχωσε με επίλεκτους αριστοκράτες.

41. Η Α' Οικουμενική Σύνοδος της Νικαίας (325), που συγκάλεσε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Α' ο Μέγας [Flavius Valerius Constantinus, 280-337] στη Νίκαια της Μικράς Ασίας, συνέταξε τα πρώτα επτά άρθρα του χριστιανικού Συμβόλου της Πίστεως και πήρε σημαντικές αποφάσεις επί δογματικών θεμάτων.

42. Οι Αλβιγηνοί ή Καθαροί ήσαν οπαδοί μιας αίρεσης που εμφανίστηκε κατά τον 11ο αιώνα στη νότιο Γαλλία και γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα, με κέντρο την πόλη Αλβί. Κήρυτταν την επιστροφή στην αγνότητα των πρώτων χριστιανών και ταύτιζαν το κακό με την ύλη. Αρχικά, η καθολική εκκλησία περιορίστηκε στην καταδίκη της αίρεσης, αργότερα όμως επιδόθηκε σε σταυ-

ροφορία (1209-1244), με αποτέλεσμα την πλήρη αποδιοργάνωση και σταδιακή εξαφάνιση των Καθαριστών.

43. Η επιλεγόμενη «Ένδοξη Επανάσταση» του 1689 στην Αγγλία, σταθεροποίησε τη συνταγματική βασιλεία, συμβιβάζοντας την αστική τάξη με τους γαιοκτήμονες ευγενείς.

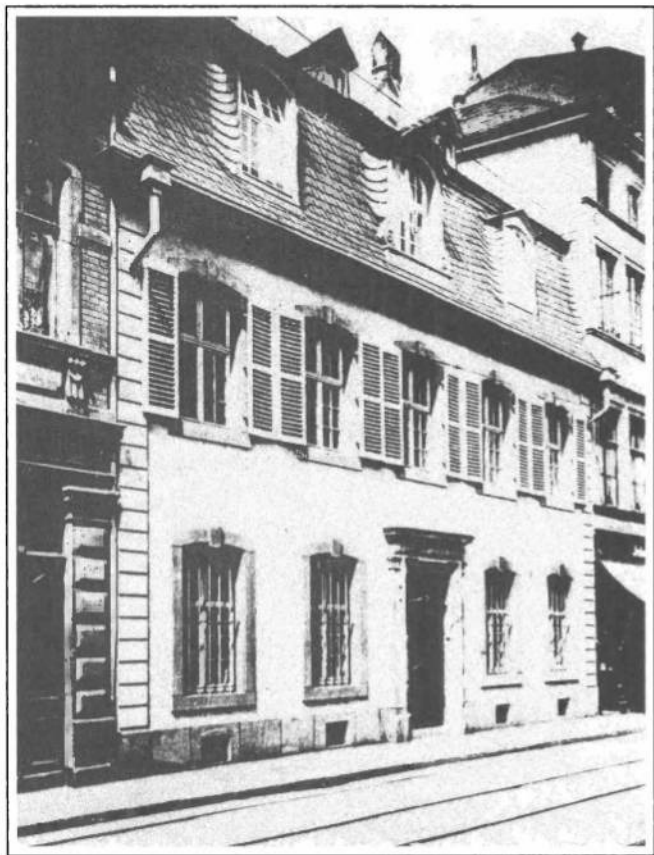
44. Το 1685 ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ ανακάλεσε το Έδικτο της Νάντης (1595), που αναγνώριζε ίσα πολιτικά δικαιώματα στους γάλλους προτεστάντες. Ακολούθησε πολιτικός και θρησκευτικός διωγμός, που είχε σαν αποτέλεσμα τον εκπατρισμό εκατοντάδων χιλιάδων προτεστάντων.

45. Ο Ένγκελς αναφέρεται στην Γερμανική Αυτοκρατορία που ιδρύθηκε το 1871, μετά τη νίκη της Γερμανίας στον πόλεμο με τη Γαλλία, και δεν περιλάμβανε την Αυστρία. Εξ ου και την ονομάζει «μικρή».

Καρλ Μαρξ

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

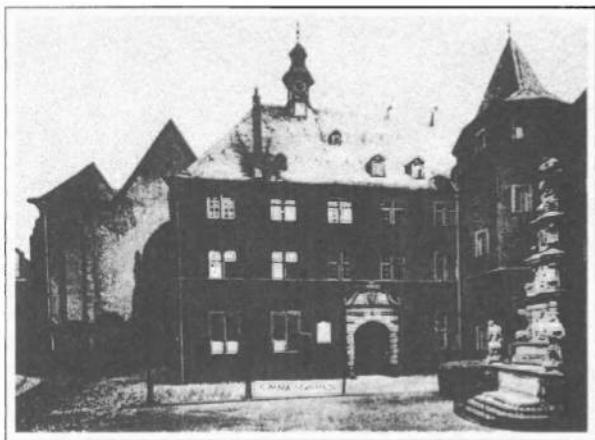
Το σπίτι όπου γεννήθηκε ο Καρλ Μαρξ στην Τριηρ.

1818

Στις 5 Μαΐου 1818 ο φιλελεύθερος δικηγόρος Χάινριχ Μαρξ [Heinrich Marx, 1777-1838] και η σύζυγός του Εριέττα [Henriette Marx, 1787-1863] αποκτούν τον Καρλ Μαρξ. Η οικογένεια ζει στην Τρηρ της Ρηνανίας, που ανήκε στην Πρωσία ήδη από το 1815. Ο πατέρας είχε εβραϊκή καταγωγή. Το βαφτιστικό του όνομα ήταν Χέρσελ αλλά το αντικατέστησε με το Χάινριχ, όταν ασπάστηκε τον Προτεσταντισμό.

1830

Ο Καρλ γράφεται στο γυμνάσιο της Τρηρ. Στο πατρικό του σπίτι μπαينوβγαίνουν πολλοί φιλελεύθεροι διανοούμενοι και καλλιτέχνες. Οι απόψεις του μαθητή εντυπωσιάζουν τους καθηγητές και βραβεύεται για μια έκθεση, στην οποία αντιμετωπίζει την θρησκεία ως «συνδετικό υλικό του κοινωνικού ιστού».

Το γυμνάσιο στην Τρηρ όπου φοίτησε ο Καρλ Μαρξ.

1835

Αποφοιτά από το γυμνάσιο με επαίνους. Εγγράφεται στην νομική σχολή του πανεπιστημίου της Βόννης, συμμετέχοντας σε κάθε εκδήλωση της έντονης φοιτητικής ζωής. Πίνει, γλεντά και γράφει ερωτικά ποιήματα.

1836

Ερωτεύεται την Τζένη φον Βεσφάλεν [Jenny von Westphalen, 1814-1881], κόρη του κυβερνητικού συμβούλου Λούντβιχ φον Βεσφάλεν [Ludwig von Westphalen, 1770-1842]. Με πρόταση του πατέρα του, εγκαθίσταται στο

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Ο Καρλ Μαρξ σε ηλικία 18 χρονών.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Η Τζένη φον Βεστφάλεν το 1836.

Βερολίνο και στις 22 Οκτωβρίου εγγράφεται στην νομική σχολή του Πανεπιστημίου Friedrich-Wilhelm, σήμερα γνωστού ως Humboldt. Σύντομα, γνωρίζεται με τον καθηγητή της Θεολογίας Μπρούνο Μπάουερ [Bruno Bauer, 1809-1882] και γίνεται μέλος της φιλελεύθερης, αντιμοναρχικής Λέσχης Νέων Χεγκελιανών.

Ο Μπρούνο Μπάουερ.

1837

Κάνει διακοπές στο προάστιο του Βερολίνου Στάλοφ και αρχίζει να μελετά σοβαρά τη φιλοσοφία του Χέγκελ.

1839

Μελετά ιστορία της φιλοσοφίας, ιδιαίτερα της αρχαίας. Η διδακτορική διατριβή του έχει τίτλο: *Η διαφορά της Δημοκρίτειας και της Επικούρειας φιλοσοφίας της φύσης (Differenz der Demokritischen und Epikureischen Naturphilosophie)*.

1841

Τελειώνει τις σπουδές του στο πανεπιστήμιο του Βερολίνου και υποβάλλει με επιτυχία τη διατριβή του στο πανεπιστήμιο της Ιένας.

1842

Ο Μαρξ ετοιμάζεται να διεκδικήσει τη θέση του υφηγητή της φιλοσοφίας, αλλά ο Μπρούνο Μπάουερ, που υποστήριζε την υποψηφιότητά του, απολύεται με εντολή του ίδιου του βασιλιά της Πρωσίας Φρειδερίκου-Γουλιέλμου του 4ου. Η απόλυση του Μπάουερ δημιούργησε αναστάτωση στον ακαδημαϊκό κόσμο. Αιτία της ήταν ο ανορθόδοξος τρόπος με τον οποίον ερμήνευε τα ιερά κείμενα ο καθηγητής. Η πρωσική μοναρχία δημιουργεί ασφυκτικό

προς τη δημοσιογραφία. Γράφει το άρθρο *Σχόλια πάνω στην πρόσφατη πρωσική οδηγία για τη λογοκρισία (Bemerkungen über die Neueste Preußische Zensurinstruktion)*, ασκώντας κριτική στον πρωσικό φεουδαρχικό απολυταρχισμό. Είναι το πρώτο δημοσιογραφικό κείμενό του στην *Εφημερίδα του Ρήνου (Rheinische Zeitung)*, που είχαν ιδρύσει ηγετικά μέλη της φιλελεύθερης αστικής τάξης της Ρηνανίας. Το Μάιο ξεκινά μόνιμη συνεργασία. Τα άρθρα του υπερασπίζονται ανοιχτά τα δικαιώματα των εργατών, εκφράζοντας ιδέες δημοκρατικές, με έντονα κομμουνιστικό προσανατολισμό. Τον Οκτώβριο αναλαμβάνει τη διεύθυνση της εφημερίδας.

Πρωτοσυναντά τον Φρίντριχ Ένγκελς στα γραφεία της εφημερίδας, στην Κολωνία.

1843

Στις 19 Ιανουαρίου, η πρωσική κυβέρνηση αποφασίζει πως μέχρι τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς η εφημερίδα θα πρέπει να κλείσει. Έτσι, ψηφίζει έναν ακόμη πιο στυγνό νόμο περί λογοκρισίας.

Το Μάρτιο η αστυνομία δημιουργεί ασφυκτικό κλοιό γύρω από τον Μαρξ. Εκείνος αναγκάζεται να παραιτηθεί από τη θέση του διευθυντή και να καταφύγει στο Κρόντσναχ, ένα μικρό θέρετρο, που επισκέπτονταν συχνά η Τζένη φον Βεστφάλεν και η μητέρα της.

Μέχρι τον Οκτώβριο, ασχολείται με την κριτική αναθεώρηση των θεωριών του Χέγκελ για το κράτος και το δίκαιο. Αποτέλεσμα αυτής της εργασίας είναι ένα ημιτελές χειρόγραφο, που εκδόθηκε το 1927 στην Σοβιετική Ένωση, με τον τίτλο *Συμβολή στην κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* (*Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*).

Ταυτόχρονα, μελετά την παγκόσμια ιστορία, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στην ανάλυση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών διαδικασιών.

Διαπραγματεύεται με τον ριζοσπάστη διανοούμενο και μέλος της *Λέσχης Νέων Χεγκελιανών* Άρνολντ Ρούγκε την έκδοση της επιθεώρησης *Γαλλογερμανικά Χρονικά* (*Deutsch-Französische Jahrbücher*).

Στις 19 Ιουνίου, παντρεύεται την Τζένη φον Βεστφάλεν. Τον Οκτώβριο το ζευγάρι εγκαθίσταται στο Παρίσι, όπου ο Μαρξ μελετά την ιστορία της γαλλικής επανάστασης, τους ουτοπιστές σοσιαλιστές, τους Άγγλους και τους Γάλλους κλασικούς οικονομολόγους. Παρακολουθεί εργαστικές συγκεντρώσεις και έρχεται σε επαφή με τους εξόριστους ηγέτες της Ένωσης των Δικαίων. Οι Δίκαιοι ήσαν Γερμανοί δημοκράτες, που έφυγαν από την πατρίδα τους και αναμείχθηκαν με τους Γάλλους οπαδούς των κομμουνιστικών ιδεών του Μπαμπέφ [François Noël Babeuf, 1760-1797].

Γίνεται μέλος της επίσης μυστικής Ένωσης Γάλλων Εργατών. Το Δεκέμβριο, ο Ρούγκε τον γνωρίζει με τον Γερμανό ποιητή Χάινριχ Χάινε, ο οποίος είχε ήδη επισημάνει την στενή σχέση πανεπιστημίου-εκκλησίας-κράτους, στη Γερμανία.

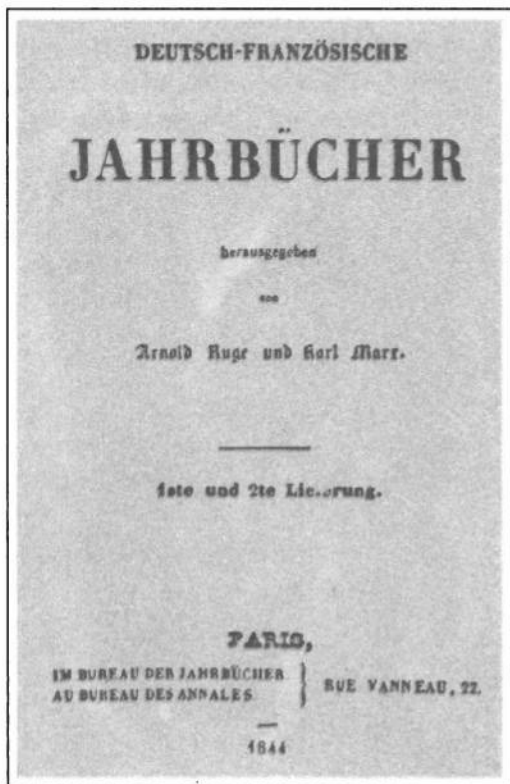
1844

Εκδίδεται στο Παρίσι το πρώτο και τελευταίο τεύχος των *Γαλλογερμανικών Χρονικών*. Τα άρθρα του Μαρξ δείχνουν πως είναι ένας συνειδητός υλιστής και κομμουνιστής.

Από τον Απρίλιο μέχρι τον Αύγουστο, δουλεύει τα Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα (*Ökonomisch-phi-*

Ο Άρνολντ Ρούγκε (αριστερά) και ο Χάινριχ Χάινε (δεξιά).

Το πρώτο και τελευταίο τεύχος των
Γαλλογερμανικών Χρονικών.

losophische Manuskripte), ασκώντας κριτική στην αστική πολιτική οικονομία.

Την 1η Μαΐου, το ζεύγος Μαρξ αποκτά το πρώτο του παιδί, την Τζένη [Jenny Marx Longuet, 1844-1883].

Ο Πιερ-Ζοζέφ Προυντόν.

Τον Ιούνιο ο Μαρξ γνωρίζεται με τον Γάλλο σοσιαλιστή φιλόσοφο Προυντόν.

Τον Αύγουστο ο Αυστριακός ριζοσπάστης Χάινριχ Μπερνστάιν εκδίδει στο Παρίσι το πρώτο φύλλο της γερμανόφωνης εφημερίδας *Εμπρός!* (*Vorwärts!*). Ο Μαρξ αρθρογραφεί, επισημαίνοντας πως η πρόσφατη εξέγερση των Σικελών ενάντια στην γερμανική κατοχή του νησιού, αποτελούσε πολύ σοβαρή ένδειξη για την τεράστια δύναμη της εργατικής τάξης.

Στα τέλη του ίδιου μήνα, συναντά τον Ένγκελς. Αυτήν τη φορά, ξεκινά μια μεγάλη φιλία και μια στενή πνευματική συνεργασία. Γράφουν μαζί το βιβλίο *Η Αγία Οικογένεια ή κριτική της κριτικής κριτικής* (*Die Heilige Familie oder Kritik der Kritischen Kritik*). Ύστερα από λίγο, γνωρίζεται με τον Γάλλο αναρχικό Μπακούιν.

1845

Η Πρωσική κυβέρνηση καταφέρνει να επιβάλλει την απέλαση του Μαρξ από τη Γαλλία. Πηγαίνει στις Βρυξέλες, όπου η οικογένειά του έρχεται να τον συναντήσει στα μέσα Φεβρουαρίου.

Η *Αγία Οικογένεια ή κριτική της κριτικής κριτικής* εκδίδεται τον ίδιο μήνα. Πρόκειται για ένα έργο με σαφείς επαναστατικές υλιστικές θέσεις.

Τον Απρίλιο γράφει τις *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ* (*ad*

Ο Φρίντριχ Ένγκελς σε φωτογραφία του 1844.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

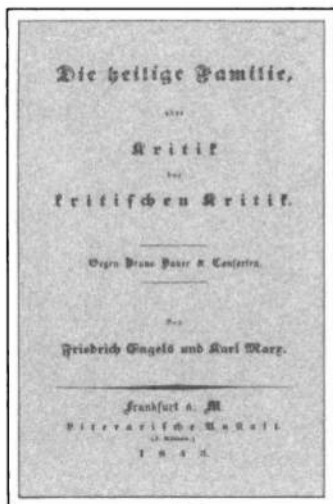
Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844.

Το «Café de la Régence» στο Παρίσι όπου ο Καρλ Μαρξ συναντούσε τον Φρίντριχ Ένγκελς.

Feuerbach). Στο μεταξύ, έρχεται στις Βρυξέλες και ο Ένγκελς. Πλησιάζουν τους Βέλγους δημοκράτες και σοσιαλιστές.

Το καλοκαίρι, ο Μαρξ ακολουθεί τον Ένγκελς στην Αγγλία, με σκοπό να μελετήσει την πρόσφατη οικονομική βιβλιογραφία και να γνωρίσει από κοντά την οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Έρχεται σε επαφή με τους ηγέτες της αγγλικής Ένωσης των Δικαίων και των χαρτιστών, που ζητούσαν βελτίωση των συνθηκών εργα-

Το εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης της Αγίας Οικογένειας.

σίας για τους εργάτες της βιομηχανίας και είχαν έντονη παρουσία στην πολιτική ζωή της Αγγλίας.

Το Σεπτέμβριο το ζεύγος Μαρξ αποκτά δεύτερο παιδί, την Λάουρα [Laura Marx 1845-1911].

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς δουλεύουν το βιβλίο *Η γερμανική ιδεολογία* (*Die Deutsche Ideologie*), διατυπώνοντας τις αρχές του ιστορικού υλισμού και ασκώντας κριτική στους Φόουερμπαχ, Μπάουερ και Στίρνερ. Το βιβλίο δεν μπόρεσε να εκδοθεί στη Γερμανία, λόγω του νόμου περί λογοκρισίας. Παρέμεινε χειρόγραφο. Χρειάστηκε να περάσουν ενενήντα χρόνια, για να εκδοθεί τελικά στην Σοβιετική Ένωση, το 1932.

Ο Μαρξ αρνείται την πρωσική υπηκοότητα, για να ξεφύγει από την πρωσική αστυνομία.

1846

Ιδρύει, μαζί με τον Ένγκελς, την Κομμουνιστική Επιτροπή Αλληλογραφίας, στοχεύοντας στην ιδεολογική και οργανωτική ένωση των σοσιαλιστών, την πολιτική αφύπνιση των εργατών και την εκκόλαφη των προϋποθέσεων για τη δημιουργία μιας παγκόσμιας εργατικής οργάνωσης.

1847

Στις αρχές της χρονιάς, γεννιέται το τρίτο παιδί του ζεύγους Μαρξ, ο Έντγκαρ [Edgar Marx, 1847-1854].

Το αγγλικό τμήμα της Ένωσης των Δικαίων αποφασίζει να αναδιοργανωθεί και να ψηφίσει νέο καταστατικό. Στέλνει αντιπρόσωπο στις Βρυξέλες, ο οποίος προτείνει στον Μαρξ και στον Ένγκελς να συμμετάσχουν στις διαδικασίες. Εκείνοι αποδέχονται την πρόταση.

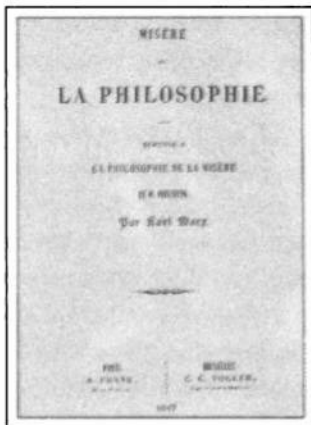
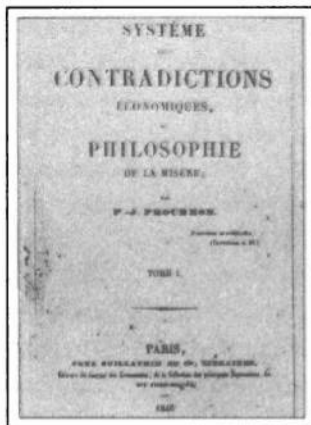
Μέχρι τον Ιούνιο, ο Μαρξ δουλεύει το βιβλίο *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας* (*Das Elend der Philosophie*).

Στο μεταξύ, αρχίζει στο Λονδίνο το συνέδριο της Ένωσης των Δικαίων. Το παρακολουθεί μόνο ο Ένγκελς. Η Ένωση μετονομάζεται σε Κομμουνιστική Ένωση. Μπαί-

Ο Έντγκαρ Μαρξ, το πιο αγαπημένο παιδί του Μαρξ.

νουν οι βάσεις μιας εντελώς νέας οργάνωσης, με νέες ιδέες και στόχους. Ο Ένγκελς συμμετέχει στη διαμόρφωση των νέων πολιτικών αρχών, με τον όρο να τεθούν σε ψηφοφορία στο επόμενο συνέδριο. Οι εργασίες λήγουν με την κατοχύρωση στους Μαρξ και Ένγκελς του νέου συνθήματος της Ένωσης: «Εργάτες όλων των χωρών ενωθείτε». Τον

Στα αριστερά το εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του βιβλίου του Πιερ-Ζοζέφ Προυντόν Σύστημα των οικονομικών αντιθέσεων ή Φιλοσοφία της αθλιότητας.

Στα δεξιά το εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του βιβλίου του
Μαρξ Η αθλιότητα της φιλοσοφίας. Απάντηση στην
«Φιλοσοφία της αθλιότητας» του Προυστόν.

Αύγουστο, με πρωτοβουλία του Μαρξ, ιδρύεται στις Βρυξέλες τμήμα της Κομμουνιστικής Ένωσης.

Στο τεύχος Αυγούστου-Σεπτεμβρίου της επιθεώρησης *Ατμόπλοιο της Βεστφαλίας (Westphälische Dampfboot)*, δημοσιεύονται τα πρώτα αποσπάσματα της Γερμανικής ιδεολογίας.

Με πρωτοβουλία του Μαρξ και του Ένγκελς, ιδρύεται στις Βρυξέλες το Σωματείο Γερμανών Εργατών. Στις τάξεις του εντάσσονται οι περισσότεροι πρόσφυγες Γερμανοί εργάτες.

Ο Μαρξ εκδίδει στα γαλλικά το βιβλίο *Διατριβή για την ελεύθερη ανταλλαγή (Discours sur le Libre Échange)*. Το Σεπτέμβριο ξεκινά συνεργασία με την εφημερίδα Γερμανική *Εφημερίδα των Βρυξελών (Deutsche-Brüsseler-Zeitung)*, που παρέμεινε μέχρι το τελευταίο φύλλο της, στις 27 Φεβρουαρίου του 1848, πιστό όργανο της Κομμουνιστικής Ένωσης. Παράλληλα, βοηθά στη δημιουργία της Δημοκρατικής Ένωσης Βρυξελών, η οποία συνασπίζει εργάτες επαναστατικών αντιλήψεων, αστούς και μικροαστούς δημοκράτες. Το Νοέμβριο εκλέγεται στη θέση του αντιπροέδρου της.

Στο Λονδίνο αρχίζουν οι εργασίες του δευτέρου συνεδρίου της Κομμουνιστικής Ένωσης. Αυτήν τη φορά, ο Μαρξ ακολουθεί τον Ένγκελς και συμμετέχει ενεργά. Το συνέδριο τους αναθέτει τη σύνταξη ενός μανιφέστου, στο

οποίο θα διατυπώνονται με σαφήνεια οι στόχοι και οι αρχές της Ένωσης.

Μέχρι το τέλος της χρονιάς, ο Μαρξ παραδίδει μαθήματα πολιτικής οικονομίας στο Σωματείο Γερμανών Εργατών. Τα μαθήματα αυτά είναι γνωστά με τον τίτλο *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο (Lohnarbeit und Kapital)*.

1848

Η οικονομική κρίση —αποτέλεσμα της βιομηχανικής υπε παραγωγής και της απότομης πτώσης της αγοραστικής δύναμης, λόγω καταστροφής της αγροτικής παραγωγής— μαστίζει την Ευρώπη. Ξεσπούν επαναστατικές ταραχές στην Ιταλία. Το Φεβρουάριο οι εργάτες της Γαλλίας ακολουθούν το παράδειγμα των εργατών του Παλέρμο. Ο Λουδοβίκος Φίλιππος ο 1ος (1773-1850) παραιτείται. Ανακηρύσσεται η 2η Γαλλική Δημοκρατία.

Το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος (Manifest der Kommunistischen Partei)* εκδίδεται στο Λονδίνο.

Το Φεβρουάριο ο Μαρξ απευθύνει χαιρετισμό προς την προσωρινή κυβέρνηση της Γαλλικής Δημοκρατίας, εξ ονόματος της Δημοκρατικής Ένωσης Βρυξελλών.

Το Μάρτιο εξακόσιοι εκπρόσωποι του γερμανικού λαού συναντούνται στην Φρανκφούρτη για να προετοιμάσουν την εκλογή κοινοβουλίου, που θα εκφράζει τη βούληση μιας ελεύθερης, εθνικά αυτόνομης Γερμανίας. Τελι-

Εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του
Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος.

κά, εκλέγονται οκτακόσιοι τριάντα εκπρόσωποι, κυρίως από τα κρατίδια της φιλελεύθερης δύσης. Συγκροτούν το Κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης και αρχίζουν να συζητούν τη σύνταξη δημοκρατικού συντάγματος.

Τον ίδιο μήνα, ο βασιλιάς του Βελγίου διατάσσει την άμεση απέλαση του Μαρξ. Η κεντρική διοίκηση της Κομμουνιστικής Ένωσης Βρυξελών αποφασίζει να διαλυθεί. Ο Μαρξ επιφορτίζεται με την ανασυγκρότησή της στο Παρίσι.

Ο Μαρξ και η γυναίκα του συλλαμβάνονται από την αστυνομία των Βρυξελών. Κρατούνται για δεκαοκτώ ώρες. Ύστερα, παίρνουν τα παιδιά τους και φεύγουν για τη Γαλλία.

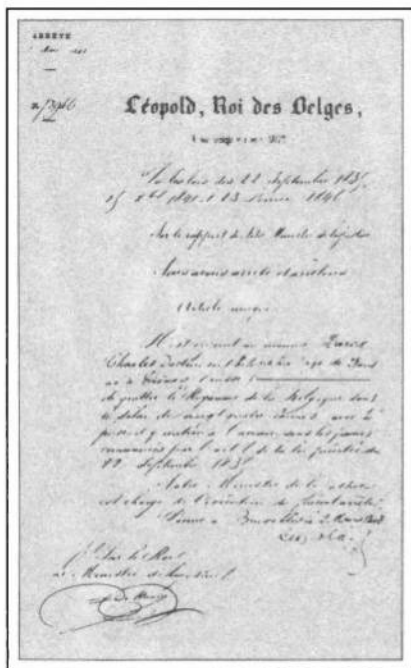
Στις 5 Μαρτίου, φθάνουν στο Παρίσι. Εκεί, ο Μαρξ ανασυγκροτεί τη διαλυμένη κεντρική διοίκηση της Κομμουνιστικής Ένωσης. Με πρωτοβουλία του, δημιουργείται το Σωματείο Γερμανών Εργατών, στις συγκεντρώσεις του οποίου καταφέρεται κατά της τυχοδιωκτικής τακτικής «εξαγωγής επανάστασης», που υποστήριζαν οι μικροαστοί ηγέτες των Γερμανών προσφύγων.

Στο μεταξύ, η Βιέννη συγκλονίζεται από επαναστατικές ταραχές. Ακολουθεί η Ουγγαρία. Στο Βερολίνο, ο λαός ξεσηκώνεται, απαιτώντας σύνταγμα και εθνική αυτονομία.

Ο Ένγκελς έρχεται να συναντήσει τον Μαρξ στο Πα-

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ρίσι. Εκτιμώντας τις επαναστατικές εξελίξεις στη Γερμανία, καταρτίζουν από κοινού το επαναστατικό πολιτικό πρόγραμμα της Κομμουνιστικής Ένωσης και το εκθέτουν στο κείμενο Οι διεκδικήσεις του Κομμουνιστικού Κόμμα-

Η διαταγή απέλασης του Καρλ Μαρξ από τις Βρυξέλες.

τος στη Γερμανία (*Forderungen der Kommunistischen Partei in Deutschland*).

Στις αρχές Απριλίου, αναχωρούν για τη Γερμανία, όπου συμμετέχουν ενεργά στις επαναστατικές διαδικασίες. Όταν φθάνουν στην Κολωνία, καταπιάνονται με την έκδοση μιας νέας εφημερίδας. Την 1η Ιουνίου, κυκλοφορεί η ιστορική *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* (*Neue Rheinische Zeitung*), με υπότιτλο *Όργανο της Δημοκρατίας*, εκδότη τον Ένγκελς και αρχισυντάκτη τον Μαρξ. Με την εφημερίδα αυτή, στήριξαν την ιδέα μιας ενωμένης δημοκρατικής Γερμανίας, τους αγώνες των αγροτών και των εργατών και τα απελευθερωτικά κινήματα της Βοημίας, της Ιταλίας, της Πολωνίας και των άλλων χωρών, που ήθελαν να αυτονομηθούν. Στα τέλη του μήνα, οι εργάτες του Παρισιού ξεσηκώνονται, απαιτώντας δημοκρατία. Η *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* στηρίζει την ηρωική εξέγερσή τους.

Ο Μαρξ επισκέπτεται τη Βιέννη και το Βερολίνο. Έρχεται σε επαφή με τις εργατικές και δημοκρατικές οργανώσεις και προσπαθεί να συγκεντρώσει χρήματα για την εφημερίδα.

Τον Αύγουστο μιλά στην Ένωση Εργατών Βιέννης για τις κοινωνικές σχέσεις που επικρατούν στην Ευρώπη και το ρόλο των εργατών στον επαναστατικό αγώνα.

Το Σεπτέμβριο, με πρωτοβουλία της *Νέας Εφημερίδας*

Neue Rheinische Zeitung.

Organ der Demokratie.

Nr. 1

Donnerstag, 1. Juni

1848.

Die „Neue Rheinische Zeitung“ erscheint am 1. Juni als „Hefenblatt.“
 Der Abonnementspreis beträgt für das Quartal 1 Thaler 10 Sgr. für das Halbjahr 2 Thaler 10 Sgr. für das Jahr 4 Thaler 10 Sgr. (in Berlin).
 Der Abonnent erhält die Zeitung gratis. Die Zeitung wird auch an die Abonnenten außerhalb Berlins geliefert. Der Preis beträgt 1 Thaler 10 Sgr. für das Quartal, 2 Thaler 10 Sgr. für das Halbjahr, 4 Thaler 10 Sgr. für das Jahr.
 Der Abonnent erhält die Zeitung gratis. Die Zeitung wird auch an die Abonnenten außerhalb Berlins geliefert. Der Preis beträgt 1 Thaler 10 Sgr. für das Quartal, 2 Thaler 10 Sgr. für das Halbjahr, 4 Thaler 10 Sgr. für das Jahr.
 Der Abonnent erhält die Zeitung gratis. Die Zeitung wird auch an die Abonnenten außerhalb Berlins geliefert. Der Preis beträgt 1 Thaler 10 Sgr. für das Quartal, 2 Thaler 10 Sgr. für das Halbjahr, 4 Thaler 10 Sgr. für das Jahr.

Die Redaction der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist eingerichtet auf den ersten des Monats. Die Correspondenten der Zeitung sind in allen Theilen Deutschlands zu finden.

Die Redaction der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist eingerichtet auf den ersten des Monats. Die Correspondenten der Zeitung sind in allen Theilen Deutschlands zu finden.

Redaction der „Neuen Rheinischen Zeitung“

Herrn Dr. Schilling in Köln
 Herrn Dr. Schilling in Köln
 Herrn Dr. Schilling in Köln
 Herrn Dr. Schilling in Köln
 Herrn Dr. Schilling in Köln

Verleger

Verleger der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

Verantwortlicher Redacteur der „Neuen Rheinischen Zeitung“ ist Herr Dr. Schilling in Köln.

του Ρήνου, γίνεται ανοιχτή συγκέντρωση στην Κολωνία, προκειμένου να καταδικαστούν οι αντεπαναστατικές ενέργειες. Συγκροτείται η Επιτροπή Δημόσιας Ασφάλειας, που αναλαμβάνει την καθοδήγηση της επαναστατικής δράσης.

Γεννιέται ο Χάινριχ Γουίντο Μαρξ [Heinrich Guido Marx], που θα πεθάνει πριν κλείσει τα δύο του χρόνια.

1849

Καταστέλλεται η εξέγερση στην Φρανκφούρτη. Η Κολωνία τίθεται υπό καθεστώς πολιορκίας και η έκδοση της *Νέας Εφημερίδας του Ρήνου* απαγορεύεται για ένα μήνα.

Καταστέλλεται η εξέγερση στη Βιέννη.

Η αντεπανάσταση χτυπάει αλύπητα στην Πρωσία.

Η *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* καλεί τους πολίτες να μην πληρώσουν φόρους, ώστε να υπονομευθεί η χρηματοδότηση των αντεπαναστατικών σχεδίων του κράτους.

Στις αρχές του Μαΐου, ξεσπούν ένοπλες εξεγέρσεις στην Δρέσδη, το Παλατινάτο, το Μπάντεν και την πρωσική Ρηνανία, με στόχο την υπεράσπιση του συντάγματος που είχε υιοθετήσει η εθνική αντιπροσωπία το Μάρτιο του 1849.

Η *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* παίρνει το μέρος των στασιαστών και τους προτρέπει να επιμείνουν. Οι αρχές διατάσσουν τον Μαρξ να εγκαταλείψει την Πρωσία.

Εκδίδεται το τελευταίο φύλλο της *Νέας Εφημερίδας του Ρήνου*. Ο Μάρξ και ο Ένγκελς μετακομίζουν στη νοτιοδυτική Γερμανία, όπου συνεχίζονται οι εξεγέρσεις.

1850

Ο Μάρξ και ο Ένγκελς γράφουν την *Προσφώνηση στο Γενικό Συμβούλιο της Ένωσης, Μάρτιος 1850* (*Ansprache der Zentralbehörde an den Bund vom März 1850*). Πρόκειται για σημαντικό κείμενο, που συνοφίζει την πείρα της πρόσφατης εργατικής εξέγερσης και αποτυπώνει το πρόγραμμα δράσης των κομμουνιστών.

Από το Μάρτιο μέχρι και το Νοέμβριο, ο Μάρξ και ο Ένγκελς εκδίδουν στο Αμβούργο έξι τεύχη της επιθεώρησης *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου. Πολιτική και Οικονομική Επιθεώρηση* (*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*), στα οποία δημοσιεύεται η πολύ σημαντική μελέτη του Μάρξ *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία, από το 1848 μέχρι το 1850* (*Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850*).

Ο Μάρξ ξαναρχίζει τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας.

Γεννιέται η Φραντσέσκα Μάρξ [Franssiska Marx], που θα πεθάνει την άνοιξη του 1852.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

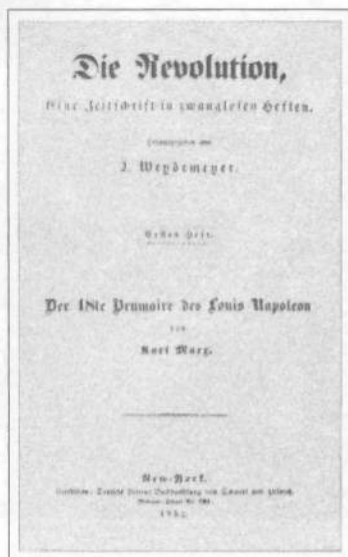

Η Τζέννη Μαρξ μαζί με την κόρη της Τζέννη,
σε φωτογραφία του 1850 περίπου.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

κης (*New York Daily Tribune*), άρθρα για την εθνική αυτονομία, τα διεθνή δικαιώματα, την οικονομία και την πολιτική των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών.

Γράφει το μελέτημα *Η δεκάτη ογδόη Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* (*Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*).

Το εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του βιβλίου του Μαρξ, *Η δεκάτη ογδόη Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*.

Ο Νταίηβιντ Ρικάρντο οι οικονομικές απόψεις του οποίου μαζί με αυτές του Άνταμ Σμιθ αποτέλεσαν τον βασικό πυρήνα της καπιταλιστικής οικονομικής σκέψης.

1852

Το φθινόπωρο, αρχίζει στην Κολωνία μεγάλη δίκη, με κατηγορούμενους μέλη της Κομμουνιστικής Ένωσης. Ο Μαρξ επιτίθεται στην πρωσική κυβέρνηση, με επιστολές, άρθρα και δηλώσεις στον ημερήσιο τύπο. Γράφει το φυλλάδιο Αποκαλύψεις σχετικά με τη δίκη των κομμουνιστών στην Κολωνία (*Enthüllung über den Kommunistenprozeß zu Köln*), αποδεικνύοντας την κρατική σκευωρία.

Φύλλο της εφημερίδας Βήμα της Νέας Υόρκης.

1853

Το φυλλάδιο Αποκαλύπτει σχετικά με τη δίκη των κομμουνιστών στην Κολωνία κυκλοφορεί στην Ελβετία και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής.

Φωτογραφία του Βίλχελμ Λίμπκνεχτ, πιστός φίλος και συνεργάτης του Καρλ Μαρξ.

Καθώς η αντίδραση κερδίζει συνεχώς έδαφος και οι κομμουνιστές συλλαμβάνονται κατά χιλιάδες, ο Μαρξ προτείνει τη διάλυση των οργανώσεων της Κομμουνιστικής Ένωσης. Η πρότασή του γίνεται αποδεκτή.

1854

Στις 18 Μαρτίου, με ανοιχτή επιστολή του στην χαρτιστική εφημερίδα *Λαϊκή*, ο Μαρξ επισημαίνει την επιτακτική ανάγκη δημιουργίας ενός μαζικού αγγλικού εργατικού κόμματος.

Στις 16 Ιανουαρίου, γεννιέται η Ελεονόρα Μαρξ [Eleonor Marx, 1855-1898], ενώ τον Απρίλιο πεθαίνει σε ηλικία οκτώ ετών ο Έντγκαρ Μαρξ.

1857

Ξεσπά παγκόσμια οικονομική κρίση. Ο Μαρξ αρθρογραφεί συνεχώς σε ευρωπαϊκές και αμερικανικές εφημερίδες, σχολιάζοντας την κατάσταση. Βιάζεται να ολοκληρώσει τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας, στην οποία είχε προσηλωθεί τα τελευταία χρόνια. Τα χειρόγραφα εκείνης της εποχής, τα οποία εκδόθηκαν με τον τίτλο *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας* (*Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*) από το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού στη Μόσχα (1939-41), υποτυπώνουν θεμελιώδεις όψεις της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας.

Συνεργάζεται με τη Νέα Αμερικανική Εγκυκλοπαίδεια (*The New American Cyclopaedia*).

1859

Εκδίδεται στο Βερολίνο το πρώτο μέρος της *Συμβολής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας* (*Zur Kritik der Politischen Ökonomie*).

Το καλοκαίρι, αρθρογραφεί στην εφημερίδα *Ο Λαός* (*Das Volk*). Τα άρθρα αυτά έχουν μεγάλη σημασία για τη θεωρία και την τακτική της επαναστατικής δράσης.

1860

Συκοφαντικές επιθέσεις κατά των κομμουνιστών, από τον Γερμανό φευτοφιλόσοφο Καρλ Φόγκτ [Karl Vogt, 1817-1895], που εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των βοναπαρτιστών, αναγκάζουν τον Μαρξ να ασχοληθεί με τη συγκέντρωση στοιχείων για το μικρό βιβλίο *Ο Κύριος Φόγκτ* (*Herr Vogt*). Το βιβλίο εκδίδεται στο Λονδίνο την 1η Δεκεμβρίου και ξεσκεπάζει το βρώμικο ρόλο του εγκάθετου.

Ήδη από τις αρχές του Αυγούστου, ο Μαρξ γράφει συνεχώς με θέμα την οικονομία. Στα χειρόγραφα αυτά περιέχεται όλο το υλικό του μελλοντικού *Κεφαλαίου* (*Das Kapital*), συμπεριλαμβανομένων των Θεωριών για την υπεραξία (*Theorien über den Mehrwert*).

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Φωτογραφία του Καρλ Μαρξ, το 1861.

Τον Οκτώβριο ξεκινά συνεργασία με την φιλελεύθερη εφημερίδα της Βιέννης *Ο Τύπος* (*Die Presse*), σχολιάζοντας τον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο, την οικονομική κατάσταση στην Αγγλία και την εξωτερική πολιτική του Ναπολέοντα του 3ου [Charles Louis Napoleon Bonaparte, 1808-1873] που παρουσιαζόταν σαν προστάτης της δημοκρατίας, αλλά εξυπηρετούσε τα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα της γαλλικής αστικής τάξης. Μετά την εξέγερση του 1848, είχε καταφέρει να εκλεγεί πρόεδρος της δημοκρατίας· διέλυσε τη νομοθετική συνέλευση και αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας.

1862

Η οικονομική κατάσταση των Μαρξ είναι άσχημη. Ο Καρλ προσπαθεί, μάταια, να εξασφαλίσει μια θέση υπαλλήλου στους αγγλικούς σιδηροδρόμους.

1863

Το Μάιο ιδρύεται στη Λειψία ο *Σύνδεσμος Γερμανών Εργατών*.

Πεθαίνει στην Τρην η μητέρα του Μαρξ.

1864

Στις 9 Μαΐου, πεθαίνει στο Μάντσεστερ ένας από τους δυναμικότερους ηγέτες του ευρωπαϊκού κομμουνιστικού

ΚΑΡΑ ΜΑΡΞ

Φωτογραφία της Ελεονόρας Μαρξ
σε ηλικία οχτώ περίπου χρονών.

ΚΑΡΑ ΜΑΡΞ

Φωτογραφία της Τζένης και Λάουρας Μαρξ, του 1863.

Φωτογραφία του 1864 στην οποία συνυπάρχουν
ο Καρλ Μαρξ, ο Φρίντριχ Ένγκελς και οι τρεις κόρες
του Μαρξ, Τζένη, Λάουρα και Ελεονόρα.

κινήματος, ο στενός φίλος και υποστηρικτής του Μαρξ, Βίλχεμ Βολφ [Wilhelm Wolff, 1809-1864]. Το Κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην μνήμη του.

Στις 28 Σεπτεμβρίου, ιδρύεται στο Λονδίνο ο Διεθνής

Ο Λιόν Φίλιπς, ένας από τους γενάρχες της αυτοκρατορίας Φίλιπς, θείος του Καρλ Μαρξ και διαχειριστής της περιουσίας της μητέρας του Μαρξ.

Σύνδεσμος Εργατών, η Πρώτη Διεθνής. Ο Μαρξ εκλέγεται στην προσωρινή επιτροπή, γνωστή αργότερα ως Γενικό Συμβούλιο.

Στο τέλος της χρονιάς, ξεκινά συνεργασία με την εφημερίδα *Ο Σοσιαλδημοκράτης (Der Social-Demokrat)*, η οποία προωθεί τις θέσεις της Διεθνούς στη Γερμανία.

1865

Τον Ιούνιο, στις συνόδους του Γενικού Συμβουλίου, ο Μαρξ ανακοινώνει την εργασία του *Μισθός, Τιμή, Κέρδος (Lohn, Preis und Profit)*, υποτυπώνοντας τις θεμελιώδεις ιδέες που περιέχονται στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

Από τις 25 μέχρι και τις 29 Σεπτεμβρίου, γίνεται στο Λονδίνο το πρώτο συνέδριο της Διεθνούς. Ο Μαρξ βοηθά στην προετοιμασία και συμμετέχει στις εργασίες του.

1866

Από τις αρχές της χρονιάς, ασχολείται με την τελική διαμόρφωση του *Κεφαλαίου*. Τον πρώτο τόμο θα τον έχει έτοιμο για τύπωμα, τον Απρίλιο του 1867.

Τον Ιούλιο απευθύνει οδηγίες προς τους αντιπροσώπους της συνόδου της Διεθνούς, που γίνεται στη Γενεύη, υπογραμμίζοντας την ανάγκη να ενωθούν οι εργάτες σε παγκόσμια βάση.

1867

Στις 14 Σεπτεμβρίου, κυκλοφορεί στο Αμβούργο ο πρώτος τόμος του *Κεφαλαίου*, από τις εκδόσεις Όττο Μάισνερ (Otto Meissner). Στο *Κεφάλαιο* εκτίθενται οι βάσεις των σοσιαλιστικών οικονομικών απόψεων του Μαρξ και οι

Το *Κεφάλαιο*, Κριτική της πολιτικής οικονομίας,
τόμος πρώτος, βιβλίο πρώτο.
Προμετωπίδα της πρώτης έκδοσης.

Ο Καρλ Μαρξ και η κόρη του Τζέννη
σε φωτογραφία του 1866.

κύριες γραμμές της κριτικής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Ο Ένγκελς γράφει συνεχώς άρθρα, κριτικές, παρουσιάσεις, με στόχο τη διάδοση και εκλαΐκευση του έργου.

1868

Ο Μαρξ επιστρέφει στα χειρόγραφα των οικονομικών μελετών, που έκανε πριν το 1865. Έκτοτε, θα τα επεξεργάζεται μέχρι και την ημέρα του θανάτου του.

Τον Απρίλιο η Λάουρα Μαρξ παντρεύεται τον Γάλλο σοσιαλιστή Πωλ Λαφάργκ [Paul Lafargue, 1841-1911].

Το Σεπτέμβριο γίνεται συνέδριο της Διεθνούς στις Βρυξέλες. Κυριαρχεί η σύγκρουση με τους οπαδούς του Προυντόν. Οι θεωρίες του Γάλλου σοσιαλιστή απορρίπτονται. Εγκρίνεται φήφισμα που επιβεβαιώνει τα πλεονεκτήματα της συλλογικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και της γης. Συνιστάται στους εργάτες όλου του κόσμου να μελετήσουν το *Κεφάλαιο*.

Ο Ένγκελς βγάζει τον Μαρξ από την χρόνια φτώχεια, πληρώνοντας τα χρέη του και εξασφαλίζοντάς του ένα ετήσιο εισόδημα 350 Στερλινών.

1869

Από τα τέλη Νοεμβρίου, ο Μαρξ επεξεργάζεται τον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*.

Ο Πωλ Λαφάργκ.

Βοηθά την κόρη του Τζένη να γράφει οκτώ άρθρα για την παρισινή εφημερίδα *La Marseillaise*, σχετικά με την αγγλική πολιτική στην Ιρλανδία.

1870

Ο Μαρξ, ανταποκρινόμενος σε σχετική πρόταση του ρωσικού τμήματος της Διεθνούς, ορίζεται αντεπιστέλλων γραμματέας του Γενικού Συμβουλίου του.

Στις 19 Ιουλίου, η Γαλλία κηρύσσει πόλεμο κατά της Γερμανίας. Το Σεπτέμβριο ο γαλλικός στρατός κατατροπώνεται στο Σεντάν και η Γαλλία ηττάται. Στο Παρίσι ξεσπά επανάσταση, με αποτέλεσμα την πτώση του Ναπολέοντα του 3ου.

1871

Το Μάρτιο οι εργάτες του Παρισιού εξεγείρονται και εγκαθιδρύουν την Κομμούνα. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς οργανώνουν διαδηλώσεις υποστήριξης. Το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς εκτιμά τα γεγονότα και στέλνει αντιπροσώπους στο Παρίσι. Ο Μαρξ έρχεται σε επαφή με τους κομμουνάρους και τους κάνει καίριες υποδείξεις. Στις 28 Μαρτίου, γίνεται πανηγυρικά η επίσημη ανακήρυξη της Κομμούνας. Την επομένη, ψηφίζεται διάταξη για την κατάργηση των φόρων και την αντικατάσταση του μόνιμου στρατού με ένοπλους πολίτες. Όλες οι εξουσίες περνούν

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

N° 44

LIBERTÉ — ÉGALITÉ — FRATERNITÉ

N° 44

COMMUNE DE PARIS

Citoyens,

Votre Commune est constituée.

Le vote du 26 mars a sanctionné la Révolution victorieuse.

Un pouvoir lâchement agresseur vous avait pris à la gorge : vous avez, dans votre légitime défense, repoussé de vos murs ce gouvernement qui voulait vous déshonorer en vous imposant un roi.

Aujourd'hui, les criminels que vous n'avez même pas voulu poursuivre abusent de votre magnanimité pour organiser aux portes même de la cité un foyer de conspiration monarchique. Ils invoquent la guerre civile; ils mettent en œuvre toutes les corruptions; ils acceptent toutes les complicités; ils ont osé mendier jusqu'à l'appui de l'étranger.

Nous en appelons de ces menées exécrables au jugement de la France et du monde.

Citoyens,

Vous venez de vous donner des institutions qui défont toutes les tentatives.

Vous êtes maîtres de vos destinées. Forte de votre appui, la représentation que vous venez d'établir va réparer les désastres causés par le pouvoir déchû : l'industrie compromise, le travail suspendu, les transactions commerciales paralysées, vont recevoir une impulsion vigoureuse.

Dès aujourd'hui, la décision attendue sur les loyers;

Demain, celle des échéances;

Tous les services publics rétablis et simplifiés;

La garde nationale, désormais seule force armée de la cité, réorganisée sans délai.

Tels seront nos premiers actes.

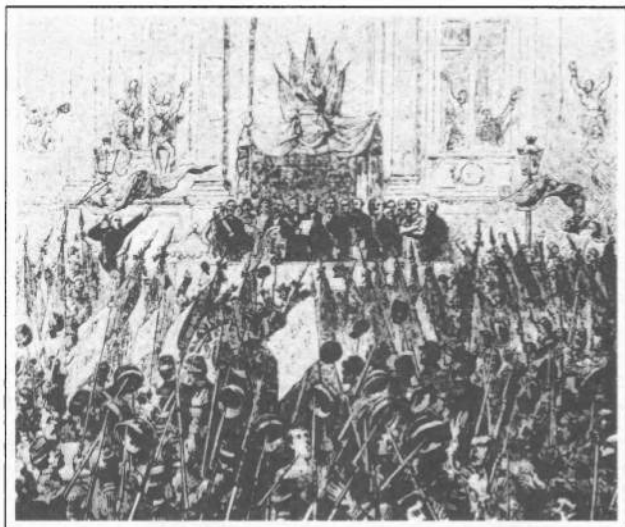
Les élus du Peuple ne lui demandent, pour assurer le triomphe de la République, que de les soutenir de sa confiance.

Quant à eux, ils feront leur devoir.

Mairie de Paris, le 29 mars 1871.

LA COMMUNE DE PARIS

Προκήρυξη της Παρισινής Κομμούνας.

Η ανακήρυξη της Παρισινής Κομμούνας.

στα χέρια του λαού. Η εκκλησία χωρίζεται από το κράτος. Τη διοίκηση των ανενεργών επιχειρήσεων την αναλαμβάνουν συνεταιρισμοί εργατών.

Τον Απρίλιο ο Μαρξ συντάσσει προσφώνηση του Γενικού Συμβουλίου, τονίζοντας την παγκόσμια σημασία της Παρισινής Κομμούνας, ως πρώτης προσπάθειας για την επιβολή μιας δικτατορίας των εργατών. Το Γενικό Συμβούλιο εγκρίνει την προσφώνηση ομόφωνα. Πρόκειται για

ΚΑΡΑ ΜΑΡΞ

Η Λάουρα Μαρξ Λαφάργκ σε φωτογραφία του 1871.

το κείμενο *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία (Der Bürgerkrieg in Frankreich)*. Το Μάιο τα στρατεύματα του αντιδραστικού πολιτικού Θιέρσου [Marie-Joséph-Louis-Adolphe Thiers, 1797-1877], κατασφάζουν τους κομμουνάρους.

Στις 17 Σεπτεμβρίου, συνέρχεται στο Λονδίνο το Γενικό Συμβούλιο της Πρώτης Διεθνούς, με στόχο να εκτιμήσει τα διδάγματα της Παρισινής Κομμούνας. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς τεκμηριώνουν την αναγκαιότητα του πολιτικού αγώνα των εργατών και της δημιουργίας ανεξάρτητων εργατικών κομμάτων σε κάθε χώρα. Οι απόψεις τους υιοθετούνται απόλυτα.

1872

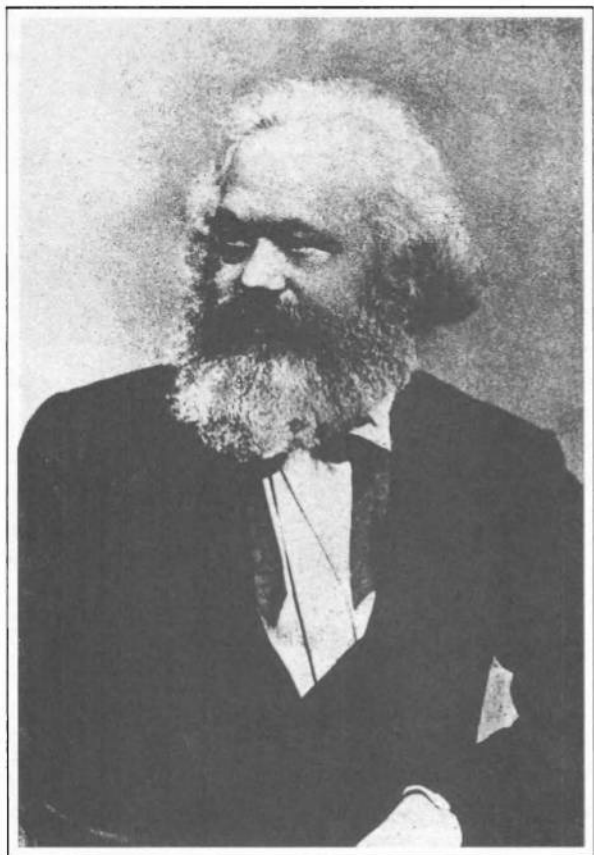
Εκδίδεται στα ρωσικά ο πρώτος τόμος του *Κεφαλαίου*.

Στις 2 Σεπτεμβρίου, αρχίζει στη Χάγη το 2ο συνέδριο της Διεθνούς. Ο Μαρξ συμμετέχει στις εργασίες. Επικυρώνονται οι θέσεις του συνεδρίου του Λονδίνου και καταδικάζεται η διασπαστική τακτική των αναρχικών. Ο Μπακούνιν διαγράφεται. Αποφασίζεται η μεταφορά της έδρας του Γενικού Συμβουλίου στην Νέα Υόρκη.

Το Σεπτέμβριο αρχίζει η έκδοση των τευχών του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* στα γαλλικά.

Τον Οκτώβριο η Τζένη Μαρξ παντρεύεται τον Γάλλο δημοσιογράφο, οπαδό του Προυντόν και κομμουνάρο Σαρλ Λονγέ [Charles Longuet, 1833-1901].

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Ο Καρλ Μαρξ σε φωτογραφία του 1872.

ΚΑΡΑ ΜΑΡΞ

Ο Μιχαήλ Μπακούνιν.

1873

Κυκλοφορεί στο Αμβούργο η δεύτερη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

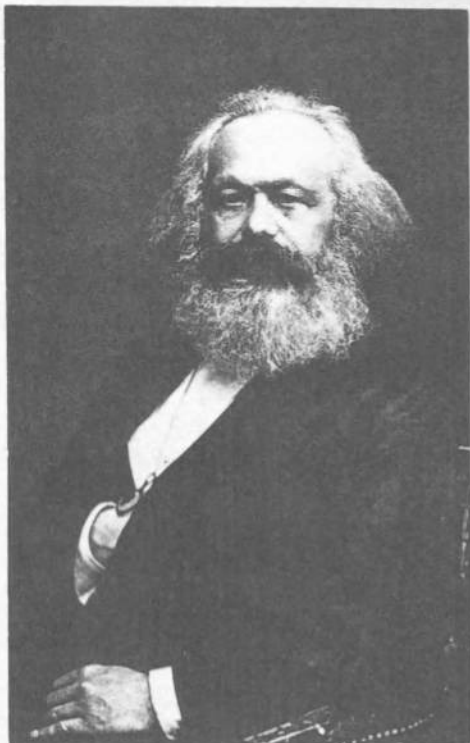
1874

Η υγεία του Μαρξ έχει κλονιστεί. Τον Αύγουστο, συνοδευόμενος από την κόρη του Ελεονόρα, πηγαίνει στο Κάρλσμπαντ για να αναρρώσει. Κατά την επιστροφή, περνά από την Δρέσδη, τη Λειψία και το Βερολίνο, και συναντά τον ηγέτη των σοσιαλδημοκρατών εργατών της Γερμανίας Βίλχεμ Λίμπκνεχτ [Wilhelm Liebknecht, 1826-1900]. Κουβεντιάζουν για την κατάσταση στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα και την ανάγκη να καταπολεμηθεί η αναβίωση των Θεωριών του Φερντινάντ Λασάλ [Ferdinand Lassalle, 1825-1864], σύμφωνα με τις οποίες η εργατική τάξη έχει ηθικό χρέος απέναντι στο κοινωνικό σύνολο και γι' αυτό θα πρέπει να εκτελεί όσο καλύτερα γίνεται το ρόλο της, σε αντίθεση με τους αστούς που είναι ανήθικοι.

1875

Το Μάιο ο Μαρξ στέλνει στη Γερμανία τις απόψεις του για το σχέδιο προγράμματος, που ετοιμάζονταν να καταθέσουν στο επικείμενο ενωτικό συνέδριο της Γκότα, οι οπαδοί του Λίμπκνεχτ, του Όγκαστ Μπέμπελ [August Bebel, 1840-1913] και οι λασαλιστές. Πρόκειται για το κείμενο

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

MAYALL'S PHOTOGRAPHIC STUDIO.
224 REGENT ST. LONDON.

Ο Καρλ Μαρξ σε φωτογραφία του 1875.

Κριτική του προγράμματος της Γκότα [*Kritik des Gothaer Programms*], το οποίο εξέδωσε σε βιβλίο ο Ένγκελς, το 1891.

Στις 22 Μαΐου, αρχίζουν οι εργασίες του συνεδρίου. Ιδρύεται το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα της Γερμανίας.

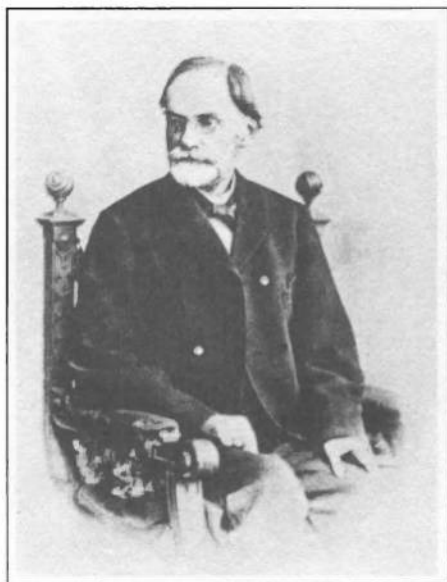

Ο Όγκαστ Μπέμπελ.

1877

Ο Μαρξ γράφει το 10ο κεφάλαιο του δευτέρου μέρους του βιβλίου του Ένγκελς Αντί-Ντύρινγκ (*Anti-Dühring*). Πρόκειται για το κείμενο *Η επιστημονική επανάσταση του κυρίου Ευγένιου Ντύρινγκ (Herrn Eugen Dühring's Umwälzung Wissenschaft)*.

Συνοδευόμενος από την σύζυγό του και την κόρη του

Ο κύριος Ευγένιος Ντύρινγκ.

Ελεονόρα, πηγαίνει στο Νόουεναρ της Γερμανίας και στην Σκωτία, για ν' αναλάβει δυνάμεις.

1878

Ο Μαρξ αρχίζει να μελετά μαθηματικά, με τα οποία ασχολιόταν περιστασιακά, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1860.

Μελετά αγροχημεία και γεωλογία.

Τον Οκτώβριο το γερμανικό Ράιχσταγκ, που από το 1867 αποτελούσε το ανώτατο νομοθετικό σώμα της χώρας, ψηφίζει νόμο κατά των «επικίνδυνων και επιζήμιων βλέψεων» των σοσιαλδημοκρατών.

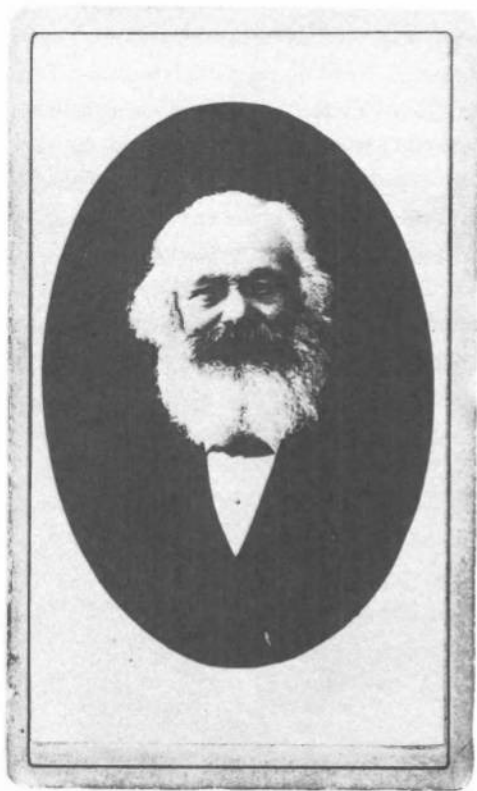
1879

Οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες συνεχίζουν να δρουν μυστικά. Στις 28 Σεπτεμβρίου, εκδίδουν το πρώτο φύλλο του Σοσιαλδημοκράτη (*Der Sozialdemokrat*), κεντρικού οργάνου του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Ο Μαρξ αρχίζει αμέσως συνεργασία με τις στήλες του.

1880

Ο Μαρξ επεξεργάζεται τον δεύτερο και τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Ο Καρλ Μαρξ σε φωτογραφία του 1882. Είναι η τελευταία φωτογραφία του Μαρξ και βγήκε στο Αλγέρι.

1881

Το ζεύγος Μαρξ περνά το καλοκαίρι με την Τζένη, στο Αργεντέιγ, κοντά στο Παρίσι.

Το Δεκέμβριο πεθαίνει στο Λονδίνο η κυρία Μαρξ, από καρκίνο του ήπατος, που την ταλαιπωρούσε πολύ καιρό.

1882

Ο Μαρξ γράφει, μαζί με τον Ένγκελς, τον πρόλογο της ρωσικής έκδοσης του *Μανιφέστου*.

Η ήδη κλονισμένη υγεία του Μαρξ καταρρέει. Από το Φεβρουάριο μέχρι και τον Οκτώβριο επισκέπτεται την Αλγερία, τη νότιο Γαλλία και την Ελβετία, για να ξεκουραστεί. Περνά κάμποσο καιρό δίπλα στην κόρη του Τζένη.

1883

Μελετά οργανική και ανόργανη χημεία.

Τον Ιανουάριο η Τζένη πεθαίνει στο Παρίσι. Στις 14 Μαρτίου πεθαίνει και αυτός, σε ηλικία 65 χρόνων, αφήνοντας πίσω του ένα τεράστιο συγγραφικό και πολιτικό έργο. Η κηδεία του γίνεται στο κοιμητήριο Χαϊγκέητ του Λονδίνου, όπου βρίσκεται μέχρι σήμερα το μνήμα του.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Α

- Αναξαγόρας 109.
Αναξίμανδρος 34, 36.
Αναξιμένης 35.
Άνσελμ, Γιόζεφ 82.
Αππιανός 230.
Αρίσταρχος ο Σάμιος 253.
Αριστοτέλης 28, 94, 96, 122, 123.
Αφροδίτη, Αναδυομένη 111.

Β

- Βεστφάλεν, Λούντβιχ φον 262.
Βεστφάλεν, Τζένη φον 262, 268, 269, 289.
Βολταίρος, Φρανσουά Μαρί 140, 187, 237.
Βολφ, Βίλχελμ 302.

Γ

- Γκαίτε, Βόλφγκανγκ φον 159, 181, 249.
Γκάλε, Γιόχαν Γκότφριντ 174.
Γκεριέ (καθηγητής) 134.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Γκρην, Καρλ 167, 252.
Γκυζό, Φρανσουά 223.

Δ

Δαρβίνος, Κάρολος 183.
Δήμητρα (Θεά) 20.
Δημόκριτος 93.
Δίας (Θεός) 20, 255.

Ε

Έβερμπεκ (Γερμανός κομμουνιστής) 134.
Ένγκελς, Φρίντριχ 79, 127, 134, 143, 243, 244, 245, 252, 253,
254, 255, 258, 268, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280,
283, 285, 301, 306, 312, 316, 318, 321.
Ενκί 20.
Επίκουρος 97.

Η

Ηράκλειτος 45.

Θ

Θαλής ο Μιλήσιος 32, 33, 34.
Θιέρσορ, Μαρί Ζοζέφ Λουί Αντόλφ 223, 312.

I

Ιακώβ 111.

Ίμθουρν, Έβεραρντ σερ 252.

K

Καλβίνος, Ιωάννης 236.

Καντ, Εμάνουελ 47, 101, 102, 103, 122, 153, 173, 174, 176, 185,
186, 204, 252, 254.

Κίρκεγκααρ, Σόρεν 81.

Κλαύδιος, Πτολεμαίος 253.

Κοπ, Χέρμαν Φραντς Μόριτς 193.

Κοπέρνικος, Νικόλαος 174, 253.

Κωνσταντίνος Α΄ ο Μέγας 257.

Λ

Λάιμπνιτς 84.

Λαμάρκ, Ζαν Μπαπτίστ 181.

Λασάλ, Φερντινάντ 315.

Λαφάργκ, Πωλ 306, 307.

Λεβεριέ, Ζαν Ζοζέφ 174.

Λίμπκνεχτ, Βίλχελμ 281, 315.

Λονγκέ, Σαρλ 312.

Λουδοβίκος ο 14ος 237, 258.

Λουδοβίκος ο 18ος 257.
 Λουδοβίκος Φίλιππος ο 1ος 281.
 Λουδοβίκος Βοναπάρτης 291.
 Λούθηρος, Μαρτίνος 140, 236.

Μ

Μάισονερ, Όττο 304.
 Μαρξ, Ελεονόρα 295, 299, 301, 315.
 Μαρξ, Έντγκαρ 277, 278, 295.
 Μαρξ, Εριέττα 261.
 Μαρξ, Καρλ 17, 18, 29, 31, 32, 42, 46, 48, 49, 50, 79, 80, 82, 87,
 90, 103, 107, 117, 123, 124, 126, 127, 129, 139, 140, 141,
 145, 146, 166, 205, 207, 243, 244, 254, 256, 259, 260, 261,
 262, 263, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 275, 276, 277,
 278, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 287, 288, 290, 291, 293,
 294, 295, 296, 297, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308,
 310, 312, 313, 315, 316, 318, 319, 320, 321.
 Μαρξ Λαφάργκ, Λάουρα 277, 300, 301, 311.
 Μαρξ Λονγκέ, Τζένη 272, 289, 301, 304, 308, 312, 321.
 Μαρξ, Φραντσέσκα 288.
 Μαρξ, Χάινριχ 261.
 Μαρξ, Χάινριχ Γκουίντο 287.
 Μετρώ, Ζυλιέν Οφρέυ ντε λα 99.
 Μεφιστοφελής 249.
 Μινιέ, Φρανσουά Ωγκύστ 223.

- Μίνωας (βασιλιάς) 255.
 Μολεσότ, Γιάκομπ 178.
 Μπακούνιν, Μιχαήλ 164, 206, 273, 312, 314.
 Μπαμπέφ, Φρανσουά Νοέλ 270.
 Μπάουερ, Μπρούνο 87, 136, 137, 138, 141, 164, 167, 206, 265,
 266, 277.
 Μπεήλ, Πιέρ 84, 237.
 Μπέικον 84.
 Μπέμπελ, Όγκαστ 315, 317.
 Μπερνστάιν, Χάινριχ 141, 273.
 Μπερτολέ, Κλωντ Λουί 193.
 Μπλαν, Λουί 193, 255.
 Μπρούνο, Τζιορντάνο 98.
 Μπύχνερ, Φρίντριχ Καρλ Κρίστιαν Λούντβιχ 178.

N

- Ναπολέον Βοναπάρτης 191, 257.
 Ναπολέον ο 3ος 298.
 Νίτσε, Φρίντριχ 81, 112.
 Ντάουμπ, Καρλ 82, 83.
 Ντεκάρτ, Ρενέ 99, 100, 175, 179.
 Ντήτσγκεν, Γιόζεφ 210, 256.
 Ντιντερό, Ντενίς 187.
 Ντύρινγκ, Ευγένιος 318.

Ξ

Ξενοφάνης 44, 45.

Π

Πάουλους 83.

Παρμενίδης 45.

Πλάτων 24, 37, 94, 95, 96, 101.

Προυντόν, Πιέρ Ζοζέφ 137, 206, 252, 272, 273, 279.

Πυθαγόρας 36, 37.

P

Ρικάρντο, Νταίηβιντ 292.

Ραδάμανθυς 203, 255.

Ρενάν, Ερνέστ 206.

Ροβεσπιέρος, Μαξιμιλιανός 101, 195, 255.

Ρούγκε, Άρνολντ 86, 251, 269, 270.

Ρουσσώ, Ζαν-Ζακ 126, 187.

Σ

Σαμφών 250.

Σίλερ, Γιόχαν Κριστόφ Φρίντριχ φον 186.

Σλεϊερμάχερ, Φρίντριχ 83.

Σοπενάουερ, Άρθουρ 81.

Σπινόζα, Βαρούχ 84.

Στάρκε, Καρλ Νικολάι 147, 176, 185, 187, 188, 189, 190, 198,
200, 243, 244.

Στίρνερ, Μαξ 164, 206, 251, 277.

Στράους, Νταβίντ Φρίντριχ 164, 167, 206.

Σωκράτης 95.

Τ

Τιερύ, Ωγκυστέν 223.

Φ

Φάουστ 249.

Φίλιπς, Λιόν 302.

Φογκτ, Καρλ 178, 296.

Φόουερμπαχ, Άνσελμ 82.

Φόουερμπαχ, Λούντβιχ 17, 48, 50, 53, 55, 57, 63, 65, 67, 69, 79,
80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 112, 113, 114,
115, 117, 123, 124, 125, 133, 140, 143, 146, 147, 165, 167,
168, 173, 175, 176, 177, 178, 182, 183, 184, 185, 188, 190,
191, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204,
205, 206, 243, 244, 253, 256, 273, 277.

Φουριέ, Φρανσουά Μαρί Σαρλ 140.

Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ο 3ος 151, 247, 249.

Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ο 4ος 163, 266.

Φρειδερίκος ο Μεγάλος 257.

Φρόιντ, Σίγκμουντ 42.

X

Χάινε, Χάινριχ 150, 244, 270.

Χέγκελ, Γκέοργκ 29, 42, 47, 48, 49, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88,
89, 90, 91, 103, 116, 117, 123, 126, 127, 146, 150, 151,
152, 153, 156, 157, 160, 161, 162, 167, 168, 171, 172, 173,
175, 176, 177, 180, 181, 186, 196, 198, 207, 208, 210, 212,
216, 221, 226, 245, 248, 250, 252, 266, 269.

Χιούμ, Νταίηβιντ 173, 175.

Χόλμπαχ, Πωλ Ανρύ βαρώνος του 99.

Χομπς, Τόμας 126, 175.

Χριστός, Ιησούς 139.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
«ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ»
ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΗΝ SCRIPTA
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΥΡΩΤΥΠ Α.Ε.
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ
ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΑΤΣΙΜΙΓΑ
ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2004
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ
ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΕΡΑΤΩ

ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 1845 Η ΕΥΡΩΠΗ, Η ΑΠΟΛΥΤΑΡΧΙΚΗ, ΙΔΕΑ-
λιστική, Καθολική Ευρώπη είναι έτοιμη να εκρα-
γεί. Η αντιδραστική πρωσική κυβέρνηση κατα-
φέρει να επιβάλλει την απέλαση του Μαρξ από τη Γαλ-
λία, όπου απολαμβάνει κάποιες στιγμές πνευματικής
ελευθερίας. Θα εγκατασταθεί στις Βρυξέλες και τον
Απρίλιο της ίδιας χρονιάς θα ρίξει πρόχειρα στο χαρτί
κάποιες σημειώσεις για τη φιλοσοφία του Γερμανού υλι-
στή Λούντβιχ Φόουερμπαχ. Πρόκειται για το περίφημο
κείμενο Θέσεις για τον Φόουερμπαχ, κείμενο ανεκτίμητο,
δεδομένου ότι είναι το πρώτο, στο οποίο τοποθετήθηκε
ο μεγαλοφυής σπόρος της νέας άποψης για τον κόσμο,
όπως σημείωσε ο Ένγκελς εκδίδοντάς το για πρώτη φο-
ρά, σαν επίμετρο του βιβλίου του Ο Λούντβιχ Φόουερμπαχ
και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας, το
1888. Ο αντικειμενικός κόσμος και η ανθρώπινη δραστη-
ριότητα, η σχέση ύλης και νόησης, οι θεωρίες, οι νοοτρο-
πίες και οι κοινωνικές μορφές, η γνώση και η πράξη, η ερ-
μηνεία και η μεταβολή του κόσμου από τη φιλοσοφία, τί-
θενται με τον πιο σαφή και άμεσο τρόπο στις λίγες αυ-
τές γραμμές που άλλαξαν δραματικά τον κόσμο και εί-
ναι βέβαιο πως θα τον αλλάξουν συνεχώς, όσο υπάρχουν
άνθρωποι διατεθειμένοι να ριφοκινδυνεύσουν τη σχέση
τους με τον κόσμο και τον εαυτό τους.

*Στο εξώφυλλο πορτραίτα των
Ενγκελς, Μαρξ και Φόουερμπαχ.*

ISBN 960-229-159-1

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΘΕΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ
ΦΟΨΕΡΜΠΑΧ

Ο ΛΟΥΝΤΒΙΧ
ΦΟΨΕΡΜΠΑΧ
ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ
ΤΗΣ
ΚΛΑΣΙΚΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΤΩ
